ELMİ İŞ

beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK

International scientific journal

www.aem.az

AEM

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

ELMİ İŞ

beynəlxalq elmi jurnal
İmpakt Faktor
1.518

Cild: 15 Sayı: 12

SCIENTIFIC WORK

International scientific journal
Impact Factor
1.518

Volume: 15 Issue: 12

Bakı – Baku
2021

Jurnal Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə 25.04.2007-ci ildə daxil edilmişdir. Reyestr №2212

The journal is included in the Register of Press editions of the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan on 25.04.2007. Registration number: 2212

Azərbaycan Mətbuat Şurası
MŞ
Azerbaijan Press Council

Redaksiyanın ünvanı:
Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
"Azərbaycan" nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address:
Az1073, Baku,
Press Avenue, 529,
"Azerbaijan" Publish House,
6-th floor

Tel.: (050) 209 59 68
(055) 209 59 68
(012) 510 63 99

e-mail:
elmmerkezi@gmail.com

Beynəlxalq indekslər / International indices

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X
DOI: 10. 36719

ISSN International Standard Serial Number International Centre

Crossref Content Registration

publons

ISI International Scientific Indexing

WorldCat®

Academic Resource Index ResearchBib

doi®

Academia.edu

Google scholar

CiteFactor Academic Scientific Journals

MENDELEY

Təbiət elmləri bölməsi

Natural Sciences section

Exact sciences section

Technical sciences section

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/73/7-15

Hacı Yunus Taş
Yalova Üniversitesi
Prof. Dr.
ORCİD ID: https://orcid.org/0000-0003-3163-9416
e-posta: tasyunus@hotmail.com
İnşallah Əfqan oğlu Musayev
Yalova Üniversitesi
yüksek lisans öğrencisi
ORCİD ID: https://orcid.org/0000-0003-0326-3263
musayev54musayev@gmail.com

ENDÜSTRİ 4.0 SÜRECİNDE Z KUŞAĞININ ÇALIŞMA HAYATINDAKI YERİ[1]

Sənaye 4.0 Prosesinin iş həyatında Z nəslinin rolu

Xulasə

Bu araşdırmanın məqsədi Z nəslinin iş həyatındakı yerini və əhəmiyyətini qeyd etmək, həmçinin bu nəslin əvvəlki nəsillərdən nə ilə fərqləndiyini göstərməkdir vəZ nəslinin xüsusiyyətləri və müsbət cəhətləri də bura daxildir. Birincisi, sənaye inqilabı 1780-1850-ci illər arasında Böyük Britaniyada insan gücü əvəzinə kömür və buxar gücünə əsaslanan maşınların yaranmasına səbəb olduğu üçün ilk sənaye inqilabı kimi təsvir edilir. Elektrik enerjisinin kəşfi ilə kütləvi istehsal inkişaf etdi və üçüncü sənaye inqilabına keçdi. Dördüncü sənaye inqilabı yeni transformasiyaya səbəb oldu və informasiya əsrində rəqəmsal texnologiyanın yaranmasına səbəb oldu. Dördüncü sənaye inqilabı ilk dəfə 2011-ci ildə Almaniyanın Hannover Sərgisində ortaya çıxdı. Dördüncü sənaye inqilabında iştirak edən və bu inqilabın nəsli olan Z nəsli də araşdırıldı. Texnologiya ilə iç-içə olan bu nəsil Z nəsli adlanır. Gənc nəsil olaraq görülən Z nəsli əvvəlki nəsillər kimi məlumat əldə etməkdə çətinlik çəkmir. Kristal nəsil olaraq da adlandırılan Z nəsli məlumat hissələrinə daxil olmaq və şərh etməkdə digər nəsillərə nisbətən daha sürətlidir. Z nəslini müəyyən edən ən əsas xüsusiyyətlər etibar, azadlıq, fərdilik, texnologiyadan asılılıq və sürətdir. Z nəsli rəqəmsal texnologiya vasitələrindən istifadə edərək ailəsi, dostları və yaxınları ilə əlaqə saxlayır. Bunlara əlavə olaraq sosial media məlumat əldə etmək, sosiallaşmaq və əylənmək kimi məqsədlər üçün istifadə edilir. Nəsil Z üzvlərinin 91%-i sosial media istifadəçiləridir. Z nəslinin üzvləri üçün internetsiz həyat demək olar ki, mümkün deyil. Gündəlik həyatlarında tez hərəkət edir və vəzifələrini asanlıqla yerinə yetirirlər və həyatları müvəffəqiyyətə yönəlir. Nümunə olaraq, tədqiqatın əhatə dairəsi kimi Azərbaycanda və Türkiyədə Z nəsli tədqiq edilmişdir. Texnologiya mütəxəssislərinin Z nəsli üçün apardığı araşdırmalara görə, robotların 2025-ci ildə istehsalda iştirak edəcəyi və bunun yüzdə 45-ə yaxın olacağı ifadə edilərkən, gələcəkdə dünyada insan gücünə ehtiyac olmayacağı ifadə edilir. Ümumiyyətlə, Z nəsli üçün gələcək kariyeralarında və iş həyatında bilik və texnologiyanın inkişafı qaçınılmazdır.

***Açar sözlər**: Sənaye 4.0, Z nəsli, İş həyatı, Nəsillər, Texnologiya, Əşyaların İnterneti*

[1] Bu Makale: Yalova Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İnsan Kaynakları ve Çalışma ilişkileri, Anabilim Dalında. İnşallah MUSAYEV, tarafından yazılmakta olan "**Endüstri 4.0 Sürecindez Azarbaycan ve Türkiye'de Z Kuşağinin Çalişma Hayatindaki Yeri ve Önemi" isimli** Yüksek Lisans Tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

Özet

Bu çalışmadakı amac Z kuşağının çalışma hayatındakı yerine ve önemine değinilmiş aynı zaman da bu kuşağın bir önceki kuşaklardan ne farkı olduğu belirtilmiştir. Z kuşağının özelliklerine ve olumlu taraflarına yer verilmiştir. İlk olarak sanayi devrimi insan gücünün yerine kömür ve buhar gücüne dayalı olarak makinelerin 1780 ve 1850 yılları arasında Büyük Britanya'da ortaya çıkmasına sebep olduğu için birinci sanayi devrimi olarak tanımlanmaktadır. Elektiriğin keşf edilmesiyle seri üretimde gelişim kat edilmiştir ve üçüncü sanayi devrimi geçmiştir. Dördüncü sanayi devrimiyle yeni dönüşüme yol açılmış ve bilgi çağında dijital teknolojinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Dördüncü sanayi devrimi ilk kez 2011 yıllında Almanya'daki Hannover Fuarında ortaya çıkmıştır. Dördüncü sanayi devriminde yer alan ve bu devrimin kuşağı olan Z kuşağı da incelenmiştir. Teknoloji ile iç içe olan bu kuşağa Z kuşağı denir. Genç bir nesil olarak görülen Z kuşağı, önceki nesiller gibi bilgiye ulaşmakta zorluk çekmiyor. Kristal kuşağı olarak da adlandırılan Z kuşağı, bilgiyi kolay öğrenme ve bunları yorumlama konusunda diğer kuşaklardan daha hızlıdır. Z kuşağını tanımlayan en temel özellikler güven, özgürlük, bireysellik, teknolojiye bağımlılık ve hızdır. Z Kuşağı, dijital teknoloji araçlarını kullanarak aile, arkadaşlar ve sevdikleriyle iletişim halindedir. Bunların yanı sıra bilgiye ulaşmak, sosyalleşmek, eğlenmek gibi amaçlarla da sosyal medyayıda etkin kullanabilmektedir. Z kuşağı üyelerinin %91'i sosyal medya kullanıcısıdır. Z kuşağı üyeleri için internetsiz bir yaşam neredeyse imkansızdır. Günlük hayatlarında hızlı hareket ederler ve görevlerini kolaylıkla yerine getirirler ve hayatları başarıya odaklı ilerlemektedir. Çalışmanın kapsamı olarak Azerbaycan ve Türkiye'de Z kuşağı araştırılmıştır.

Teknoloji uzmanlarının Z kuşağı için yaptığı çalışmalar incelendiğinde 2025 yılında robotların üretimi %45 kadar yüksek bir oranda yer alacağı ve geleceğin dünyasında artık insan gücüne fazla gerek kalmayacağı belirtiliyor.

***Anahtar Kelimeler**: Endüstri 4.0, Z kuşağı, Çalışma Hayatı, Kuşaklar, Teknolji, Nesnelerin İnterneti*

The place of generation Z in working life in the industry 4.0 process

Abstract

The aim of this study is to mention the place and importance of the Z generation in working life, and also to show how this generation differs from the previous generations. The characteristics and positive aspects of the Z generation are included. First, the industrial revolution is described as the first industrial revolution, as it caused the emergence of machinery in Great Britain between 1780 and 1850, relying on coal and steam power instead of human power. With the discovery of electricity, mass production progressed and passed into the third industrial revolution. The fourth industrial revolution has led to a new transformation and has led to the emergence of digital technology in the information age. The fourth industrial revolution first emerged in 2011 at the Hannover Fair in Germany. The generation Z, which took part in the fourth industrial revolution and was the generation of this revolution, was also examined. This generation, which is intertwined with technology, is called the Z generation. Generation Z, which is seen as a young generation, does not have difficulty in accessing information like previous generations. Generation Z, also called the crystal generation, is faster than other generations in accessing and interpreting pieces of information. The most basic features that define the Z generation are trust, freedom, individuality, dependence on technology and speed. Generation Z is in contact with family, friends and loved ones using digital technology tools. In addition to these, social media is used for purposes such as accessing information, socializing and having fun. 91% of Generation Z members are social media users. A life without internet is almost impossible for members of Generation Z. They move quickly in their daily lives and fulfill their duties easily, and their lives are focused on success. As an example, Z generation has been researched in Azerbaijan and Turkey as the scope of the study. According to the studies of technology experts for the Z generation, it is stated that robots will take part in production in 2025 and it will reach almost 45 percent, and it is stated that there will be no need for human power in the world of the future. In general, the development of knowledge and technology is inevitable for Generation Z in their future career and business life.

***Keywords**: Industry 4.0, Generation Z, Working Life, Generations, Technology, Internet of Things*

Giriş

Yapılan çalışmalar dikkate allındığında Endüstri 4.0 Sürecinde Z Kuşağının Çalışma Hayatındaki Yeri ve Önemi konusunda Z kuşağının Azerbaycan ve Türkiye etkileri örnekleminde incelenerek çalışma konusunu belirlemiş olduk.

Kuşak türlerinin Bebek patlaması Kuşağı (Baby Boomers 1950), X kuşağı, Y kuşağı ve Z kuşağı ile araştırılma yapıldı. Z kuşağı araştırıldı ve bütün özelliklerine değinildi. Z Kuşağı, çoğu zaman dijital teknoloji araçlarını kullanarak ailesi ile iletişim halindedir. Bunların yanı sıra bilgiye ulaşmak, sosyalleşmek ve istedikleri şekilde ve zamanda sosyal medyayı kullanabilmektedir.

Dünya 1876'da başlayan üç sanayi devrimi geçrmiştir. Endüstri 4.0'ın ortaya çıkmasından önce, ilk sanayi devrimi ürünlerin üretiminde su ve buharın kullanılmasıdır. İkinci sanayi devrimi büyük ölçekli üretim için elektrik gücünü kullanan, üçüncü sanayi devrimi ise otomasyon teknolojisi üretmek için hem elektrik gücünü hem de bilgi teknolojisini içeriyor. Klausun da çalışmalarından esinlenilmiştir. Bu dönüşüm, fiziksel alan, dijital ve biyoloji arasındaki çizgileri bulanıklaştıran teknolojilerin bir kombinasyonu ile karakterize edildiğinden, insanlığın daha önce yaşadığı hiçbir şeye benzemeyecek. Rammel Ramli'ye (2016) göre Endüstri 4.0 makinelerin web erişimi yoluyla tüm üretim zincirini yansıtan ve otomatik kararlar veren bir sisteme bağlandığı akıllı fabrikaları ifade eder. Endüstri Devrimi 4.0, siber-fiziksel sistemlerin, Nesnelerin İnternet'inin (IoT) ve mevcut kariyerlerle alakalı olmayabilecek yeni işler yaratacak bir sistemin birleşimini temsil ediyor. Bu devrim, otomasyon, analiz ve veri yolu, simülasyon, sistem entegrasyonu, robot kullanımı, bulut teknolojisi, nesnelerin interneti (IoT) ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Otomasyon teknolojisindeki ilerlemeler, ülkedeki tüm sektörlere yeni zorluklar getiriyor ve hayatın her kesiminden, rekabetçi kalabilmek ve dijital ortamda ilerlemelerini hızlandırmak için dijital dönüşüm doğrultusunda değişiklikler yapması gerekiyor. Bu devrim yeni fırsatlar sunsa da, bugün birçok farklı iş terk edilecek ve geleceğe hazırlanmayacaktır (Mohd Fairuz, 2017). Dolayısıyla, bu durum iş dünyası liderleri için küresel işgücünün, özellikle de dünya çapında değişimlerin geride bıraktığı 1,8 milyar gencin, değişiklikleri takip edemeyeceği endişelerinin artmasına neden oldu. Graham Brown-Martin'e (2018) göre, bir lise mezunu olarak yaşam boyu öğrenme becerisi, bireyin kendisini ilgilendiren çeşitli alanlarda bilgi ve becerilerini geliştirmesinin bir yoludur. Aslında, mezunlar mezun olduktan sonra yaşam boyu öğrenme kültürünü aşılamaya devam ettiklerinde, bireylerin diğer çeşitli disiplinlere ilgi duymalarına yardımcı olacaktır. İşlerinin gerektirdiği şekilde öğrenme ve yeniden öğrenme becerisine sahip olacaklardır. 4. Sanayi Devrimi, gelecekteki çalışmaları değiştirecek ve ekonomik eşitsizliği azaltacak olan gelir ve gelir dağılımını dengelemeye yardımcı olacaktır. Mohamad Raimi (2016), sanayi devrimi sırasında işyerlerinde meydana gelen büyük bir devrimin birinci, ikinci ve üçüncü olarak ham kaynaklara ve emeğe olan bağımlılığı azalttığını gördüğünü belirtmektedir. Akıllı fabrika, otopilot ve robotun endüstriyel sektörde ortaya çıkması, yazılım desteğinin kullanılması ile çalışmaların süreç otomasyonuna daha fazla odaklanmasını sağlayacaktır.

Endüstri 4.0'da otomasyon teknolojisinin ortaya çıkışı, doğrudan insan etkileşimini içermeyen teknolojik yetenekler olarak görülmektedir. Sektörün geleceğini önemli ölçüde değiştirecek olan enerji kaynaklarına bağımlılık sorununu da sektör aşabilmektedir, Gizemerboz (2017). Endüstri 4.0, dünyayı otonom araba, kuantum hesaplama ve yapay zeka gibi yeni fenomenlerle dolu bir geleceğe götüren kapsamlı bir sistemin etkisinin hızı, genişliği ve derinliği gibi üç ana özellik aracılığıyla gerçekleşir. Klaus Schwab (2016), Endüstri 4.0'ın çalışma ve yaşama şeklimizi değiştirdiğini anlatan Dördüncü Sanayi Devrimi adlı kitabında. Bu değişiklikler, fiziksel, dijital ve biyolojik olmak üzere üç teknoloji alanı tarafından yönlendirilmektedir; Simülasyon ve sanal gerçeklik, sistem entegrasyonu, dikey ve yatay, Nesnelerin İnterneti (IoT) endüstrisi, siber güvenlik, bulut bilişim, ek malzeme üretimi, tedarik zinciri, veri analizi ve robotu içeren Endüstri 4.0'ın dokuz sütununu kapsayan seçim otomasyonu. Bu çalışmanın amaçları, 1) Sanayi Devrimi 4.0 hakkında Z Kuşağı bilgisini belirlemek ve 2) Endüstri 4.0 konusunda Z Kuşağı hazırlığını değerlendirmek olmak üzere iki yönlüydü.

1. Dördüncü Sanayi Devrimi

Dördüncü Sanayi Devrimi günümüz dünyasında insanların bilgi çağına geçerek, teknoloji ve dijital teknolojinin ortaya çıkmasına imkan tanımıştır (Topsakal, 2018: 1629).

Teknolojinin gücü vasıtasıyla üretim ve hizmet daha akıllı hale getirerek yeni bir dönüşüme yol açmaktadır. Üretim de insan gücünü arkaya atarak, onun yerine makine gücünün üretim sürecinde kullanılabilir hale gelmesi olarak belirtilebilir. İnternetin dünya da yaygın hale gelmesi ile toplumun bilgi ulaşması, araştırması ve bilgiyi nasıl kullanacağı becerileri gelişmiştir (Arslan, A. 2020: 8).

Endüstri 4.0'ın amacı üretkenlik sağlamak için endüstriyi elektronik ortama kullanmaktır (Turan, 2018: 2).

Endüstri 4.0 kavramı 2011 yılında ilk defa Almanya'da Hannover fuarında ortaya çıkmıştır. Alman devleti bu teknolojiyi birçok ülkelerde tanıtmış ve Japonya gibi ülkelerden destek almıştır (Kayapınar, 2017).

Alman Federal hükumeti bu fikri o kadar sevdi ki Endüstri 4.0' ı devlet girişiminin ayrılmaz bir parçası yapmayı karar verdi ve ''yüksek teknoloji stratejisinin hedefi'' Almanya'yı teknolojik yeniliklerin küresel lideri haline getirmiştir. Endüstri 4.0 konseptinde maliyet düşürme, performansın iyileştirilmesi ve ayrıca geliştirilmiş ürün ve hizmet sunulması tüketicilerin tercihleri ve davranışları dikkate alınmıştır. Yapay zeka kullanılarak gerçek zamanlı veri kullanımı ve değişimine dayalı üretim otomasyonu sayesinde elde edilebilir (Sluzarcczyk, 2018: 233).

Endüstri 4.0 sürecinde temel olarak üç hedef belirleniyor; Birincisi üretimdeki hatayı en aza indirmek için insan emeğine olan ihtiyacın azalması, ikincisi tüketicinin isteğine göre mal ve ürün üretme imkânı kazanmak, üçüncüsü üretimin hızla artması ulaşılabilir olmalıdır (Eğilmez, 2018: 186).

Endüstri 4.0 sürecinde imalat sistemi yeni (Nesnelerin İnterneti ve Bulut sistemi gibi) kavramlar insanların hayatında yerini almıştır. Gelişen teknolojiyle akıllı insanların bile yapamadığı şeyleri yapabilecek duruma getirmiştir. Geçekleşen bu süreç, sosyal kültürel hayatı, iş yaşamında ve diğer işlerde hayatın her kademesinde tesirini göstermiştir (Taş, 2018: 1822).

Dördüncü Sanayi Devrimine yönelik ihtiyaç olan soruların karşılığı dünyada kazandığı rekabetçi pozisyonu nedeniyle Doğu ülkelerinde olan sıkıntılardan dolayı üretimin Batı' ya doğru kayması Dördüncü Sanayi Devrimi aktörlernn en büyük dileğidir. Bu devirde belirtilmesi gereken önemli hususlardan biride bilginin ve mali kaynakların gelişmiş ülkelerden, gelişmekte olan ülkelere aktarması lazım ki, gelişmekte olan ülke ise sanayi üretimi ekonomik olarak kalkınsın. Bu nedenle dünyadaki ülkeler pazardaki yüksek tatminliyi engellerin karşısına geçmiştir.

World Economic Forum'un "The Future of Jobs" raporunda dünyada işgücünün negatif yönden etkileyen sebeplerden biride yapay zekâ olarak belirtilmektedir (Meçik, 2018; 1590).

Netice olarak, işgücünün belli bir kısmi imalattan çekilmesi işverenin kazancını kolaylaştırsa da bu işçiler için ciddi sıkıntılar yaratır ve ücretten mahrum kalma riskiyle karşı karşıya kalır. Endüstri 4.0 sürecinde bunun için önemli tedbirler alınmalı ve gelir dağılımı adaletli bir şekilde düzenlenmelidir (Meçik, 2018; 1592).

Dördüncü Sanayi Devrimi sürecinde endişe edilen konuların başında, eşitsizliğin artmasıdır. Artan eşitsizliğin getirdiği problemleri ölçmek zordur. Çünkü çoğumuz tüketici ve üreticileriz, bu nedenle yenilik ve gelişme yaşam standartlarımızı ve refahımızı hem olumlu hem de olumsuz yönde etkileyecektir. Burada en avantajlı durumda olan tüketici gibi gözüksede, dördüncü sanayi devrimi tüketicileri olarak kişisel hayatımızın verimliliğini neredeyse hiçbir ücret ödemeden artıran yeni ürün ve hizmetleri mümkün kılmıştır. Bir araba siparişi vermek, bir uçak bileti almak, bir ürün satın almak, ödeme yapmak, müzik dinlemek veya bir film izlemek vb. gibi işlemlern herhangi biri artık uzaktan yapılabilir hale gelmiştir. Tüketiciler için bu açıdan teknolojinin yarararları tartışılamayacak kadar açık ve nettir. (Schwab, 2016: 16).

Dördüncü Sanayi Devrimi nihayet sadece ne yaptığımızı değil aynı zamanda kim olduğumuzu da değiştirecek. Kimliğimizi ve onunla ilişkili tüm sorunları etkileyecektir: mahremiyet duygumuzu, sahiplik anlayışımızı, tüketim kalıplarımızı, işe ve eğlenceye ayırdığımız zamanı ve kariyerimizi, becerilerimizi nasıl geliştirdiğimizi, insanlarla nasıl tanıştığımızı ve ilişkilerin

oluşturulmasını gösterir. Zaten sağlığımızı değiştiriyor ve "ölçülü" bir benliğe yol açıyor ve düşündüğümüzden daha erken bir zamanda insani gelişmeye yol açabilir. Liste bu şekilde sonsuza kadar uzayabilir çünkü bu durum sadece bizim hayal gücümüzle sınırlıdır (World Economic Forum, 2016).

2. Endüstri 4.0'ın Yararları ve Zararları

Dördüncü Sanayi Devriminin ortaya çıkardığı yenilikler, üretimde kaliteli verime dayalı artış ve tasarrufu doğru şekilde yaparak işçilerine, işletmeye çok önemli fayda ve yarar sağlamış ve bu uygulanmakta olan faydaları gösterildiği gibidir:

- Daha yüksek bir şekilde verimlilik kazanılması
- Maliyetin asgariye indirilmesi
- Üretilen ürünlerin asgari düzeye indirildi ve ürünlerin daha uzun ömürlü olması.
- Endüstri 4.0'ın çevre dostu olması ve kaynakların sürdürülebilir olması
- Sistemin arıza teşhisinin ve izlenmesinin daha kolay olması
- Üretimde kalitenin ve esnekliğin artması
- Yeni iş modellerinin ve yeni hizmet anlayışının gelişmesi
- Enerji yönünden tasarruf sağlaması
- Endüstri 4.0'ın bileşenlerinin ve sistemlerinin öz farkındalık kazandırması. (Gün Haber, 2018)

Günümüz çağı için bir alt yapı oluşturmayı hedefleyen endüstri 4.0 yenilenebilir enerji kaynağıyla bir bütünlük sağlayarak gelişen enerji ihtiyacını yenileyip, uygulayabilmenin yolunu açmıştır (Adem Kayar, 2018: 1652).

Taş tarafından gerçekleştirilen bir araştırmada görüyoruz ki, Endüstri 4.0 ile birlikte maliyetler düşerek, gelir oranın artmasıyla işletmeler için hedeflerinin hayata geçirilmesi için önemli bir üstünlüktür. Burada elde edilen kazanım ve fayda ile ya çalışan işçilere gerek kalmayacak, ya da daha nitelikli insan kaynağına ihtiyaç olacaktır. Devletlerin bu konuya destek vermes ile, daha kolay ulaşılır hale getirmesi mümkün olabilir. Eğitim düzeyindeki iyileştrme ve gelşmelerle engelli bireylerin, genç kadınların ve muhacirlerin işgücü piyasasında çalışmalarını ve entegrasyonunu, hayatlarını idame ettirebilmeleri mümkün kılacaktır. Buradaki çalışmada Endüstri 4.0 avantajları ve dezavantajları ayrıntılı bir şekilde vurgulanmaktadır (Taş, 2018: 1823-1824).

Bu yapılan çalışmalarla, mevcut işler otomasyon ve yapay zeka tarafından işletilen diğer sistemlerle yer değiştirdiğinde, iş sayısı küresel iş gücünden daha hızlı düşebilir. Diğer bir deyişle, makineler, robotlar ve bilgisayarlar, yalnızca karşılaştırmalı değil, iş gücü üzerinde giderek artan şekilde mutlak bir avantaja sahip olacaklar (Elsheikhi, March 2018: 8).

Dördüncü Sanayi Devrimi Dezavantajları:

- 4. Sanayi devrimi elektornik sistemlerden oluştuğundan dolayı ihtiyac duyulan işgücünde azalmalar olmuştur. Bunun sonucu olarak göreceli olarak işsizlik artmıştır.

- Ekonomik olarak insanların çalışma hayatında olumsuz etki değişecektir.

- İş gücünden teknolojinın kontrolüne geçen sistemlerden dolayı makinelerin kontrolü artmıştır.

- Teknoloji daha büyük önem kazanacak ve piyasa büyükpaya sahip olacaktır. Bunun sonucunda küçük işyerleri kapanma noktasına gelebilecektir (Gün Haber, 2018).

Endüstri 4.0'ın sanayileşmenin etkisiyle ortaya çıkan gelişimin sonucunda faydası olduğu kadar burada onun zararı da sözü edilen bir konudur. Bu süreçte verimliliğin artırılabilmesi için kaliteli ürün üretmek müşteri taleplerine uygun olarak daha iyi hizmet vermek endüstri 4.0 da yüksek gelişim kat edecektir (Arslan, 2020: 12).

Endüstri 4.0 ile ilgili birçok araştırmacıya göre nitelikli işçi eksikliğinden dolayı az bir zamanda ciddi bir işsizlikle karşı karşıya olacağız ve işsizlikte yükselme göreceğiz. Buradaki aşamada başarılı olmamız için eğitimin şart olduğu belirtiliyor. Birçok işyeri ve işletme için rekabet edilebilirliğin olması için işgücü açısından da gerekli bir şeydir. Eğer bunlar sağlanmazsa

gelişmişlikten ziyade gelişmişliğe doğru gideceğiz. Bunun için endüstri 4.0 alanında yeni stratejilerle eğitim düzenlenip tasarlanması gerekecektir (Avşar, 2016: 22).

3. Z Kuşağı

Günümüz internet çağında internet kuşağı olarak bilinen Z kuşağı 2000 yılların sonrasında dünyaya gelenler için kullanılmaktadır (Gündüz, 2018: 95). Yaptıkları işlerde bireyselliğe ehemmiyet veren, en son teknolojilerle iletişim kurabilmeleri, inovasyona açık olmaları ve en çok sosyal medya gibi iletişim araçlarını kullanmaları, teknolojiyi yaşadıkları zamana göre algılayıp yaşayan bir kuşak oldukları belirtilmektedir (Bozkurt, 2018: 55). Z kuşağı zamanın çoğunu teknolojiyle geçiren ve yalnızlığı daha çok tercih etmekteler, dolayısıyla iletişimde çevrimiçi ve uzaktan olduğu için yalnız başına yaşamayı sevmekteler. Z kuşağı Taş' tarafından yapılan araştırmaya göre kendilerine olan güvenden dolayı daha serbest karar vermek ve çalışma saatlerini iyi benimsemekte olmakla, farklı fikirleri ortaya çıkarabilmekteler (Doğan, A. 2020: 15). Yapılan araştırmalar sonucunda Z kuşağının kötü alışkanlık gibi, sigara, madde bağımlılığı ve alkollü içkiler kullanma oranında bir düşme yaşanırken, öte yandan kendileri inceltmeleri, kendilerine karşı iyi davranmamaları gibi yatkınlıkları artmıştır. Bu sebeple sürekli baş ağrısı, uykusuzluk negatif davranışlar da bulunması bunun belirtilerindendir (Selçuk, 2020).

4. Türkiyede ve Azerbaycanda Z Kuşağının Çalışma Hayatına Etkileri

Yapılan çalışmalarıincelediğimizde genel olarak Azerbaycanda- Z kuşağında bulunan gençlerin kararlı oldukların söylemek mümkündür. Diğer ülkelerdeki Z kuşağında bulunan gençlerle kıyasladığımızda, Azerbaycan'daki Z kuşağının %89'u kariyerlerinde hızla ilerlemek için (dünya genelinde %79'a karşı) selefleri kadar sıkı çalışmaya hazır. %84'ü kariyerlerinde hızla ilerlediklerini iddia ediyor; %82'si bir işteki amaç ve anlama değer veriyor ve %86'sı daha yüksek maaş ve prestijli bir iş unvanına sahp olmaya değer veriyor. Azerbyacanda nanoteknoloji alanında yürütülen çalışmalar teorik olarak yüksek fakat zayıf bir deneysel temele dayandığından, bu yönün yakın gelecekte devlet düzeyinde desteklenmesi önem arz etmektedir. Azerbaycanda nanoteknoloji alanındaki araştırmaların gelişimi, kabul etmeliyiz ki, şu anda dünya seviyesinin çok gerisindedir. Azerbaycan'da nanoteknoloji alanındaki araştırmalar, araştırma enstitüleri ve üniversitelerin zayıf, orta donanımlı laboratuvarlarında yürütülmektedir. (https:// xalqqazeti. com/az/news/23530 2019). 2020 yılında Azerbaycan ekonomik ve siyasi olarak gelişmiş ve rekabetçi bir ülke olacağı belirtiliyordu. Azerbaycan'ın en uzak köylerinde bile vatandaşların günlük yaşamlarında ihtiyaç duydukları tüm iletişim (iletişim, internet, bankacılık hizmetleri, kamu hizmetleri, yollar vb.), sağlık ve eğitim hizmetleri sağlanacaktır (https://president.az/files/future_en.pdf. 2020: 9).

Türkiye'deki Z kuşağını inceledğimizde ise; Büyük bir oranda yeni teknolojileri kullanablen ve hedeflerinde prestijli işlerin olduğunu göreblmekteyiz. Türkiyede-Net Kuşağı ve Dijital Yerliler olarak da bilinen bu kuşağın 2000-2020 yılları arasında doğduğu düşünülmekte; dijital çağda yaşıyorlar ve birçok dijital teknolojiye ve teknolojik uygulamaya uyum sağladılar. Z Kuşağı, teknoloji temelli bir yaşam tarzına sahip, sosyal medyayı aktif olarak kullanan ve son teknoloji ile iletişim çağında yaşayan, teknolojiyi problem çözmede kullanabilen bireylerdir. Bu nesil, bilgiye kolay ulaşabilen, teknolojiyi aktif olarak kullanabilen, farklı bilgileri hızlı öğrenebilen ve çok çeşitli bilgilere sahip bir nesildir. Bilgileri farklı düşünür ve işlerler, kendilerine güvenirler ve geleceklerini garanti altına almak isterler (Erten, 2019). Bazı araştırmacılara göre Z kuşağı 1990-2010 yılları arasında doğanlar olarak tanımlanmaktadır (TD Ameritrade, 2012). Türkiye'deki Z Kuşağı gençliği siyasi konularda hangi medyadan bilgi alıyor? Gençlerin %47'si siyasi gelişmeleri sosyal medyadan takip etmeyi tercih ederken, internet medyasından siyasi haber alanların oranı %29 ve gençlerin oranı %29'dur (Baird, 2006). Z kuşağı üyeleri aileleri tarafından aşırı korumacı yetiştirildi. Bu durum nedeniyle, güçlü yaşam becerileri onlardan büyük oranda alınmıştır. Dolayısıyla bu durum onların sosyal, duygusal ve entelektüel gelişimlerinin önünde bir engel haline

gelerek bağımsız birer yetişkin olmalarını ve sadece iş ortamının zorluklarıyla değil aynı zamanda yaşamla da mücadele etmelerini gerektirdiğinde işlerinin zorlaştırdığını söyleyebiliriz. Z kuşağı daha Bağımsız ve özerk olmalı, belirsiz durumlarda sorumlu kararlar almalı ve kararlarını uygulamayı öğrenmelidir. Bu durumu iyileştirmek için ebeveynler, çocuklarının seçimlerini kendilerine bırakarak ve istemedikleri bir durum ve sonuçlar karşısında aşırı koruma olmadan seçimlerinin sorumluluğunu almaya teşvik ederek özerklik duygularını besleyebilirler. İnançları ve hareketleri uyum içinde olan anne babalarda da oluşturulabilecek özerklik, anne babalarının sergilediği değerleri tutarlı bir şekilde gözlemleyen çocuklar onları rol model alırlar. Aynı bakış açısı Z Kuşağı çalışanlarının yöneticileri için de geçerlidir (Lukianoff ve Haidt, 2018).

Sonuç ve Öneriler

Sonuçlara dayanarak, yazarlar, Z Kuşağı örneğinde çalışan motivasyonu ve iş tatmini hakkında yapılacak ve dikkate alınması gereken bazı şeyler olduğu sonucuna varabilirler. Bu araştırmanın ana fikri, Z Kuşağı'nın motivasyona yönelik genel tutumunu incelemek ve iş memnuniyeti. Araştırmacı açısından bakıldığında, bu araştırma sırasında tüm hedeflere ulaşılmış ve sonuçlar net bir şekilde sunulmuş ve açıklanmıştır.

Tüm Z kuşağı üyeleri kısa ve kapsamlı bir bilgi sunumunu tercih eder ve işverenler bunu dikkate almalıdır. Bir sosyal ağda doğrudan mesaj yoluyla sonucun etkinliği ve son teslim tarihi için kriterleri listeleyen görevi çoğaltmaktan çekinmeyin. Hızla konsantrasyonunu kaybederek birkaç dakika önce konuştuklarınızı unutabilirler. Meslektaşlar arasında iyi bir ilişki kurun: Şirket içindeki çalışanların ortak hobileri ve değerleri vardır. Bunun sonucunda çıkar grupları oluşur. Bu tür topluluklar sadece meslektaşları bir araya getirmekle kalmaz, aynı zamanda yeni fikirler ve projeler genellikle çalışmayan bir ortamda ortaya çıktığından, bir şirketin işinin gelişimi için büyük bir potansiyele sahiptir. Z kuşağı için, değer düzeyleri şirket ve çalışanların değerleriyle tutarlıysa uzun vadeli işbirliği mümkündür.

Son teknolojik gelişmeler, bireyleri hayatlarının hemen her alanında teknoloji ile bütünleşmeye yöneltmiştir. Teknolojiye çok ilgi duyan bireyler, teknoloji temelli bir yaşam tarzı oluştururlar. Özellikle 90'lı yıllardan sonra doğan çocuklar bilgisayar, televizyon, tablet, iPad gibi araçlarla dijital dünyada sıklıkla vakit geçiriyorlar. Teknoloji ile iç içe olan bu kuşağa Z kuşağı denir. Genç bir nesil olarak görülen Z kuşağı, önceki nesiller gibi bilgiye ulaşmakta zorluk çekmiyor. Kristal kuşağı olarak da adlandırılan Z kuşağı, bilgi parçalarına erişme ve bunları yorumlama konusunda diğer kuşaklardan daha hızlıdır. İletişim ve dijital medya becerileri gelişmiştir. Dijital teknolojinin sunduğu araçlara maruz kalan bu çocukların zihniyetleri diğer bireylerden farklıdır ve beyinleri fiziksel olarak farklıdır. Z kuşağı üyeleri için internetsiz bir yaşam neredeyse imkansızdır. Günlük hayatlarında hızlı hareket ederler ve görevlerini kolaylıkla yerine getirirler ve hayatları başarıya odaklı ilerlemektedir. Psikomotor becerileri gelişmiş ve bu özelliği mesleki ve sosyal yaşamlarında da fark edilmiştir. Üyelerin öne çıkan özelliklerinden biri eşitlikçi olmalarıdır. Z kuşağının çoğunluğunun kendilerini diğer bireylerle eşit görme isteği öne çıkıyor ve bu bireylerde adalet duygusu ön planda. Z Kuşağı, dijital teknoloji araçlarını kullanarak aile, arkadaşlar ve sevdikleriyle iletişim halindedir. Bunların yanı sıra bilgiye ulaşmak, sosyalleşmek, eğlenmek gibi amaçlarla da sosyal medya kullanılmaktadır. Sosyal medyada pazarlama, marka bilinirliği, algı gibi faaliyetler Z kuşağında satın alma davranışı oluşturabilir. Z kuşağı üyelerinin %91'i sosyal medya kullanıcısıdır ve YouTube en çok tercih edilen sosyal medya platformlarından biridir. Sonuç olarak Z kuşağı diğer kuşaklaradan farklı olarak hem sosyal, ekonomik hemde poltik olarak yenilikler ile aktif olmayı ve sonuç odaklı olmayı seviyorlar.

Kaynakça

1. Arslan A. (2020). Dördüncü Sanayi Devriminin (Endüstri 4.0) Emek Piyasaları. Yüksek Lisans Tezi, 1-88.
2. Avşar Ç.T. (2016). En büyük zorluk insan kaynağında yaşanacak. Akıllı Fabrikalar Geliyor. Ekonomik Forum Dergisi(259), 16-27. http://haber.tobb.org.tr/ekonomikforum/2016/259/016_027.pdf Erişim Tarihi: 02. 06. 2021.
3. "Azerbaıjan 2020: Look İnto The Future" Concept Of Development. Development Concept "Azerbaijan - 2020: Outlook For The Future. 1-34. https://president.az/files/future_en.pdf. Erişim Tarihi 22.05.2021.
4. Bozkurt M.Y. (2018). Dijital Çağda Z VE Alpha Kuşağı, Yapay Zeka Uygulamaları ve Turizme Yansımaları. Sosyal Bilimler Metinleri(1), 54-64. http://acikerisim.nku.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/20.500.11776/2790/D__J__TAL%20__A_DA%20Z%20ve%20ALPHA%20KU__A__I%2c%20ROBOTLAR%20VE%20TURZMDE%20YAPAY%20ZEKA%20UYGULAMALARI.pdf?sequence=1&isAllowed=y Erişim Tarihi: 03. 26. 2021.
5. Baird, A. (2016). Thinking About Indigeneity with Respect to Time and Space: Reflections from Southeast Asiahttps: //journals.openedition.org/eps/9628?lang=en
6. Eğilmez D.M. (2018). Tarihsel Süreç İçinde Dünya Ekonomisi (4 b.). İstanbul: Remzi Kitabevi. Erişim Tarihi: 09. 09. 2021.
7. Elsheıkhı T.B. (March 2018). The Future of Work: A Literature Review. Research Department, International Labour Organisation (ILO).(29), 1-41. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/-inst/documents/publication/wcms_625866.pdf Erişim Tarihi: 02.12. 2020.
8. Erten, P. (2019). Z Kuşağının Dijital Teknolojiye Yönelik Tutumları. Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi, 1(10), 190-202. https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/679391 Erişim Tarihi: 06.03.2021.
9. Gündüz T.P. (2018). Kuşaklar ve Örgütsel Sesizlik/Seslilik. İşletme Bilim Dergisi, 1(6), 89-115. doi:10.22139/jobs.399952
10. Haber G. (2018). Endüstri 4.0'ın Avantaj Ve Dezavantajları. http://www.gunhaber.com.tr/haber/Endustri-4-0-in-Avantaj-Ve-Dezavantajlari/414748 Erişim tarihi: 05. 11. 2021.
11. Yunus Topsakal N.Y. (2018). Endüstri Devrimleri Ve Turizm: Türkiye Turizm 4.0 Swot Analizi Ve Geçiş Süreci Önerileri. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 1623-1638 https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1037071 Erişim Tarhi: 09.10.2021.
12. Kayapınar S. (2017). Endüstri 4.0' ın Dünü, Bugünü ve Yarını: Lojistik Sektörü. Uluslararası Bölgesel Kalkınma Konferansı, 1-12. https://www.researchgate.net/profile/Sema_Kayapinar_Kaya2/publication/329759828_The_Past_Present_And_Future_Of_Industry_40_Logistics_Sector_Endustri_40'_in_Dunu_Bugunu_ve_Yarini_Lojistik_Sektoru/links/5c23f022a6fdccfc706b147d/The-Past-Present-And-Future-O
13. Lukianoff ve Haidt. (2018). The Coddling of the American Mindhttps://www.akademika.no/coddling-american-mind/haidt-jonathan/lukianoff-greg/9780241308356.
14. Ramazanov, M. (2019). Azerbaycan'da Nanoteknolojinin Gelişimine Beklentileri. https://xalqqazeti.com/az/news/23530 Erişim Tarihi: 14.08.2021.
15. Ślusarczyk, B. (2018). INDUSTRY 4.0 - ARE WE READY? POLISH JOURNAL OF MANAGEMENT STUDIES, 232-248. doi:DOI: 10.17512/pjms. Erişim Tarihi: 2020. 06. 21.
16. Selçuk A.G. (2020). Eğitim Destek Kordinatörlüğü Z kuşağı Nasıl Öğreniyor. İstanbul. Erişim Tarihi: 22.05. 2021.

17. Turan K. (2018). "DÖRDÜNCÜ SANAYİ DEVRİMİNİN ULUSLARARASI İLİŞKİLERE SOSYO EKONOMİK ETKİLERİ" (Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi). T.C. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enistitüsü. İzmir.
18. Taş H.Y. (2018). Dördüncü Sanayi Devrimi'nin (Endüstri 4.0) Çalışma Hayatına ve İstihdama Muhtemel İlkeleri. OPUS-Uluslararası Toplum Araştırma Dergisi, 9(16), 1819-1836. doi:DOI: 10.26466/opus.479123

Göndərilib: 03.12.2021 Qəbul edilib: 20.12.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/73/16-21

İlhamə Saleh qızı Rüstəmova
Gəncə Dövlət Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim
caneli.kesemenli@mail.ru

C.Q.BAYRONUN "ÇAYLD HAROLDUN ZİYARƏTLƏRİ" POEMASININ YENİ TİP ROMANTİK QƏHRƏMANI

Xülasə

"Çayld Haroldun ziyarətləri", Lord Bayron tərəfindən dörd kantoda yazılmış avtobioqrafik əsərdir. I və II kantolar 1812-ci ildə, III kanto 1816-cı ildə, IV kanto isə 1818-ci ildə nəşr olundu. Bayron özünün poetik şöhrətini ilk iki kantonun nəşri ilə qazandı. Dünya ədəbiyyatında Çayld Harold romantik qəhrəmanın etalonudur. Gündəlik həyatdan bezmiş cazibədar gənc həyatın mənasını duymaq üçün naməlum ölkələrə üz tutur. Poema geniş şəkildə təqlid edildi və Bayronun təbii gözəllik səhnələrini düşünərkən həzin xəyallara dalan sərgərdan qəhrəmanının kultuna töhfə verdi. Onun avtobioqrafik subyektivliyi təkcə ədəbiyyata deyil, musiqi və rəssamlıq sənətinə də geniş təsirə malik oldu və Avropa romantizminin güclü tərkib hissəsinə çevrildi.

Açar sözlər: *romantizm, romantik qəhrəman,azadlıq, şöhrət, təqlid etmək*

A new type of romantic hero of C.G. Byron's poem "Childe Harold's Pilgrimage"

Summary

Childe Harold's Pilgrimage, autobiographical poem in four cantos by George Gordon, Lord Byron. Cantos I and II were published in 1812, Canto III in 1816, and Canto IV in 1818. Byron gained his first poetic fame with the publication of the first two cantos. In world literature, Childe Harold is the standard of the romantic hero. An attractive young man, tired of everyday life, goes to unknown countries to feel the taste of life. The poem was widely imitated and contributed to the cult of the wandering Byronic hero who falls into melancholic reverie as he contemplates scenes of natural beauty. Its autobiographical subjectivity was widely influential, not only in literature but in the arts of music and painting as well, and was a powerful ingredient in European Romanticism.

Key words: *romanticism, romantic hero, freedom, fame, imitate*

Giriş

Romantizm dünya ədəbiyyatının və ümumilikdə dünya mədəniyyətinin ən nəhəng hadisələrindən biridir və böyük, çox mühüm bir tarixi dövrü əhatə edir. Dünya əhəmiyətli hadisə olaraq romantizm bütün regionlarda inkişaf edib və həm ideya, məzmun, həm də poetika xüsusiyyətləri baxımından hər bir milli mədəniyyətin, ədəbiyyatın formalaşmasında çox mühüm rol oynamışdır. Məhz buna görə də romantizm meydana gələn dövrdən bu ədəbi cərəyana çox böyük maraq göstərilir, bu sahədə ciddi tədqiqatlar aparılırdı. Zaman keçdikcə bu maraq azalmır, əksinə, daha da artırdı. Bu da təsadüfi deyil, çünki romantizm cərəyanı sonrakı ədəbi inkişafa son dərəcə böyük təsir göstərmişdi.

Fransız burjua inqilabı bütün Avropa ölkələrini sarsıtmışdı. Mütləqiyyətin devrilməsi, minilliklərlə qurulan, inkişaf edən ictimai quruluşun məhv edilməsi cəmiyyətdə mövcud olan ziddiyyətlərə son qoymamış, əksinə yeni problemlər yaratmış, qanlı hadisələrə səbəb olmuşdu. Təsadüfi deyil ki, inqlabdan sonra cəmiyyətdə böyük bir çaşqınlıq, məyusluq abu-havası hökm sürürdü. Reallıq gözlənilən nəticələrədən çox uzaq idi, inqilab ona bəslənən arzu və ümidləri doğrultmamışdı. Romantizimin ən əsas xüsusiyyətləri-burjua cəmiyyətinə barışmaz münasibət, ali, yüksək ideallerın reallıqla uyuşmaması-cəmiyyətdə hökm sürən əhval-ruhiyyədən irəli gəlidi. Romantiklər yeni, yalnız maddi maraq üzrə qurulan ictimai münasibətlərə etirazlarını müxtəlif yollarla ifadə edirdilər. Romantik sənətin metodunu da, məhz həyata münasibətin mahiyyəti və onun bədii ifadəsi təşkil edir. Həmin münasibət romantiklərin yaradıcılığında tam fərdi şəkildə özünü göstərirdi. Belə ki, Kolricin fəlsəfi axtarışları, Vordsvortun kənd həyatının ideallaşdırması, Şellinin inqilabi utopiyaları, Kitsin gözəllik idealı, Valter

Skottun tarixə, keçmişə marağı, Bayronun üsyankarlığı-bunların hamısı sözsüz ki, eyni romantik etirazın müxtəlif formaları idi. Bu, ingilis ədəbiyyatında ən böyük metamorfoz, Müasir Romantizm idi (1,15).

Y.Lotman qeyd edir ki, "romantizm dövrünün mədəniyyətinin və ədəbiyyatının əsas xüsusiyyətlərindən biri də yeni insan tipinin yaranması ilə bağlı idi. XIX əsrin əvvəllərinin ədəbiyatında insan şəxsiyyətinin izahı yeni, müstəqil konsepsiya kimi formalaşırdı və bu da, ədəbiyyatda çox maraqlı və bəlkə də ən gözəl hadisələrdən biri idi. Romantiklər yeni dünyagörüşünü təsdiq edir və həmin dünyagörüşü həyatın və incəsənətin sintezi əsasında yaranırdı. Klassistlər insanı hökmdarın sadiq rəiyyəti, maarifçilər insanı əsasən ailə çərçivəsində tədqiq etdiyi halda, romantiklər insanı ilk növbədə azad şəxsiyyət kimi qəbul edirdilər. Romantik qəhrəmanın daxili, mənəvi aləmi təbii şəraitdən yaxud ictimai durumdan qat-qat zəngin idi və məhz insanın özü, insanın həyatı bütün zənginliyi və çoxşaxəliliyi ilə romantiklərin diqqətini cəlb edir və romantizm fəlsəfəsinin və estetikasının əsas prinsipinə çevirilir" (2, 108).

Romantikləri təkcə insan fərdi maraqlandırırdı. Bu da tam təbii idi, çünki hər bir fərd, hər bir insan təkrarolunmazdır. Romantik sənətin məqsədi də insan qəlbinin xüsusi, unikal xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaqdan ibarət idi. Azad yaradıcılıq və sənətkarın, yaradıcı şəxsin sənətdə rolu haqqında ideyasını da məhz romantiklər elan etmişdi. Bu ideyadan yeni bir ideya-yazıb yaratmağa yalnız azad şəxsiyyətin qadir olması ideyası meydana gəlir. Novalisin qeyd etdiyi kimi, "həyatın mənasını yalnız yaradıcı insan, sənətkar dərk edə bilər" (3, 69). Şellinqin fikri daha da qətidir. O deyir ki, "sənət adamı, yaradıcı şəxs iki əks qütbün-şüurlu və şüursuz başlanğıcın vəhdətidir" (3,73).

Romantik qəhrəman idealın təcəssümüdür. Bu bütöv, universal insan şəxsiyyətidir və o nəticə etibarı ilə, sonla deyil, sonsuzluqla, hədsizliklə, zamanla yox, əbədiliklə bağlıdır. Romantik qəhrəman anlamının mahiyyətində bir ziddiyyət də mövcuddur –romantik qəhrəman müəyyən təbəqənin nümayəndəsidir və o yaşadığı tarixi dövr üçün tipik olan şəraitdə yaşadığı, müəllif tərəfindən bu mühitə yerləşdirildiyi halda, öz dövrünün övladı deyil. Romantik qəhrəman öz dövrünü qabaqlayır, o mütləq, ideal bir şəxsiyyətdir. Həyat, ömür bu qəhrəman tərəfindən etik, estetik baxımdan bir axar kimi qiymətləndirilir və bununla yanaşı zamanın hər anı onun üçün əbədiliyin bir anıdır, nəhayət əbədilik özü də tarixdə, zamanda özünü göstərir. Romantiklərin təsəvvürünə görə həyat yaradıcılıqdır və ona görə romantik qəhrəman da ilk növbədə yaradıcı şəxsiyyətdir.

Romantik ədəbiyyat öz inkişafında bir neçə mərhələdən keçmişdi. İngilis ədəbiyyatında romantik cərəyanın üç böyük dövrü nümayiş olunur; yəni bu üç dövrdə hakim bədii ruh romantik idi. Bu, əlbəttə ki, klassik ruhun olmadığı anlamına gəlmir; romantik zirvədə belə, kifayət qədər klassik düşüncələr var idi. Beləliklə, ingilis romantizm cərəyanı üç rübə bölünür, paleo-romantizm, meso-romantizm və neo-romantizm və yaxud Orta əsr, Elizabet dövrü və Müasir romantizm (135,13). Təbii ki, romantik qəhrəman da müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmışdı. Belə ki, erkən romantiklər son dərəcə nikbin idi. Buna səbəb Böyük Fransız inqilabının gətirəcəyi "Yeni dünyaya", ümumiyyətlə, insan hüquqlarının olduğu ideal cəmiyyətin qurulmasına bəslənən ümidlər idi (4,13). Lakin, XIX əsrin birinci onilliyində həmin nikbinlik sona yetir, mütləqiyyətin və kubarlığın zülmü pulun, maddi marağın hökmü ilə əvəz olunur. Nəticədə insan şəxsiyyəti, yaradıcı şəxs yenə də reallığın məngənəsində çırpınır. Reallıq insanı özünə tabe edir və insan qəlbinin, ruhunun tam azadlığını əsas tutan dünyagörüşü, ruhun obyektiv reallıqdan asılılığını elan etməsi ilə əvəz edilir (5,12).

Romantiklər dönə-dönə antik fəlsəfəyə müraciət edirdilər və qədim yunan fəlsəfəsindən "əzəli xaos" ideyasını mənimsəmişdilər. Şlegel qeyd edirdı ki, "xaos dünyanın yarana bildiyi bir qarşılıqdır" (6, 23). Ona görə də, zaman keçdikcə xaos məfhumunun özü də dəyişir. Artıq xaos dünyanın başlanğıcı deyil, əksinə dünya vəhdətinin bütövlüyünün dağılmasının nəticəsi kimi, məhsulu kimi qəbul edilirdi. Bu səbəbdən erkən romantizmdə olan nikbin qəhrəmanın yerini yeni tipli qəhrəman tutur. Bu qəhrəman artıq heç nəyə inanmır, heç nəyə ümid bəsləmir, o dünyadan, həyatın özündən belə küsüb. Bu qəhrəman artıq özünə yad olan mühitdə yaşayır və bu mühit qəhrəmanın funksiyalarını, hətta təbiətini belə tam dəyişir. Sülhməramlılıq, quruculuq titanizmi haqsızlığa qarşı üsyan pafosu, reallığı inkar etmək istəyi, müqavimət, özünü təsdiq etmək titanizmi ilə əvəz olunur. Qəhrəmanın ali funksiyası qurub-yaratmaqdan daha çox özünü, öz şəxsiyyətini və daxili zənginliyini müdafiə etməyə yönəlir. Qəhrəman

əsl insanlıqdan uzaq olan dünyada insan olmaq hüququnu qorumaq istəyir və məhz bu yolda, ideal dəyərlər, mənəvi azadlıq uğrunda mübarizə aparır. Öz ülvi ümidləri ilə vidalaşan romantik qəhrəman ləyaqətini, mənliyini qoruyub saxladığı halda tənha qalmağa məhkumdur. Qurub-yaratmaq pafosu müqavimət, mübarizə pafosu ilə əvəz olunur.

C.Q.Bayronun yaradıcılığı haqlı olaraq Qərbi Avropa romantizminin zirvəsi hesab olunur. XIX əsrdə C.Q.Bayronun obrazı artıq bütöv bir nəslin obrazına çevrilir, Qərbi-Avropanın təfəkkür tarixində ayrıca bir dövrü təşkil edirdi.C.Q.Bayron XIX əsrin əvvəlində Qərbi Avropada mövcud olan bütün təzadları öz yaradıcılığında tam aydınlıqla əks edirdi. Avropada o dövrdə köhnə sosial, mənəvi, siyasi strukturlar dağılır, yeni münasibətlər formalaşırdı. Bu proses həm ayrı-ayrı fərdlərin, həm də cəmiyyətin bütün təbəqələrinə böyük əzablar, iztirablar gətirmişdi. "Bayronizm" məfhumu da məhz bu iztirabların əsasında meydana gəlmişdi. "Bayronizm" dünyəvi kədər demək idi və bu kədər Böyük Fransız inqilabına bəslənən ümidlərin puç olmasının əks-sədası, inqilabdan sonra Avropada irticanın təntənəsinə qarşı bir etiraz forması idi. Həmin üsyankarlıq özünü qul itaətkarlığına və yalnış, zahiri firavanlığa nifrətdə, fərdiyyətçiliyə pərəstişdə özünü göstərir və dərin tənhalıqla nəticələnən, heç nə ilə məhdudlaşmayan azadlığa can atmaqda özünü biruzə verirdi.

C.Q.Bayronun romantik qəhrəmanı zülmə, haqsızlığa qarşı üsyan qaldırmış və həmin üsyanda yalnız özünə arxalanan bir şəxsdir. Bayronun yaradıcılığında insan şəxsiyyəti bədii konsepsiyasının çoxşaxəli və ziddiyətli olması haqqında düşündükdə, onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bu konsepsiya XIX əsrin əvvəlində Avropa cəmiyyətində baş verən mürəkkəb sosial-siyasi proseslərin aydın aynası idi. Bayronun romantik qəhrəmanlarının mənəvi aləmi çox zəngin və geniş diapazona malikdir - həyatdan çiyrinmiş, darıxan Çayld-Harolddan başlamış Tanrının özünə qarşı üsyan qaldıran Qabilə qədər. Manfred, Sardanapal, Venesiya dramlarının qəhrəmanları, dərin düşünən, hər şeyə diqqət yetirən, dərindən sezən Don-Juan, nəhayət C.Q.Bayronun şerlərində olan lirik qəhrəman–bu surətlər sadalandıqca, onların arasında fərq də nəzərə çarpır. Bu fərq ilk növbədə qəhrəmanın öz fərdi xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Şübhəsiz ki, bütün romantik qəhrəmanlar ümumi cəhətlərə malikdir və eyni müəllifin əsərlərində bu yaxınlıq daha böyükdür.Lakin, bütöv bir cərəyan çərçivəsində romantik qəhrəman məvhumunu təhlil edərkən artıq tipolojı oxşarlıq haqqında söhbət açmaq mümkündür.

Dünya romantizmi tarixində C.Q.Bayron bəlkə də ən subyektiv romantikdir. Şairin bütün əsərlərində, qəhrəmanların hamısında müəllifin öz şəxsi xarakterinin bir hissəsinin əks olunması daim hiss olunur, duyulur. Eyni zamanda, Bayronun qəhrəmanlarını "bayronik qəhrəmanla" eyniləşdirmək düzgün olmazdı. Bayronun yaradıcılığında romantik qəhrəman məvhumu tam şəkildə formalaşır, onun ən tipik xüsusiyyətləri cəmləşir. Bu qəhrəmanlar nə qədər oxşar cəhətlərə malikdirsə, eyni zamanda dayanıqlı deyil, onlar fərqli xüsusiyyətlərə də malikdir və bu obrazlar böyük və ciddi inkişaf yolu keçir. Həmin inkişaf yolu sözsüz ki, müəllifin dünyagörüşünün təkamülünü özündə əks edirdi. Bayronun yaradıcılığı, onun yaratdığı romantik qəhrəmanlar silsiləsi həmin təkamülün parlaq nümunəsi ola bilər. Şübhəsiz ki, C.Q.Bayronu onun qəhrəmanları ilə eyniləşdirmək düzgün olmazdı. Lakin, belə eyniləşdirmə vaxtikən mövcud idi və bunun da obyektiv səbəbləri var idi. Eyniləşdirmə Bayronun ilk iri həcmli əsəri "Çayld-Haroldun ziyarəti" poeması nəşr olunandan sonra başlamışdı. Poema nəşr olunduğu gündən oxucular artıq tam əmindilər ki, Çayld-Harold müəllifin özüdür. Bu əlbəttə ki, yalnış fikir idi. C.Q.Bayronun Avropaya səfəri, "Çayld Haroldun ziyarətləri" (1812) adlı poemanın ilk iki kantosu - bir gəncin Avropanı sərgüzəştləri ilə bağlı bir epik qəhrəmanlıq əsəri ilə nətricələndi. Əsər eyni zamanda London ictimaiyyətinə qarşı kəskin bir satira idi. C.Q.Bayron poemada 1809-1811-ci illər arasında səfərlərində qazandığı təcrübələrdən də bir sıra hekayələr xətti yaratdığına görə əsər həmçinin, avtobioqrafik cəhətdən düşünülmüş elementləri ehtiva edir (7,32).

Həqiqətən, C.Q.Bayronun romantik qəhrəmanlar silsiləsi məhz "Çayld-Haroldun ziyarəti" poemasından başlayır. Bu poema Bayronun yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Lakin, əsər tək gənc romantik qəhrəmanın həyatı haqqında hekayət kimi qəbul oluna bilməz. Bu eyni zamanda siyasi məzmunlu əsərdir. Poema bir neçə il ərzində yaranırdı və onun ilk iki fəslinin dərc olunması İngiltərə cəmiyyətində, hətta bütün Avropada böyük əks-sədaya səbəb olmuşdu. O, cəmiyyətdə soruşulur, bir neçə eksklüziv klublara seçilir və Londonun ən dəbli rəsm otaqlarını ziyarət edirdi (8,25).

Poemanın bu müvəffəqiyyəti əsərdə dövrün ən mühüm problemlərinin əks olunması ilə bağlı idi. C.Q.Bayron bu poemada Böyük Fransız inqilabından sonra Avropada hökm sürən peşmançılıq, məyusluq əhval-ruhiyyəsini əks etmişdi. Bu əhval-ruhiyyə Fransa inqilabının azadlıq ideallarının puça çıxması ilə bağlı idi. Böyük Fransız inqilabının bayraqlarında həkk olunan "Azadlıq, Qardaşlıq, Bərabərlik" şuarları gerçəklikdə şəxsiyyətə təzyiq göstərməklə, siyasi terror və sonu görünməyən müharibələrə çevirilmişdi. Bu səbəbdən Avropada çaşqınlıq, təəssüf, qeyri-müəyyən ümidlər və eyni zamanda gələcəyə inamsızlıq hökm sürürdü. Belə ki, Bayronun poemasında da, Avropada yaşadığı mühit baş qəhrəman Haroldu qane etmir - o yad ölkədə, sehrli Şərqdə yaşamağı üstün tutur. Yeni dövrün, həyatın qaldırdığı əsas mövzu-insan şəxsiyyəti ilə cəmiyyətin qarşılıqlı münasibəti mövzusu-oxucular üçün həm aktual, həm də hamıya yaxın idi. Şair baş qəhrəmanını oxucuya poemanın ilk sətirlərindən təqdim edir. Bu kübar gənc artıq insanlardan, həyatın özündən küsərək, cəmiyyətdən uzaqlaşmaq istəyir. Onun qəlbi viran qalıb, o həyatından narazıdır, onun gözündə hər şey artıq mənasızdır. İnsana xas olan ən gözəl hisslərin heç biri-dostluq, məhəbbət, insanpərvərlik- onu özünə cəlb etmir. O tənhadır, o dərin ürək sıxıntısından əzab çəkir və bu dərin mənəvi əzabdan qurtarmaq üçün, Harold uzaq səyahətə yola düşür. İlk baxışdan Çayld-Harold soyuq və laqeyd insan görünür. Lakin onun soyuqluğu arxasında alovlu ürək gizlənir. Harold öz evindən, rahat, təminatlı həyat tərzindən uzaqlaşır və yeni həyat tapmaq arzusundadır. Haroldun vətəni ilə vidalaşması, onun yaşadığı cəmiyyətlə münaqişəsi romantik tərzdə təsvir olunur. Haroldun Şərqə üz tutması da təsadüfi deyil-romantik ədəbiyyatda bu üsuldan tez-tez istifadə edilirdi. Romantik qəhrəman yalnız Şərqdə özünü təsdiq edə bilərdi, çünki Şərq həyat tərzi, burada olan adət-ənənə romantik qəhrəmanın əhval-ruhiyyəsinə uyğun idi. Haroldun fərdiyyətçiliyi, tənhalığı poemada dönə-dönə vurğulanır. Harold mənfi qəhrəman deyil, o əsarət altında yaşayan xalqların halına acıyır və zülmkarlığa nifrət edir. Buna baxmayaraq, o milli hərəkatda iştirak etmir, heç bir fəaliyyətlə məşğul olmur. Tənhalıq, həsrət, ürək sıxıntısı-budur onun qisməti. Bununla yanaşı Haroldun şüurunda artıq müəyyən dönüş də müşahidə olunur: Bayron qeyd edir ki, Harold bəzən gəncliyinin mənasız keçdiyini özü-özünə etiraf edir. Məhz buna görə şair poemanın üçüncü fəslində açıq qeyd edir ki, Haroldun ən müsbət xüsusiyyətləri - haqsızlıqla barışmazlığı, zəkası, ağlı heç bir əməli işlə təsdiqlənmir. Harold-fərdiyyətçidir və bu xüsusiyyət onun "qəhrəmanlığını" şübhə altına alır. Haroldun surətində Bayron böyük ümumiləşdirilmiş obraz yaratmışdı. Harold öz dövrünün tipik qəhrəmanıdır. O yaşadığı dövrün mürtəce qanunlarına, Napoleon müharibələrinin törətdiyi fəlakətlərə qarşı etirazını ifadə edən şəxsdir. Əslində Harold oyanmaqda olan ictimai şüurun təmsilçisidir. Ənənəvi olaraq müsbət hesab edilən anlayışlar gəncin qəlbinə ağır yük kimi çökür. Harold köhnə ideallardan ayrılaraq yeni xəyalın, yeni məyusluğun ardınca gedir. Bu insan nə üçün yaşadığını bilmir, gələcəyə heç bir ümid bəsləmir. Əslində Harold böyük insan faciəsini yaşayır-onun həyatda heç bir marağı, məqsədi, ömrünün heç bir mənası yoxdur. Çayld-Harold obrazını təhlil edərkən çox mühüm bir məqam da qeyd edilməlidir. Bayronun yaratdığı romantik qəhrəmanlar arasında Harold bəlkə də ən passiv qəhrəmandır. İlk baxışdan bu hal ziddiyyətli görünə bilər, çünki Bayronun romantik qəhrəmanları son dərəcə fəaldırlar və heç bir qanunu, qaydanı kor-koranə qəbul etmək istəmirlər. Lakin burada heç bir ziddiyyət yoxdur, çünki Harold Bayronun ilk qəhrəmanıdır və sonrakı surətlər silsiləsi əlbəttə ki, ciddi təkamül yolu keçir. Həmin təkamül, inkişaf Bayronun "Çayld-Haroldun ziyarəti" poemasından sonra yaratdığı "Şərq poemaları" silsiləsində tam aydınlıqla izlənə bilər.

"Çayld-Haroldun ziyarəti" poemasında baş qəhrəman Bayronun özü ilə eyniləşdirildiyi halda, "Şərq poemaları"nın qəhrəmanlarında, müəllifin onlara münasibəti bir qədər fərqli idi. "Şərq poemaları"nın qəhrəmanlarının Bayronun özü ilə eyniləşdirilməsi, onların davranış qaydalarına birmənalı yanaşmaması İngilis cəmiyyətində müəllif üçün xoşagəlməz, hətta təhlükəli nəticə verə bilərdi. Buna görə Bayron özü hadisələrə, qəhrəmanlara qiymət vermir. Adətən bunu uydurulmuş hekayəçi edir, müəllif isə bir qədər arxa plana keçir. Buna baxmayaraq, müasirlərinin şüurunda "Şərq poemaları"nın müəllifi özgə xalqın həyatının müşahidəçisi deyil. O eyni zamanda Şərq həyatının dərinliyinə bələd olan və hansısa dramatik hadisələrdə iştirak etmiş bir şəxs idi. Bu şəxs həmin hadisələrdən yeni biliklər, yeni həyat təcrübəsi əldə etmişdi. Beləliklə, Bayronun şəxsiyyəti yenə də, yaratdığı surətlərlə əlaqələndirilir, eyniləşdirilir, nəhayət şair haqqında yalnış təsəvvür yaradırdı. Bayron heç vaxt Şərqdə yaşadığı dövrdə

özünün iştirak etdiyi hadisələr haqqında əsərlərində söhbət açmırdı. Nəticədə oxucu kütləsi istər-istəməz şairin mənəvi cəhətdən öz qəhrəmanına yaxın olmasını uydurur, onun qeyri-adi simasını yaradırdı.

Bayronun Yunanstanda milli azadlıq hərəkatında iştirak etməsi, onun həyatı, bədii axtarşları onun qəhrəmanlarının daxili aləmini anlamaq üçün həm də bir vasitə hesab oluna bilər. N.A.Dyakonova qeyd edir ki, "Şərq poemalarında qəhrəmanların şəxsi azadlığı heç nə ilə məhdudlaşmır. Ona görə də, şəxsi azadlıq siyasi azadlıqla sıx şəkildə birləşir, qəhrəman artıq düzgün qurulmamış cəmiyyətlə titanik mübarizəyə qalxırdı. Bu da öz növbəsində romantizmdə azadlıq konsepsiyasının özünə artıq tam yeni, ictimai-siyasi məna əlavə edirdi. "Avropa ədəbiyyatında Bayron qədər insan şəxsiyyyətinin azadlığını tərənnüm edən yazıçı bəlkə də yoxdur. İngilis şairinin fikrincə insanın azadlığı onun tənhalığı ilə nəticələndiyi halda belə, insan yenədə azadlığından imtina etməməli, daim ona can atmalıdır" (9, 7). Buna görə Bayronun Missolungidə vəfatı şairin əvvəlki imicini, simasını, cəmiyyətin ona münasibətini də köklü şəkildə dəyişmişdi. Bayron artıq təkcə "məğrurluq şairi" kimi deyil, əsl döyüşçü əsgər kimi xarakterizə edilirdi. Yəni, romantik şair Bayron öz təxəyyülünün, yaratdığı qəhrəmanlarının, ekzotik və maraqlı süjetlərin qulu deyildi. Bayron o zaman Balkan yarımadasında baş verən və əsasən Böyük Fransız inqilabının nəticəsi olan hadisələrin diqqətli və həssas müşahidəçisi və fəal iştirakçısı idi" (10,131).

Ümumiyyətlə, romantik qəhrəman məfhumu çox mürəkkəb bir məfhumdur. Hər bir ədəbi əsərdə baş qəhrəman həlledici rol oynayır. Romantik əsərdə isə baş qəhrəman öz spesifik xüsusiyyətlərinə malikdir. Həmin xüsusiyyətlərin başlıcası- romantik qəhrəmanın onu əhatə edən gerçəklikdən narazı olması, həmin gerçəkliyə qarşı açıq, kəskin etirazı, hətta onunla mübarizə aparmasıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, romantik etiraz ən müxtəlif formalarda ifadə edilə bilər- bəzi qəhrəmanlar reallıqla barışdığı halda, başqaları onunla daim mübarizə aparır, ona qarşı üsyan qaldırır. Bu fərq ingilis romantiklərinin yaradıcılığında daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. Ingilis romantizmi heç vaxt monolit bir cərəyan olmamışdır. İngilis romantikləri iki qola-aktiv (fəal) və passiv romantiklərə bölünürdülər. Bayron və Şelli ingilis romantizminin aktiv qolunu, Bleyk, Vordsvort, Kolric isə - passiv qolunu təmsil edirdilər. Bayron özünün, ədəbiyyatda tam yeni olan insan konsepsiyasını yaratmışdı. Avropa romantizmində Bayron qədər insan şəxsiyyətinin "mütləqiyyətini" təsdiq edən, onu müdafiə edən ədib yox idi. Bayronun yaratdığı şəxsiyyət konsepsiyası Avropa humanist dünyagörüşününün, təfəkkürünün, inkişafının mühüm və məntiqi nəticəsi idi. Byron, ekzotik və tarixi şərtlərin şiddət və dramını istismar edən əsərlərlə bütöv Avropaya böyük bir şöhrət gətirdi. Qöthe Bayron haqqında deyirdi ki: "Şübhəsiz ki, o bizim əsrimizin ən böyük dahisidir" (11,215).

Nəticə

Qeyd edildiyi kimi, romantiklər əvvəl mövcud olan qaydaları və normaları inkar edirdilər. Lakin romantiklər yalnız inkarla məhdudlaşmır, onlar özlərinin yeni, romantik norma və qaydalarını formalaşdırırdılar. Bu da tam məntiqi idi, çünki, əks halda romantizm müstəqil yaradıcılıq metodu və ədəbi cərəyan kimi inkişaf edə bilməzdi. Və burada yenə də mərkəzi yeri qəhrəman məfhumu tutur. Yuri Mann bu haqda belə qeyd edir: "Romantizmdə mərkəzi qəhrəmanın xüsusi mövqeyi bir sıra sabit məqamlarla-təsvir, süjet, kompozisiya və b. ilə təsbit olunur. Birinci məqam qəhrəmanın əsasən dörd elementdən ibarət olan xarici görünüşüdür ki, bu da müəyyən sabit cizgilərlə, məsələn yüksək alın, iti, məğrur baxış, üzünün qaşqabaqlı ifadəsi və bu kimi xüsusiyyətlərlə çatdırılır. Daha sonra romantik qəhrəman onu əhatə edən mühitə yadlaşır, ona özgələşir. Romantik qəhrəman dərin məhəbbətlə sevməyi bacarır. Nəhayət, sonuncu, əsas xüsusiyyət – romantik qəhrəman taleyin ona verdiyi sınaqlara tab gətirməyə, mətinliklə, mərdliklə sinə gərməyə qadirdir. Deyilənlərə əsaslanaraq "romantik qəhrəman" məfhumunu daha da konkretləşdirmək olar. Romantiklərin diqqət mərkəzində olan qəhrəman real gerçəkliyə ciddi təsir göstərməyə qadir olan, qeyri-adi bir şəxsiyyətdir. Erkən romantizmdə həmin qəhrəman qurub yaradan, tam, bütöv, nikbin bir insandır. Erkən romantizmin qəhrəmanı ziddiyyətlərdən azad olan mühitdə yaşayır. Yetkin dövrün romantik qəhrəmanı isə yaşadığı mühitə yadlaşmış, mühitlə barışmaz münaqişədə olan faciəvi şəxsdir" (12, 112).

Romantik qəhrəman özünün şəxsi düşüncələrinə, hisslərinə qapılmaqla kifayətlənmir. Romantik qəhrəman həmin hisslərin prizmasından bütün dünyanı görür. Tipikləşmənin bir vasitəsi olan

psixologizm hər bir xarakterin xüsusiyyətlərini müəyyən edir, bəzən isə onları şərtləndirirdi. Bayronun tipik romantik qəhrəmanları həyatdan küskün, məyus olmaqla, bütün dünyaya qarşı üsyan qaldırırdı.

References

1. Dr.Harko G. De Maar. A history of Modern English Romanticism. New York: 1970, 221 p.
2. Y.M.Lotman. On the content and structure of the concept of "artistic literature" (Selected article.). in 2 volumes. V.1. Tallinn: Alexandra, 1992, 472 p.
3. V. M.Zhirmunsky. Byron and Pushkin. M .: Nauka, 1978, 423 p.
4. David Duff .Romance and Revolution: Shelley and the Politics of a Genre.
5. Cambridge University Press, 1994, 276 p.
6. Simon Williams. Wagner and the romantic hero. New York: Cambridge
7. University Press, 2004, 193 p.
8. V.V. Vanslov. Aesthetics of romanticism. M .: Art, 1966, 403 p.
9. Poems & Poets viewed 12 May 2013.
10. McGann, Jerome. "Byron, George Gordon Noel (1788–1824)". Oxford
11. University Press,2004 , 319 p.
12. A.Sahhat Works. Baku: Lider Publishing House, 2005, 452 p.
13. N.Y.Dyakonova. London romantics and problems of English romanticism. L .:
14. LGU Publishing House, 1970, 232 p.
15. Rupert Christiansen. Romantic Affinities: Portraits From an Age, 1780-1830. London: Bodley Head, 1988, 215 p.
16. Y.B. Mann. Poetics of Russian Romanticism. M .: Nauka, 1976, 375 p.

Göndərilib: 01.12.2021 Qəbul edilib: 18.12.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/73/22-27

Elnarə Adil qızı Məmmədova
Azərbaycan Tibb Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ememmedova69@mail.ru

M.KAŞĞARİNİN "DİVANÜ LUĞAT-İT TÜRK" ƏSƏRİNDƏ FEİLLƏR

Xülasə

Böyük türkoloq M.Kaşğari ərəb dilçilik məktəbinin nümayəndəsidir. Ərəb dilçiliyində geniş yayılmış ənənəyə görə lüğətlərdə adlarla feillər ayrı-ayrı təqdim olunur. M.Kaşğari də bu ənənəyə sadiq qalaraq "Divan"dakı feilləri ayrıca təqdim etmişdir.

Türk dillərinin canı feildir. Bütün nitq hissələrinə aid sözləri özündə ehtiva edən bu lüğətdə feillər xüsusi çəkiyə malikdir. Ona görə də abidədəki feilləri geniş öyrənmək, təhlil apararaq, tarixi inkişafına işıq salmaq qərarına gəldik.

M.Kaşğari "Divan"ındakı feillər təkcə Azərbaycan dilçiliyində deyil, eləcə də türkologiyada ilk dəfə leksik-qrammatik cəhətdən sistemli şəkildə tədqiq olunur.

Məqsədim müasir dildəki feillərin tarixi təkamülyolunu izləmək, feillərin yaranma imkanlarını müəyyənləşdirmək olmuşdur. Elə buna görə qədim türk dilinin geniş mənzərəsini özündə əks etdirən, dilimizin tarixi inkişafına işıq salan M.Kaşğari "Divan"dakı feilləri geniş təhlil etmək qərarına gəldik.

Açar sözlər: *türk dilləri, leksik-semantik, dillərin fonetikası, müqayisəli qrammatika, feil yaradan şəkilçilər, tematik qruplar, morfoloji əlamətlər, sintaktik vəzifələr*

The verbs in work of M.Kashgaris "Divani lugat it-turk"

Summary

The great turkologist M. Kashgari is a representative of the Arabic school of linguistics. According to a widespread tradition in Arabic linguistics, nouns and verbs are presented separately in dictionaries.

M.Kashgari, remaining faithful to this tradition, presented the verbs in "Divan" separately.

The soul of the Turkish language is the verb. In this dictionary, which contains words related to all parts of speech, verbs have a special weight. Therefore, we decided to study, analyze and shed light on the historical development of the verbs in the monument.

The verbs in M. Kashgari's "Divan" are systematically studied lexically and grammatically not only in Azerbaijani linguistics, but also in Turkology for the first time.

My goal was to follow the historical evolution of verbs in modern language, to determine the possibilities of verbs. That is why M. Kashgari, reflecting the wide picture of the ancient Turkic language and shedding light on the historical development of our language, decided to analyze the verbs in "Divan" in detail.

Key words: *Turkish languages, lexical-semantic, phonetics of languages, comparative grammar, verb-forming suffixes, thematic groups, morphological features, syntactic tasks*

Türk xalqlarının ilk və möhtəşəm abidələrindən olan "Divanü lüğat-it-türk" əsəri türk xalqlarının tarixi, həyat tərzi etnoqrafiyası, milli-mənəvi dəyərləri haqqında ensiklopedik məxəzdir.

Məlum olduğu kimi böyük türkoloq M.Kaşğari ərəb dilçilik məktəbinin nümayəndəsidir. Ərəb dilçiliyində geniş yayılmış ənənəyə görə lüğətlərdə adlarla feillər ayrı-ayrı təqdim olunur. Orta türk dövründə bir çox əsərlərdə əl-Zəməxşarinin "Müqəddimətül ədəb", "Tərcüman" və s. bunun şahidi olduq. M.Kaşğari də bu yolla getmiş, feilləri ayrıca təqdim etmişdir.

M.Kaşğari "Divan"ındakı feillər təkcə Azərbaycan dilçiliyində deyil, eləcə də türkologiyada ilk dəfə leksik-qrammatik cəhətdən sistemli şəkildə tədqiq olunur. Ona görə də bu abidədəki feilləri geniş öyrənmək, təhlil aparmaq, tarixi inkişafına işıq salmaq qərarına gəldim.

Müasir dildəki feillərin tarixi təkamül yolunu izləmək, ikihecalı və daha çoxhecalı feillərin yaranma imkanlarını müəyyənləşdirmək, feil düzəldən şəkilçi morfemlərin tarixi inkişafını üzə çıxarmaq əsas məqsəd olmuşdur.

Məqsədim qədim türk dilinin geniş mənzərəsini özündə əks etdirən, dilimizin tarixi inkişafına işıq salan M.Kaşğari "Divan"ındakı feilləri geniş təhlil etmək, qədim türk dilinin o vaxtkı sistemində feillərin bir nitq hissəsi kimi mövqeyini müəyyənləşdirməkdir.

Bu məqsədə nail olmaq üçün feillərin leksik-semantik təsnifatını aparmaq, hansı feillərin istifadə baxımından daha üstün olduğunu müəyyənləşdirmək, "Divan"dakı feillərlə müasir Azərbaycan dilindəki feillərin əlaqəsini aşkar etmək, onların fonetik, qrammatik və leksik inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmək, feillərin quruluşca növünü araşdırmaq, feillərin yaranma yollarını aşkarlamaq, məhsuldar və qeyri-məhsuldar feil düzəldən şəkilçiləri müəyyənləşdirmək, feillərin qrammatik xüsusiyyətlərini dəqiqləşdirmək, xüsusilə növ, təsirlik, inkar, şəxs, təsriflənən və təsriflənməyən formaları nəzərdən keçirməyi lazım bilmişik.

Mütəfəkkirlərdən biri demişdir ki, insan həyatında tək bircə dəfə lüğətə baxsa, həmin lüğət ona verilən əməyi və pulu çıxarmış sayılır.

Türk dillərinin canı feildir. Bütün nitq hissələrinə aid sözləri özündə ehtiva edən bu lüğətdə feillər xüsusi çəkiyə malikdir. Feillərin leksik mənaları zəngin olduğu qədər də onların tematik qrupları rəngarəngdir. Tematik qruplar dedikdə "semantik cəhətdən ümumi xüsusiyyətlərə malik söz qrupları nəzərdə tutulur".

M.Kaşğari "Divan"ındakı feillər semantik cəhətdən bütün sahələri əhatə edir və dörd qrupa birləşir. 1-ci qrupa iş feilləri, 2-ci qrupa hərəkət feilləri, 3-cü qrupa hal-vəziyyət feilləri, 4-cü qrupa psixi fəaliyyət bildirən feillər daxil edilir. Tədqiq etdiyimiz abidədə iş feilləri özünün zəngin leksik-semantik xüsusiyyətləri ilə seçilir. Dilçilik ədəbiyyatında iş feilləri öz növbəsində iki böyük qrupa ayrılır.

İş feilləri insan həyatının müxtəlif sahələri, əmək fəaliyyəti ilə bağlıdır. İş feillərini daxili semantikasına görə aşağıdakı şəkildə təsnif etmək mümkündür.

Onlardan biri yaradıcı xarakterli iş feilləridir. Belə feillərə nümunə kimi ***biti* – "yazmaq"**, ***töşə* - "döşəmək"**, ***içüklə* - "astar salmaq"**, ***əsrilə* - "naxışlamaq"**, ***sapın* – "saplamaq"** və s. göstərə bilərik.

İş feillərinin 2-ci qrupu dağıdıcı xarakterli iş feilləridir. Belə feillərə nümunə kimi ***boğul- boğun*- "boğulmaq"**; ***kömün- kömül*- "basdırmaq"**, ***əvir-təvir* – "malın altını üstünə çevirmək"** və s. feilləri göstərmək olar.

"Divan"dakı ***bıç*- feili "kəsmək"**, **"biçmək"** anlamındadır. Zaman-zaman öz mənasını daraltmış **"bıçaq"** sözü **"kəsmək"** anlayışını özündə əks etdirir.

"Divan"da feillərin bir qismi icbar növdə verilmişdir: -dır^4, -t şəkilçisi qəbul etdikdə icbar feil olur**:** ***işlətdi* "iş gördürdü"**, ***bəzətti* "bəzətdirdi"** və s.

Feilin leksik-semantik təsnifatında hərəkət feillərinin mühüm yeri vardır. Hərəkət feilləri iki qrupa bölünür. Hərəkətin istiqamətini bildirən feillər: ***eviş*- "qaçmaq"; *vırat*- "uzaqlaşmaq", aşun – "keçmək"** və s. Hərəkətin üsulun bildirən feillər: ***səril*- "səndərləmək", *kavrul*- "qovrulmaq", *çıklış*- "sıxlaşmaq", *tundır*- "bağlamaq", *tərpəş* – "tərpənmək"** və s.

Feillərin leksik-semantik bölgüsündə hal-vəziyyət feillərinin böyük rolu var: ***tutuk*- "paslanmaq"**, ***kuru*- "qurumaq"**, ***onq*- "solmaq"**, ***kare*- "qocalmaq"** və s.

"Divan"dakı psixi fəaliyyət bildirən feilləri dörd qrupa ayıraraq araşdırmaya cəlb etmişik. 1. Nitq feilləri, 2. Duyğu feilləri, 3. Təfəkkür feilləri, 4. Emosional feillər. Belə qruplar kifayət qədər çox feili əhatə etdiyinə görə müxtəlif semantik qruplara bölünür. "Demək" anlayışı ilə bağlı sözlərin çoxu –la^2 şəkilçisi ilə işlənir. Məs.: ***anala*- "ana demək", *əkələ*- "böyük bacı demək", *çınla*- "təhqiq etmək, gerçəkliyi araşdırmaq",*çınlat*- "gerçəkləşdirmək, təsdiq etdirmək"** və s.

Dildə elə sözlər vardır ki, onlar hissi emosional vəziyyət ifadə edir: ***ağrıkan*- "ağrıdan şikayət etmək", *ağrış*- "sızlamaq"** və s.

Abidədə -lan^2 şəkilçisi artırmaqla (tayfa, xalq adına) yeni məzmunlu sözlər yaratmışlar. "Kiminsə qılığına girmək" anlamında: ***karluklan-, kıpçaqlan-, kəncəklən-*** və s. feilləri işlədilir. Abidədə **"öyrənmək"** feili ***öğrən,* "oxumaq"** feili ***okı*-** kimi verilmişdir.

Dilçilikdə sözlərin müxtəlif cür semantik təsnifatları aparılmışdır ki, bunların içərisində omonim, sinonim və antonimlik daha çox diqqət çəkir. Dil sistemində sinonimliyin mühüm rolu vardır. "Divan"da da elə sinonim cərgə ilə qarşılaşırıq ki, bu feillərin hər biri müasir dilimizdə işlənir. Məs.: ***süzülmək – tökülmək; öğrətti – biltürdü; tapıldı – bulundu; aşağıladı -ucuzladı.***

Abidənin dilində omonimlər də müəyyən yerə malikdir. Sadə quruluşlu omonimlərə misal olaraq: ***çapdı – a) üzdü, b) sürdü, c) boynunu vurdu; tapdı – a) tapındı, səcdə etdi, b) xidmət etdi, c) tapdı; kopdu – a) qopdu, b) durdu, c) uçdu.***

Düzəltmə quruluşlu omonimlərə misal: ***capturdı – a) üzdürdü, b) boynunu vurdurdu, c) palçıqla suvatdı.***

M.Kaşğarinin "Divan"ında feillər antonimik münasibətdə də müşahidə olunur: ***tik–sök; al-ver/ber; kit-kəl; in* "en" *-ağ* "qalxmaq"; *kir – çık.*** Düzəltmə quruluşlu antonimlərə misal: ***otlan* "odlan" *–* *odhın* "sönmək", *saçlan – tazlan.***

Məlumdur ki, M.Kaşğarinin "Divan"ında olan feillərin hamısını bu qruplarda bir fəsildə ümumiləşdirmək, leksik-semantik tədqiqini aparmaq mümkün deyil. Onların hamısı bir əsərə sığmayan feillərdir.

"Divan"dakı feillər quruluşca üç yerə bölünür: 1.Sadə, 2.Düzəltmə, 3.Mürəkkəb (tərkibi feillər).

Sadə feillər abidədə mühüm yer tutur. Türkoloji ədəbiyyatdan feillərin tarixən təkhecalı və ya ikihecalı olması barədə iki fikir özünü göstərir. M.Kaşğari "Divan"ında kifayət qədər birhecalı fellər vardır ki, onların çoxu müasir dövrümüzə qədər türk dillərində, Azərbaycan dilində yaşaya-yaşaya gəlmişdir: ***bıç-* biç, *süz-, sağ-, kəz-* gəz- "gəzmək", *kit-* "getmək", *kəl-* "gəlmək", *çık-* "çıxmaq", *kir-* "girmək"** və s. Müasir Azərbaycan dilinə qədər gələn sözlərdən: ***azdı, attı, aldı, eşdi, uçdı, ovdı*** və s.

"Divan"da olan iki, üç hecalı sözlərin özü də əslində birhecalı sözlərdən törənmişdir. Məs:. ***yubat-, oxşa-, yarat-, oğurla-, əsirgə-, kavuş-, soruş-*** və s.

Üç hərfli birhecalı feillər içərisində elələri də vardır ki, sonralar sözün əvvəlində işlənən **y** samiti düşmüşdür. Ona görə də ***yit-* it, *yut-* ud, *yıldırım-* ildırım, *yilan-* ilan** fonetik dəyişmələri dilimiz üçün təbii hesab edilir.

Abidədə sait+samit fonetik qəbilində iki feil də vardır ki, onların səslənmə fərqi bu gün dilimizdə *nq* səsinin olmaması ilə bağlıdır. Əsərdə ***ənq-* "çaşmaq"**, ***onq-* "solmaq"** kimi təqdim edilən bu sözlərdə əslində ***sağırnun*** samiti vardır ki, o da bir səsdir. Ona görə də verdiyimiz həmin nümunələr üç hərfli yox, iki hərfli sözlərdir. ***Usladı*** felinin kökü olan ***us*** sözü **"ağıl"** mənasında müstəqil şəkildə Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində işlənmişdir, lakin verdiyimiz düzəltmə feilin özü fərqli məna ifadə etsə də, ***us*** kökü ilə bağlı olduğu aşkardır, yəni **"anladı"** mənasını bildirir. Göründüyü kimi, ***usladı*** sözü yoxdursa da, ***anlamaq*** sözü müasir dilimizdə sadə quruluşdadır. "Divan"dakı ***anqladı*** feili də müasir dilimizdə eyni mənada işlənir, sadəcə qədim ***nq*** (sağır nun) müasir variantında işlədilir. Bu söz tarixən düzəltmə olsa da, müasir dilimiz üçün sadə söz səviyyəsindədir.

Düzəltmə feillər yaranma yoluna görə üç qrupa bölünür: adlardan, feillərdən, təqlidi sözlərdən.

"Divan"da leksik şəkilçiləri, feil düzəldən şəkilçilərdən çoxluğu türk dillərini çox qədim tarixə malik olduğundan xəbər verir. "Divan"da adlardan feil düzəldən ən məhsuldar şəkilçi kimi –la^2 özünü göstərir. Onlardan bəzilərinin ifadə etdiyi məna müasir dilimizdə olduğu kimidir. Məsələn: ***otladı, araladı, ovladı, işlədi, anqladı.*** "Divan"da məhsuldar şəkilçilərdən biri –lan^2 şəkilçisidir. X.Niqmatov "Divan"da 294 felin –la^2 və 255 feilin –lan^2 şəkilçisindən yarandığını göstərir. Bu şəkilçi hər hansı əşyanın meydana çıxdığını, yeninin meydana gəlməsini göstərir. Məsələn: ***balıqlandı* "göl balıqlı oldu", *sögütləndi* "söyüdlər bitdi", *ətləndi* "kökəldi", *evləndi* "ev sahibi oldu"** və s.

Abidədə feil düzəldən şəkilçilərdən biri də -lat şəkilçisidir ki, bunların bəzisi icbar məzmunu bildirir. Məsələn: ***köklətdi* "bağlatdı, *sızlatdı* "ağlatdı"** və s.

-laş şəkilçisi adlardan feil yaradır, bu feillər də daha çox bir neçə subyektin gördüyü iş anlayışı ifadə olunur. Məsələn: ***sözləşdi, gözləşdi*** və s.

"Divan"da feil düzəldən şəkilçilərdən **-ar^2 *-kızar,* -ıq^2 *–kikikti* "kirləndi", -sa^2 -əvsədi, -it *–bititti* "yazdırdı", -at *–oklattı* "oxlatdı"** rast gəlirik.

"Divan"da feildən feil düzəldən şəkilçidən bəhs edirik ki, onlar söz yaradıcılığı ilə yanaşı, həm də növ və ya təsirlilik yaratma keyfiyyətinə malikdir. Bu şəkilçilər həm də təsirli və təsirsiz feil yaradan

şəkilçidir. "Divan"da feildən feil yaradan şəkilçilərin çoxu sonrakı türk dillərində və ya Azərbaycan dilində mövcuddur. Məsələn: -ıl^4 şəkilçisi. Bu şəkilçi təsirli feillərə artırılır və təsirsiz feil yaradır: **eş-eşil, aç-açıl, ört-örtül, sağ-sağıl, at-atıl və s.**

-ın^4 şəkilçisi ilə: ***tap-tapın, sürt-sürtün, kork-korkun*** və s.

-ış^4 şəkilçisi ilə: ***tikişdi, barışdı, körüşdü,*** və s. feilləri düzəlir.

Qeyd edək ki, buraya –rus^2, -raş, -ruş, -rüş, -laş^2, lış şəkilçi variantları da var: ***keçrüşti*** **"bir-birinin günahından keçdilər"**, ***sıklışdı, saçlaşdı.***

-tür, -tur, -dur şəkilçisi ilə: ***tuttur-, bildür-, açtur-, çaltur-*** feilləri formalaşır.

"Divan"da düzəltmə feillər zəngin struktur xüsusiyyətlərə malikdir.

M.Kaşğari "Divan"da təqlidi sözlərə, səs təqlidi mənşəli sözlərə xüsusi diqqət yetirmişdir. Təqlidi sözlər səs təqlidi sözlər və obrazlı sözlər şəklində iki yerə ayrılır. Səs təqlidi sözlər canlı varlıqların, cansız əşyaların çıxardığı müxtəlif səslərin təqlid yolu ilə, obrazlı sözlər xarici aləm haqqında obrazlı təsəvvürün nəticəsində meydana gəlir. Bu feilləri tematik qruplara ayırmaq mümkündür: 1. İnsanın fəaliyyəti nəticəsində çıxan səsləri təqlid yolu ilə yaranmış feillər: ***çak-*** **"vurmaq", "çaxmaq";** ***təp-*** **"döymək", "vurmaq"** və s. 2. Başqa canlıların çıxardığı səsləri təqlid yolu ilə yaranan feillər: ***bələ-*** **"mələmək",** ***miyov*** **"miyoldamaq",** ***bozla-*****"böyürmək"** və s.

Düzəltmə quruluşlu səs təqlidi feillər bu şəkilçilər vasitəsi ilə yaranır**: -la,** ***-ahla-*** **"ah etmək";** ***çatla-*** **"ağlamaq",** ***sızla-*** **"sızlamaq"** və s.

"Divan"da səs təqlidi mənşəli tərkibi feillər (mürəkkəb fellər), əsasən, ***et-,bol-*** **və** ***kıl-*** köməkçi feilləri ilə yaranır: ***dang et-, kar-kur et-*** **"guruldamaq",** ***tok-tok et-*** **"taqqıldamaq",** ***yas bol*** **"ölmək",** ***yap-yup kıl*** **"hiylə etmək"** və s.

Abidədə verilmiş feillər qrammatik xüsusiyyətlərinə görə də zəngindir. Onlar təsirli və təsirsiz olmaqla iki qrupa bölünür: Bizə məlumdur ki, təsirlik hərəkətin obyektə təsiri ilə, növ isə obyekt və subyektin qarşılıqlı münasibəti ilə müəyyənləşir. "Divan"dakı feillərdə təsirlilik yaradan aşağıdakı şəkilçilərə nəzər salaq: -ır^4, -dır^4, -tur^2, -ğur, -gur, -kur, -uz^2, -duz^2 və s. Bu şəkilçilərlə formalaşan feillərə nümunə olaraq: **-ır –** ***taşur-*** **"daşdır";** ***kaçurdı*** **– "qaçırdı"; -dır^4, -tur^4 –** ***oldur;*** ***kaçtur-*** **"qaçırt";** ***taşdur-*** **"daşdır"** və s.

Qeyd edək ki, şəkilçilər vasitəsi ilə təsirsiz feillərdən təsirli feillər yarandığı kimi təsirli feillərdən də təsirsiz feillər yaranır: -in^4, -il^4, -iş^4, -iç^4, -sıç^2 şəkilçiləri ilə təsirli feillərdən təsirsiz feillər yaranır: ***toğrandı-; sancıl-; bölük-*** **"bölüm";** ***utsukt-*** **"uduldu"** və s.

Felin ən əsas qrammatik xüsusiyyətlərindən biri zaman bildirməsidir. Müasir dilimizdəki kimi "Divan"da da üç zamanın varlığı göstərilir: keçmiş, indiki və gələcək zaman. Müəllif göstərir ki, "feillərin təməli keçmiş zaman və əmr şəkli üstündə qurulur". Məlumdur ki, keçmiş zaman iki cürdür: şühudi və nəqli. Şühudi keçmiş zaman –dı^4//-tı^4 vasitəsilə, nəqli keçmiş zaman təsirsiz feillərə -mış^4 şəkilçisi artırmaqla düzəlir: ***barmış-*** **"gəlmiş"**. "Divan"da müasir türk dillərindəki kimi, indiki zaman – ır^4 şəkilçisi ilə formalaşır. Məsələn: ***cərgəsür-*** **"səf tutur"**.

Ə.Dəmirçizadə isə "Kitabi – Dədə Qorqud"un dilində indiki və gələcək zamanları ifadə edən şəkilçilərin hələ təşəkkül etmədiyini, hər iki zaman üçün eyni şəkilçinin işləndiyini qeyd edir.

M.Kaşğari isə qeyri-qəti gələcək zamanın Oğuzlarda iki şəkildə meydana çıxdığını söyləyir. Onun fikrincə qeyri-qəti gələcək zaman –ar^2, -ır^2 şəkilçiləri vasitəsilə formalaşır: ***mən gəlirən*** **"mən gəlirəm",** ***mən külərəm*** **"mən gülərəm"** və s.

Abidədə qəti gələcək zaman haqqında da məlumat vardır. Gələcək zaman -ğay, -kay, -gəy şəkilçilərilə ifadə olunur: ***mən barğay-*** **"mən gedəcəyəm",** ***Ol süt sağkay-*** **"O süd sağacaq", inkarda:** ***ol barmas-"o getməz"*** və s.

M.Kaşğari özü bu zaman formasını "əmri-hazır" adlandırır. Feillər zaman, şəxs və şəkil əlamətlərinə görə müxtəlif formalara malikdir: təsriflənən və təsriflənməyən. Nitqin qurulmasında, cümlənin formalaşmasında təsriflənən forma, yəni feil şəkilləri mühüm rol oynayır. Müasir dilimizdə olduğu kimi "Divan"da da feilin altı şəklinə rast gəlirik.

"Divan"da əmr şəkli xüsusilə diqqət önündədir. Bu forma üçün I şəxsin təkinə -ayın, cəminə -alın şəxs sonluqları aiddir: *Tün min bilə səvnəlim* "gecə-gündüz sevinək" Əmr şəklinin II şəxsinin təkində iki forma özünü göstərir. –gil, -kıl, -ğıl, -kil şəkilçisinin iştirakı ilə: ***üzüm yegil-*** və s. Onun **–qınan, -ginən**

forması da vardır. II şəxsin cəmi –nq, -nqla şəkilçiləri ilə düzəlir: ***barınq, barınqla*** **"gedin"**.III şəxsin təki –sun, -sün şəxs sonluğu ilə formalaşır: ***barsun, gəlsün*** və s.

Xəbər şəklinin xüsusi şəkilçisi yoxdur, zaman şəkilçilərindən sonra şəxs məzmunu yaradan formalarda bu halları müşahidə etdik. 1. Şühudi keçmiş zamanda hər üç şəxsin tək və cəmində -duk şəkilçisi işlədilir: ***Mən ya kurduk*** **"Mən yay qurdum"**, ***Ol anı urduk*** **"O onu vurdu"**. 2. I şəxsin cəmində -q, -k yerinə -mız şəkilçisi işlədilir. ***Kuşlar kibi uçtımız*** **"Quşlar kimi uçduq"**. 3. Müasir zamanda hər üç şəxsin tək və cəmində -an şəkilçisindən istifadə olunur. 4. İnkar forması hər üç şəxsin tək və cəmində -mas şəkilçisi ilə yaranır. ***Olar barmaslar***.

"Divan"da müəllif şərt şəklinin –sa^2 şəkilçisi ilə formalaşdığını göstərir: ***Kiçikdə katığlansa, ulğathu səvnür*** **"Kiçikkən çabalasa, böyüdükdə sevinər"**.

"Divan"da da feil şəkillərindən biri də arzu şəklidir. Müəllif yazır ki, bu şəkil arzu-istəklə yanaşı, həm də olmayan bir hərəkəti olmuş kimi göstərmək mənasını bildirir. Məs.: ***Mən səni görüksədim*** **"Mən səni görmək istədim"**, ***Ol manqa təlim gülümsündü*** **"O mənə çox gülər göründü"**.

Feilin lazım şəkli müasir dövrdə olduğu kimi "Divan"da –ası, -əsi şəkilçisi ilə formalaşır. ***Ol bizgə kələsi boldu*** **"O, bizə gələsi oldu"**. Feili sifətdə isə: ***Ol bisgə kəlğü boldu.***

Feil şəkillərindən biri də vacib şəklidir. M.Kaşğarlı "Divan"da vacib şəklindən bəhs açmamışdır. Düşünürük ki, R.Əskərin vacib şəkli adı altında təqdim etdiyi nümunələr feili sifətlərdir: ***Bu əvgə kirgü odh ol*** **"Bu evə girmə vaxtıdır"**.

R.Əskər yazır: "Divanü lüğat-it-türk"də gərək sözü ilə işlənən bir misalı məzmununa görə vacib şəklinə aid etmək olar**:** ***Tasığ usrımasa, öpmış gərək*** **"Daşı dişləyə bilməyən, gərək onu öpə, öpməlidir"**. Biz düşünürük ki, burada iki formadan biri verilməlidir: 1**. Gərək onu öpə**. 2. **Onu öpməlidir**. Gərək sözü arzu ədatıdır, arzu formasının yaranmasında iştirak edir. Ona görə də fikrimizdə daha dəqiq tərcümə məhz birincidir, həmin nümunə vacib yox, arzu şəkli kimi təqdim edilməlidir.

Feilin təsriflənməyən formaları. Təsriflənən formalar feilin şəkilləri, təsriflənməyən formalar isə məsdər, feili sifət və feili bağlamadır. Dilçilikdə məsdər müxtəlif adlarla adlandırılıb. Kaşqarlı əsərində onu "məsdər" adlandırır və qeyd edir ki, kökündə -ke və -ğe olan sözlərə -mak şəkilçisi artırılır. Məsələn: ***yay qurmaq, sağmaq, öğmək*** və s. Bəzən –sık^2 şəkilçisi də məsdər şəkilçisi kimi təqdim olunur. Qeyd edək ki, hər iki müəllifin nümunələri məsdər yox, feili sifət səciyyəlidir: ***gün toğsuk*** **"gün doğar"**, ***qılsığ ər*** **"qula bənzəyən adam"**.

"Divan"da geniş şəkildə təqdim olunan feil formalarından biri feili sifətdir. M.Kaşğarlı feili sifət şəkilçisi –an^2 Oğuzlarda, digər türk dillərində -ağan^2 olduğunu söyləyir. Məsələn: ***baran ol – barağan ol*** **"evə gedəndir"**. M.Kaşğarlı –ası, -əsi şəkilçisinin oğuz, qıpçaq, bəçənək, bulğar dillərində, -ğu, -ğü, -ku, -kü şəkilçisinin Çigil, Yağma, Toxsi, Arğu, Uyğur dillərində işləndiyini göstərir. "Divan"da feili sifət şəkilçilərindən –daçı^2 – ***gəldəçi ər*** **"Gələn adam"; -ındı –** ***kazındı torpak*** **"qazılmış torpaq"** və s.

Abidədə feili bağlama şəkilçisi **–ıp^4** ***kanı yazup turuktı*** **"qanı çox axıb, duruldu".**

Min il bundan əvvəl M.Kaşğari "Divanü lüğat-it-türk əsərində feilin növ kateqoriyasını verməklə kifayətlənməmiş, yeri gəldikcə onun yaranmasının yolu və vasitələri haqqında təsəvvür yaratmışdır.

Qədim türk dillərinin ilk araşdırıcısı və bu sahədə çox dəyərli əsər yaratmış Kaşgari beş növdən bəhs açır: məlum, məchul, qayıdış, qarşılıq-birgəlik, icbar. Deməli, növ kateqoriyası qədim və müasir türk dillərində ən az deformasiyaya uğrayan kateqoriyalardandır. M.Kaşğarlı bunlardan bəhs edərkən onları "öz müstəqil mənasında olan faillər" adlandırır. Məsələn: ***dirildi, azaldı, qurtuldu, yumrulandı*** və s. "Lüğət"də məchul növün –ıl^2, -ın^2 şəkilçiləri ilə formalaşdığı göstərilir: ***büküldü, tarıldı*** **"çəkildi"** və s.

Düzəltmə quruluşlu məchul fellər –sık, -suk, şəkilçisi artırmaqla yaranır: ***udsuktı*** **"uduldu"**, ***alsıktı*** **"alındı"** və s.

"Divan"da da qayıdış növün –ıl, -ın şəkilçiləri ilə meydana çıxdığı məlum olur. ***Büküldü*** **(budaq)**, ***büründü*** **(adam)** və s. –ıl şəkilçisi ilə formalaşan feil həm məchul, həm də qayıdış növ məzmununu ifadə edə bilər. Məsələn: ***örtüldü*** **(qapı) – məchul; (göy üzü buludlandı) – qayıdış**.

Ziyalı gənclərimiz bu zəngin qaynaq sayəsində M.Kaşğarinin böyüklüyünü, türkçülük və türkologiya qarşısında misilsiz xidmətlərini öyrənib, türk dili və ədəbiyyatı, türk tarixi və mədəniyyəti, etnoqrafiyası ilə bağlı geniş tədqiqat işləri aparıb, ondan istifadə edəcəklər.

Reference

1. Divanü lüğat-it Turkish translation (translated by Besim Atalay) I volume, Ankara: 1939, 400 p.
2. Divanü lüğat-it Turkish translation (translated by Besim Atalay) II volume, Ankara: 1939, 512 p.
3. Divanü lüğat-it Turkish translation (translated by Besim Atalay) III volume, Ankara: 1941, 425 p.
4. Divanü lüğat-it Turkish translation (translated by Besim Atalay) IV volume, Ankara: 1943, 885 p.
5. Kipchak M. Journey to the world of words. Baku: Baku University Publishing House, 2002, 242 p.
6. Tekin Talat. Karahanlılar period. Turkish poetry. TD, issue 409. January 1986, p. 81-157.
7. Veshilova VF Verbs of introduction in Turkic languages // Research on comparative grammar of Turkic languages. Ch. II. - Moscow, 1962, p. 101-114.
8. Demirchizadeh A. M. Comparable method of linguist of XI century Mahmud Kashkarli Scientist works of SPUA, Baku 1966, № 1, p. 77-102.
9. Vinogradov VV Russian language. Moscow - "Higher School", 1972, 614 p.
10. Jafarov K.H. Lecsic-semantic system of Azerbaijan language. Baku “Science” publishment, 1984, 124 p.

Göndərilib: 28.11.2021 Qəbul edilib: 16.12.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/73/28-32

Зейнаб Шахвалад гызы Рустамова
Азербайджанская государственная
академия физического воспитания и спорта
старший преподаватель
zemarustamova@rambler.ru

К ВОПРОСУ О ВРЕМЕННЫХ ФОРМАХ ГЛАГОЛА В НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ

Alman dilində feilin zaman formaları məsələsinə dair
Xulasə

Müasir alman dilinin altı indikativ zaman forması iki zaman perspekti (istiqamət) yaratmaq məqsədi daşıyır: indiki, keçmiş, gələcək kimi (mütləq zaman mənası); eyni vaxtda - hərəkətlərin müxtəlifliyi (nisbi zaman dəyəri). Formalar müxtəlif nitq şəraitində işləndikdə onların çoxmənalılığı özünü göstərir, formaların çoxsaylı kəsişməsi, mənalarının yaxınlaşması, sinonimliyi müşahidə olunur. Ona görə də zaman formaların mənasını ifadə edərkən həmin beş zaman sferasına görə izah etmək məqsədəuyğundur: eyni vaxtda, müxtəliflik, indiki, keçmiş, gələcək zaman ifadə edir.
***Açar sözlər**: Alman dili, indiki, keçmiş, gələcək, zaman formaları*

The question of temporary forms of the verb in german language
Summary

The six indicative tense forms of the modern German language are intended to create a tense perspective (orientation) in two dimensions: as present, past, future (absolute temporal meaning); as simultaneity - the diversity of actions (relative time value)). When forms are used in different speech conditions, their polysemy is manifested, there is a multiple intersection of forms, convergence of their meanings, synonymy. Therefore, it is advisable to expound the meaning of tense forms according to those five tense spheres that they express: the present, the past, the future; simultaneity, diversity.
***Key words**: German, present, past, future, tense forms*

Введение

В грамматике современного немецкого языка глагол считается основной частью речи и смысловым центром предложения. Как и в русском языке, глагол имеет категории лица, числа, времени, залога и наклонения, но не имеет категории вида. Категории лица и числа выражаются существительным или местоимением, к которому относится глагол. Остальные категории – собственные категории глагола. Формальными показателями глагола являются личные окончания и суффиксы основных форм.

При употреблении временных форм глагола в немецком языке в разных речевых условиях проявляется их многозначность, происходит многократное пересечение форм, сближение их значений, синонимия. Если сопоставить формы: Er kam – er kommt – er wird kommen, то они кажутся четко распределенными по трем временным сферам: настоящее – прошедшее – будущее. Но если наблюдать за ними в разных контекстах, то оказывается, что границы между ними стираются. Поэтому излагать значение временных форм целесообразно по тем пяти временным сферам, которые они выражают: настоящее, пошедшее, будущее; одновременность, разновременность. Первые три можно считать микрополями в Макрополе Времени.

Одновременность – разновременность нельзя считать отдельными микрополями, так как эти отношения совмещены с настоящим – прошедшим – будущим. Все остальные средства выражения временных отношений свободно «передвигаются» по всем микрополям или закреплены за каким-то одним полем (см. ниже).

Основной формой с этим значением является презенс. Настоящее время могут иногда выражать претерит и футурум. Чтобы понять особенности этих временных форм, надо выяснить, что такое настоящее время.

Границы настоящего времени могут совпадать с моментом речи Warum lächelst du?, а могут и растягиваться на отрезок времени любой величины.

В следующих четырех предложениях отрезок, покрываемый настоящим временем, становится все больше и больше:

Wir leben in Moskau

Wir leben i m 20. Jajrhundert.

In Afrika leben Krokodile.

Die Erde ist rund.

Это дало основание некоторым лингвистам объявить презенс вневременной или общей формой (1) .

Но дело не только в самом презенсе как в грамматической форме, а в понимании области настоящего времени. Стоит во всех вышеприведенных предложениях заменит презенс формой прошедшего или будущего времени, как исчезнет представление о настоящем времени:

Wir leben (werden leben) in Moskau.

Wir leben (werden leben) i m 20. Jajrhundert.

In Afrika leben (werden leben) Krokodile.

Die Erde ist (wird sein) rund.

И прошедшее и будущее время указывают на отсутствие данного действия (факта) с точки зрения говорящего, на его неактуальность (актуальность в смысле наличия фактов, неактуальность – отсутствие их).

Настоящее время - это область актуальных фактов, наличных фактов, действительных фактов. В зависимости от того, о каких фактах по отношению к каким субъектам идет речь, актуальность может распространяться на временной отрезок любой величины. В предложении Die Erde ist tund утверждается наличие признака субъекта, также как в предложении Diese Frau ist schlank, а различие временного диапазона связано с различием субъектов Erde и diese Frau.

Область настоящего времени - это область актуальных действий, а презенс - форма выражения актуальности.

Актуальность - неактуальность определяется с точки зрения участников речевого акта. В устной речи при непосредственном общении

собеседников в конкретной ситуации не представляет никакой трудности отличить настоящее время от ненастоящего. В данном случае употребителен только презенс как форма актуальности. В письменной речи (в художественной литературе) устная прямая речь имитируется, а условия ситуации описываются автором. В прямой речи сохраняются те же временные формы, что и в устной речи:

— In den Goldwäschereien ist ein feiner Ver dienst.

— War einmal, sagte Delamarche.

— Ist nch immer, sagte Robinson.

(F. Kafка - Amerika)

Значительно сложнее обстоит дело с авторской речью. Читая научный труд, мы воспринимаем как нечто совершенно естественное, что описываемые в нем факты изложены в презенсе (если речь не идет об исторических фактах, предыстории, сопоставлении современных данных с прошлым науки и т. п.). Презенс передает актуальность излагаемого содержания. Но большинство литературных художественных произведений написаны в форме претерита, реже воспринимается как прошедшее. Читая начало рассказа Стефана Хейма «Bablik»: «Bablik stand da, auf den Griff seines spatens gestützt, und blickte auf sein Haus» - или начало рассказа Вальтера Гориша «Mich dürstet»: «José war ein Pistolero. Also ein Subjekt, das bereit war, für eine gewisse Summe Pesetas auf Menschen zu schießen», читатель не противопоставляет мысленно прошедшее настоящему («теперь он уже больше не стоит!»), а представляет себе действия так, как будто они

развертываются синхронно, как актуальные события. Конечно, это фиктивное настоящее и фиктивная актуальность, также как фиктивны (вымышлены) и действующие лица, и место событий, и форма 1-го лица, от которой некоторые авторы ведут рассказ. Доказательством является то, что временное восприятие не меняется, если формой повествования избран презенс:

«Ich bin nicht Stiller! – Tag, seit meiner Einlieferrung in diese Gefängnis sage ich es, schwöre ich es und fordere Whisky») (M. Frisch - Stiller)

Фиктивность содержания, недопустимая в таких литературных жанрах, как научная проза, историческая хроника, в художественной литературе подчеркивается формой претерита, который здесь призван передать мнимую актуальность. Это впечатление поддерживается временными сопроводителями из Микрополя Настоящего времени heute, jetzt, augenblicklich: Der junge Schauspieler Raoul Rainer..., gelblich und mit melancholischen Augen, der augenblicklich nur 50 Mark Gage bezog... Zweig - Einberufung)

Следовательно, претерит как выразитель прошедшего в авторской речи художественного произведения носит условный характер. Претерит атемпорален (zeitindifferent), он представляет собой потенциальное настоящее, актуализированное до степени псевдонастоящего (Scheingegentwart), это «эпическое настоящее» (2).

Такое же псевдонастоящее выражает претерит во внутренней речи при передаче автором мыслей, чувств действующего лица:

Wo war Doktor Grabow? Die Konsulin erhib sich unauffalling und going. (Th. Mann - Buddenbrooks).

Футурум приобретает значение настоящего, если он вырвжвет предположение по поводу актуальности какого-то события, т.е. при присоединении семы «предположение». В контексте должны содержатся указания на презентное окружение, иначе футурум будет отнесен к области будущего:

Er zog eine ziemlich zerknitterte Depesche aus der Tasche... «Es wird von Maybaum sein,was Geschaftliches.» (F/C/ Weiskopf – Abschied vom Frieden)

«Vielleicht hat er sich versteckt», sagte der Wirt… “Diese Kühnheit wird er doch wohl nicht haben», sagte Frieda. (F.Kafka – Das Schloß)

Итак, если сравнить три формы, способные выразить настоящее время (актуальность события), то из них только презенс выражает чистую

и подлинную актуальность, в то время как претерит выражает мнимую актуальность в жанре художественной литературы, а футурум – предположение по поводу актуальности. Поэтому употребление претерита и фуиурума в Микрополе НВр ограничено, факультативно, презенс же независим от условий стиля, контекста или ситуации (если не происходит транспозиции)

Для выражения прошедшего времени служат формы: претерит, перфект, плюсквамперфект, презенс, футурум II.

Претерит – основная форма выражения неактуальности в данном микрополе. Это очевидно при противопоставлении презенса и претерита. Перфект более органичен в своем употреблении, чем претерит; отчасти потому, что он свойствен преимущественно прямой речи, в то время как претерит используется во всех видах речи; отчасти потому, что перфект специализировался на выражении предшествования по отношению к настоящему. Wir sind auch keine Ehgel und nie gewesen. (G. Harkenthal – Liebe ist mehr) Между претеритом и перфектом можно установит некоторые смысловые различия. Претерит выражает (кроме авторской речи художественного произведения) неактуальность, перфект же как бы перебрасывает мостик между неактуальностью и актуальностью, между прошедшим и настоящим. Он выражает действия, имевшие место в прошедшем, но не потерявшие связи с настоящим. Он соблюдает семой «контактность с настоящим». Эта связь проявляется разнообразно. Например, действие в перфекте может выражать причину какого-то действий или состояния в момент речи:

Draußen hämmer die Schachtsignale. Eline Elektromaschine brummt aufreizend. Die Schicht hat begonnen. (E. Strittmatter – Der Ochsenkutscher)

Перфект обозначает действие, результат которого актуален для настоящего времени:

Ich habe viel Geld gewonnen. (H. Mann - Eugenie) Großmuttet, ich hab mir ein Loch ins Knie gefallen. (H. Fallada – Geschichten aus der Murkelei) Aus uns ist geworden, was wir jetzt sind. (H. Mann - Eugénie)

Действие в перфекте служит прологом к действию а настоящем времени: Die alten Herren haben die erste Partie gespielt; nun stehen sie am Fenster. (Th. Storm – I m Sonnenschein)

Перфект оформляет выражение действия в прошлом, которое оценивается с позиции настоящего:

Ich bin all mein Lebtag nach ihm gelaufen und habe ihn nicht einmal zu sehen gekriegt. (H. Fallada – Geschichten aus der Murkelei)

Именно благодаря своей семе «контактность с настоящим» перфект избирается обычно как форма прошедшего времени в прямой речи, а претерит, не обладающий подобной семой, – в повествовании. Перфект в повествовании необычная форма, служащая для выделения значительного сообщения или личных замечаний автора по поводу описываемых событий: Einsam stand der Ritter noch lange bei der Statue des Laokoon, sein Antkitz war ebenso verzerrt und weiß, bewußtlos entblätterte er alle Rosen des Rosenbaums;er zerknokte sogar die jungen Knospen – der Baum hat nie wieder Blüten getragen – in der Ferne klagte eine wahnsinnige Nachtigall. (H. Heine - Ideen).

Различие между претеритом и перфектом яснее всего выступает при их противопоставлении в одном контексте: Er suchte ein Kathchen i m Leben und hat es nie gefunden. (L. Frank – Links, wo das Herz ist) Im Grunde ist er geblieben, was er war. (L.Börne)

Только перфект возможен во всех тех случаях, где речь идет о только что имевшем место действии, например в заключительном предложении оратора: Ich habe gesprochen, в ответ на вопрос «Не хотите ли вы есть?» Danke, ich habe gegessen, а также, когда результат действия непосредственно связан с настоящим, важен для него, например: Hast du dieses Buch gelesen? Haben Sie im Restaurant gegessen? Ist etwas gefallen? Hat es geklopft? Seid Ihr noch zur rechten Zeit gekomment? Du hast eine schlechte Arbeit geschrieben (3). Sieh da, es hat geregnet!

Плюсквамперфект в своем основном значении относится к области выражения разновременности двух прошедших действий.

Sie hatte erfahren, daß er geheiratet hatte. Aus irgendeinem Grund hielt sie das für ein Unrecht an sich. (B. Brecht - Dreigroschenroman)

Плюсквамперфект – зависимая от претерита форма: длительное повествование не может вестись в этой форме, плюсквамперфект выражает всегда действие, ориентированное на другое действие в претерите, предшествующее ему или, реже, следующее за ним. Поэтому плюсквамперфект занимает периферийное место в микрополе прошедшего времени.

Презенс участвует в микрополе прошедшего времени в своем второстепенном значении «исторического настоящего» (praesens histiricum): Unlägst sitze ich an der Tafel… (H. Heine – Idenn)

Для этого требуется транспозиция форм в речевые условия, типичные для доминанты данного микрополя – претерита. С помощью «переключателей» (лексических показателей прошедшего) и претеритального окружения презенс приобретает значение прошедшего времени. Противоречие между речевыми условиями и основным значением формы рождает особый коммуникативный эффект драматизации или экранизации событий, мнимой актуальности. Именно мнимая актуальность сближает претерит и презенс как формы повествования. Когда автор переходит от претерита к презенсу, то читатель не воспринимает это как скачок во времени; автор как бы меняет место съемки одного и того же окружения:

Es war auf einem Ball bei Baron Kreß. Eine junge Dame spielte eine Rolle dabei; und damals war er, der General, der beste Tänzer in Berlin. Damals wartete, gegen Morgen, ein Wagen vor der Treppe des Kreßschen Palais. Eline Dame springt die Treppe herunter. Sie hat den Pelz eilig um die Schultern geworfen. «Um Gottes willen», ruft sie, «er hat mich beobachtet, schnell.» Schon rollt der Wagen davon … (B. Kellermann – Der 9. November)

Претерит, усиленный словам damals, создает четкий фон прошедшего времени, на котором презенс может быть понять только как синоним претерита. Презенс в Микрополе Прошедшего времени занимает крайнее периферийное положение.

Футурум II выражает прошедшее время только при присоединении семы «предположение». В тексте должны быт указания на прошедшее время. Такое употребление типично для прямой речи: Wo bist du gestern hingekommen? – Wo werde ich hingiekommen sein? Nach Hause gegangen bin ich.

Для выражения будущего времени служат формы: футурум, презенс, претерит, перфект, футурум II.

Заключение

Шесть временных форм индикатива современного немецкого языка предназначены для создания временной перспективы (ориентации) в двух планах: как настоящее, прошедшее, будущее (абсолютное временное значение); как одновременность – разновременность действий (относительное временное значение).

Оба плана слиты воедино. Нет временной формы, которая могла бы передать только одновременность – разновременность в отрыве от настоящего – прошедшего – будущего. Если бы существовал только один первый план, то он покрывался бы тремя формами: презенсом, претеритом, футурумом. Необходимость двойной временной характеристики вызвала появление еще трех форм: перфекта, плюсквамперфекта, футурума II.

References

1. H. Glinz. Die innere Form des Deutschen. H. Weber. Das Tempussystem des Deutschen und des Französischen. Bern 1954.
2. Käte Hamburger. Die Logik der Dichtung. Stuttgart 1957. Robert Petesch. Epische Grundformen . “Germanisch – Romanische Monatsschrift”, 16 Jg. H. 9/10; 1928; Franz Stanzel. Die typischen Erzählsituationen im Roman. “Wiener Beiträgezur englischen Philologie”, B. LXIII, 1995.
3. H. Corrodi. Perfekt oder Imperfekt? “Sprachspiegel”, 1960/1, 16. Jg.
4. Zit. nach W.Günther. Probleme der Darstellung. «Die neuren Sprachen», Beiheft 13, 1928, S.141
5. Helbig G., Buscha J. Deutsche Grammatik. Ein Handbuch für den Ausländerunterricht. Leipzig, 1986.
6. Jung W. Grammatik der deutschen Sprache. Petersburg, 1996. 14.
7. Moskalskaja O. Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. M.: Verlag Hochschule, 1983.
8. Urojewa R.M., Kusnezowa O.F. Phonetik und Grammatik der deutschen Sprache. M.: Verlag Hochschule, 1976.
9. Admoni W. Der deutsche Sprachbau. M.: Verlag Hochschule, 1986.
10. https://pspu.ru/upload/pages/8798/Nemeckaja_grammatika.pdf
11. https://www.de-online.ru/grammatika_nemeckogo_yasyka
12. https://u4ebagermania.ru/upload/iblock/618/618c50b3bcc4adc705080173b51ac9fe.pdf

Göndərilib: 29.11.2021 Qəbul edilib: 17.12.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/73/33-36

Arzu Ağanəhmət qızı Mirzəyeva
Azərbaycan Tibb Universiteti
müəllim
Mrs.arzu1960@gmail.com

NİDALARLA İFADƏ OLUNAN İDİOMLARIN YARANMA YOLLARI

Xülasə

İdiomlar dilşünaslıqda sabit söz birləşmələri, frazeoloji birləşmələr, frazeologizmlər və s. adlar altında verilmişdir.

İdiom- İdioma yunan mənşəli sözdür. Mənası özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik ifadə deməkdir. Həqiqi mənalı sözlərin qarşılığı olub onu məcazi məna ilə birləşdirən sabit söz birləşməsinə idiom deyilir. İdiomların ifadə etdiyi məfhum isə başqa söz birləşmələrinə nisbətən daha konkret olur.

İdiomlar sözün ekvivalenti, yəni məcazi məna ilə verilən sinonimi kimi dildə özünü göstərir.

İdiomlar milli xüsusiyyətlərə malik olduğuna görə hər bir xalqın dilindəki idiomları öyrənməklə həmin xalqın mədəniyyəti, tarixi və yaşayış tərzi ilə yaxından tanış olmaq mümkündür.

İdiomların əsas xüsusiyyətlərindən biri də onların obrazlı emosional ifadələr olmasıdır. Onlar hər hansı bir anlayışı ayrı-ayrı sözlərdən dəfələrlə təsirli və obrazlı əks etdirir. İdiomların özünəməxsus kateqoriyaları onu digər dil vahidlərindən fərqləndirir. İdiomlar dilin orijinal vasitəsi, varlığı və zənginliyidir.

İdiomların belə maraqlı xüsusiyyətləri dilçiliyin müxtəlif sahələri ilə məşğul olan alimləri – leksikoqrafları, üslubiyyatçıları, qrammatikləri, folklorşünasları da çox düşündürmüş və onları elmi təhhqiqat işlərinə cəlb etmişdir.

Azərbaycan dilində idiomlar ismi və feili olmaqla 2 qrupa bölünür.
Açar sözlər: *sabit söz birləşmələri, idiomlar, frazeoloji vahidlər, obrazlı ifadələr, milli süsusiyyətlər*

Summary

Idioms in linguistics are given under the word combinations, phraseological combinations, phraseologisms, etc.

Idiom - An idiom is a word of Greek origin. It means an expression with its own characteristics. An idiom is a combination of words that have a real meaning and combine it with a figurative meaning. The concept expressed by idioms is more specific than other word combinations.

Idioms manifest themselves in language as the equivalent of a word, that is, a synonym given in a figurative sense.

Because idioms have national characteristics, it is possible to get acquainted with the culture, history and way of life of each people by studying the idioms in the language of each nation.

One of the main features of idioms is that they are figurative emotional expressions. They often express any concept more effectively and figuratively than individual words. Certain categories of idioms distinguish it from other language units. Idioms are the original means, existence and richness of language.

Such interesting features of idioms have made scientists of different fields of linguistics - lexicographers, stylists, grammarians, folklorists think a lot and involved them in scientific research. Idioms in the Azerbaijani language are divided into 2 groups, including nouns and verbs.
Key words: *fixed word combinations, idioms, phraseological units, figurative expressions, national features*

Cümlədə qrammatik məna daşımayan nitq hissələrindən biri da nidalardır. Anlaşma, bir-birini başa düşmə həm əqli yolla – müstəqil sözlərlə, həm də hisslərlə - nida sözləri ilə mümkün olur. Nidalar məfhum bildirmir, başlıca olaraq, subyektin daxili aləmi ilə bağlı olur və müxtəlif hisslər – duyğular ifadə edir. İnsanın hiss-həyəcanını, duyğularını, hiddət və nifrətini, coşqunluğunu, nəşə və kədərini

bilavasitə, adlandırmadan təzahür etdirən sözlər – nidalar, həmin xüsusi səciyyəli sözlərin birləşdiyi söz kateqoriyası isə nida adlanır.

Türkalogiyada, xüsusilə Azərbaycan dilçiliyində nida ən az tədqiq olunmuş nitq hissəsidir. Qrammatikalarda nidaların mahiyyəti onların başqa leksik-semantik katiqoriyalardan (nitq hissələrindən) fərqlənən xüsusiyyətləri haqqında müxtəlif müəlliflər müəyyən fikirlər irəli sürmüşdülərsə də, bu fikirlərdə bir ardıcıllıq, dəqiqlik olmamışdır. (7.480-486)

İ.A.Batmanov nidanı ayrıca nitq hissəsi hesab etmirdi. Nidanın isimlər kimi hal və cəm şəkilçiləri qəbul etdiyini nəzərdə tutaraq müəllif bu sözləri, ümumiyyətlə, adlar qrupunda tədqiq etməyi lazım bilmişdir. (2.43)

N.K.Dimitriyev başqırd dilində nidalardan bəhs edərkən onların həm isimlərdən, həm də feillərdən fərqli və qədim bir söz qrupu olduğunu göstərmişdir. (3.48-49)

A.N. Kononov da nidaları həm müstəqil, həm də köməkçi nitq hissələrindən fərqləndirib, ayrica tədqiq edilməsini zəruri sayırdı. (6.60)

Bəzi türk dillərində nida probleminə ayrıca elmi-tədqiqat əsərləri həsr edilmiş, dissertasiyalar yazılmışdır. S.Usmanov nidalardan bəhs edən namizədlik dissertasiyasında bu sözlərin bir sıra zəruri xüsusiyyətlərini araşdırmış, onların xüsusi nitq hissəsi olduğunu elmi əsaslarla sübuta yetirmişdir. (12)

Qazax dilindəki nidalar Ş.Y.Sarıbayevin namizədlik dissertasiyasında ətraflı şəkildə araşdırılmışdır. Əsərdə diqqəti cəlb edən cəhət, nidaların təqlidi sözlərdən semantik, struktur və sintaktik baxımdan artıb-çoxalmaq xüsusiyyətlərinə görə seçilən keyfiyyətləri çox ətraflı müəyyənləşdirilmişdir. (10)

Təqlidi sözlərlə nidaların fərqi daha bir sıra təqiqat əsərlərində işıqlandırılmışdır. (1)

Həm ümumi dilçilikdə, həm də türkoloji tədqiqatlarda nidalar mənşəyinə və mənasına əsasən təsnif edilir.

A nidası təəccüb, heyrət, şadlıq, nifrət, qəzəb bildirir və bu şəkillərdə işlədilir: ***a, aa, a... a... a-a, a-a.., aaa, A! A! A!*** Dəlidən doğru xəbər. Bir bunun həyasına bax, a-a-a (9) Naçalnik çəpik çalıb qəh-qəh çəkib güldü və dedi: - A...a...a...a... Rəfiq, sən burada imişsən? (8)

Ay nidası müxtəlif şəkillər alaraq (ay...., ay-ay... ay,ay,ay;...ayyy) *alqış, məmnunluq peşimançılıq, təəccüb, qəzəb, narazılıq* və s. duyğuları ifadə edir. ***Ay*** uşaq orda kim var? (9) ***Ayyyy...***, Nə qoyub nə axtarırsan (8)

Ax, ***ox, axx, ah*** şəkillərində işlənən nida s*evinc, arzu, razılıq, şikayət, qəzəb, qorxu* isteza kimi hissləri ifadə edir. ***Ax,*** necə kef çəkməli əyyam idi. (M.Ə.Sabir) ***Ah,*** Zərrintac xanım ona bir mənsəb yolu açsaydı. (9) ***Ah,*** kim oldun yolunda can fəda (11).

Aha nidası sevinc,təəccüb, qəzəb və s. hissləri bildirir. ***Aha!..*** deməli sən o kişinin oğlusan. (9)

Oy nidası e*tiraz, heyrət, qorxu* və s. hissləri ifadə edir. Aman, Aman, ***oy!*** Qaşı kaman ***oy!*** (Ü.Hacıbəyov)

Ox nidası *yalvarış, qəzəb, hiddət, peşmançılıq* və s. hissləri bildirir: ***Ox, ox!..*** Öldürdü onu namərd oğlunun gülləsi (8)

Uf nidası *təəccüb, etiraz, qəzəb, peşmançılıq* və s. hissləri bildirir: ***Uff...*** onun sözləri nə qədər şirindir. (9)

Vay-vay, ey vay nidaları *qorxu, əzab, təəssüf, nifrət* və s. hissləri bildirir: ***Vay- vay!*** Deyəsən bəşər deyil bu. (11) ***Vay- vay!*** Nə yaman müşkülə düşdü işim allah (11) Başqa söz tapmıram cəlladsınız siz ***vay*** öldüm, ***vay*** öldüm kömək ediniz.(S.Rüstəm)

Ah, ax, vah, ey vah nidaları *qəzəb, nifrət, razılıq istehza, həsrət* mənalarında işlənir: Etdim nə yaman əsrə təsadüf aman ***ey vah!*** Molla qovula, yəni müəllim gələ, ***vah-vah!*** Molla ona həsrət çəkə küçədə ***ah!.. ah!..(***11) ***Ax,*** nə yaxşı kişidir qonşumuz Ağcanın əri (11). ***Ax!..*** necə kef çəkməli əyyam idi, onda ki, övladi-vətən xam idi. (11)

Ə nidası *sevinc, qorxu, xahiş* ifadəsi üçün işlənir *(ə, əə, əəə).* Ə, yaxşı rədd olun gedin cəhənnəminizə.

Oho, paho, pəh-pəh, bəh-bəh, bah-bah, ha-ha-ha, qah-qah-qah, oxqay, can, aycan-aycan, nidaları *sevinc, şadlıq, istehza, təəccüb, tərif və s. mənaları verir.* Soltan bəyin qızı bir gədəyə aşiq olubdur ***pəh-pəh-pəh.*** (Ü.Hacıbəyov) Port-Artur, hüriyyəti-Mançuriya, ***qah-qah!..Bah! bah!..*** yenə ***bah-bah...*** yenə ***bah-bah!*** yenə ***bah-bah!..(***11) ***Qah-qah!..*** Qaribə gülməlisən Xaniman xərab!.. (11)

Düşdü bütün qəzetlər hörmətdən, ***aycan! aycan!*** Xəlqin canı qurtardı töhmətdən, ***aycan! aycan!*** (11) ***Pah,*** nə çoxdur bütün İranda ləqəb. (11) ***Bəh-bəh!..*** həp aşınayi – qürbət! (11)

Haray, ay haray, aman, ay aman nidaları *imdat, çağırış, yalvarış, nifrət, qəzəb* və s. kimi məna ifadə edir: ***Ay haray***, bir neçə şair, neçə şair kimilər, İstəyir döndərələr Gəncəyə Şirvanımızı (11). Qorxdum ***ay aman,*** yarıldı bağrım (11).

Əfsus, hayif nidaları *təəssüf* mənası ifadə edir: ***Əfsüs,*** "Həyat" isə məmat oldu, qapandı. (11) *Səd heyf,* gözəl hökmi-şəriət tələf oldu. (11)

Belə mürakkəb nidalardan biri də, ***lənət sənə kor şeytan*** ifadəsidir. ***Vay dədə vay, vay dədəm vay, vay nənəm vay*** nidaları *təəccüb, qorxu* hisslərini bildirir: ***vay dədəm vay***, bu mənim öz əvvəlki arvadımdır.

Ey dadi-bidad nidası *peşmançılıq, təəccüb, qorxu* hisslərini əks etdirir. ***Ey dadi-bidad*** Ərdəbil.(8)

Dilimizdə bir qrup alınma nidalar bir-birinə sinonim kimi işlənir. Bunlardan ***afərin (farscadan), əhsən, maşallah, mərhaba, bərəkallah (ərəbcədən)*** nidalarını göstərmək olar. Bərəkallah usta cavan olsan da pərgarsan (9)

Əslində dini məzmuna malik olan bir sıra nidalar köhnə adətlər ilə əlaqədardır. Bura ***maşallah, şükür, amin, lənət, lənətulla, tövbə, əttövbə, əşhədibillah, əstəğfurullah, allahuəkbər, lailəhaillələllah kimi dini səciyyəli nidalar daxildir: Lənət sənə kor şeytan, ha!...*** (9);

Nidalar işlənmə yerinə görə sərbəstdir: yəni cümlənin əvvəlində, ortasında və sonunda işlənir: Ey dövlətimin zavalı oğlum! Ey başı ağır bəlalı oğlum! Ey məktəbi dərsin aşinası! Ey rişteyi-elm mübtəlası! (11) Hə de görüm, nə oldu bəs, ay balam, iddiaların. (11) Əhli-aləm arayıb axtarır, ey can, səni.(11)

Dilimizdə bəzi sözlər vardır ki, onlar müstəqil mənalı söz kimi işlənməklə bərabər, nida mənalı qovuşma idiomların yaranmasında iştirak edir.

İdiom-İdioma yunan mənşəli sözdür. Mənası özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik ifadə deməkdir. Həqiqi mənalı sözlərin qarşılığı olub onu məcazi məna ilə birləşdirən sabit söz birləşməsinə idiom deyilir. İdiomların ifadə etdiyi məfhum isə başqa söz birləşmələrinə nisbətən daha konkret olur.

İdiomlar sözün ekvivalenti, yəni məcazi məna ilə verilən sinonimi kimi dildə özünü göstərir.

İdiomlar milli xüsusiyyətlərə malik olduğuna görə hər bir xalqın dilindəki idiomları öyrənməklə həmin xalqın mədəniyyəti, tarixi və yaşayış tərzi ilə yaxından tanış olmaq mümkündür.

İdiomların əsas xüsusiyyətlərindən biri də onların obrazlı emosional ifadələr olmasıdır. Onlar hər hansı bir anlayışı ayrı-ayrı sözlərdən dəfələrlə təsirli və obrazlı əks etdirir. İdiomların özünəməxsus kateqoriyaları onu digər dil vahidlərindən fərqləndirir. İdiomlar dilin orijinal vasitəsi, varlığı və zənginliyidir.

İdiomlar yaranmasına görə üç yerə ayrılır: qovuşma idiomlar, birləşmə idiomlar və uyuşma idiomlar.

Qovuşma idiomların bir qismi bir qayda olaraq, nida sözləri əsasında yaranır. Nida mənalı qovuşma idiomların aşağıdakı struktur tipləri vardır:

1.Şəxs əvəzliklərinə ***ölmək*** feilinin əlavəsi ilə: $P_z + V$

Mən ölüm – ***Mən ölüm*** *ay Əhməd Fitrət, o yediyin balığın adını ata-anamız "balıx" qoyub, sən də elə "balıx" de, "balıq" demə. (8.171)*

Sən öləsən – ***Sən öləsən***, *qoymanam. Gərək gedek bizə. Bu saat samovarım dəmdədi. Sən öləsən, gərək gedəsən. (8.179)*

Siz öləsiniz – ***Siz öləsiniz***, *balığın bir ətrinə tamaşa eləyin, ey.(8.176)*

2. *Sən* ikinci şəxs əvəzliyinə ***allah, peyğəmbər, İmam Hüseyn, Həzrət Abbas*** və s. mövhumi adların əlavəsi ilə: $P_z + N$

Sən allah – ***Sən allah***, de görüm nə yuxu görmüsən?(8) ***Sən allah,*** *Kəblə Qasım, nağıl elə görək qonaqlıq necə kecdi, qonaqlara nə berdilər, ağam nə qayırdı, kimnən danışdı, nə danışdı?* (8.141)

Sən İmam Hüseyn – A kişi, sən İmam Hüseyn, özünü dəsgaha qoyma (8.103)

Sən Həzrət Abbas – A kişi, sən Həzrət Abbas, boş-boş danışma! Elə söz danışırsan ki, pişmiş toyuğun gülməyi gəlir. (8.103)

3. Mənsubiyyət şəkilçisi olan ismə ***üçün*** qoşmasının əlavəsi ilə: $N_m + P_p$

*Başın üçün – o qızıldan qiymətli **başın üçün**, düşüb dalımca pusquya, gölgə kimi izimdən üzülmür.*(9.127) ***Başın üçün,*** *mənim anamın bir az huşu başında deyil, elə rəhmətlik atam Kərbəlayı Heydər öləndən anam gün olmazdı ki, ağlamasın.* (8.69) *Biri olsun bu torpaq şöbəsi Cabbarzadə, başınız üçün, məni lap xirtdəyimə yığıb.* (8.117)

Canın üçün – yox, əmioğlu, mən sizə getmənəm, əvvəl sən bizə gərək gələsən, sonra mən sizə gedəm, yoxsa ***canın üçün*** getmənəm. (8.179)

4.Adlıq halında ismə üçüncü şəxs əmr formasının təkini bildirən köməkçi feilin əlavəsi ilə N_n+V

And olsun – *Camaat, bu saat mənim evimdə seyid qızı əyləşib.* ***And olsun*** *gedib üzümü sürtdüyüm qəriblər şahına, bu saat onun əynində libası yoxdur.* (8.101) *And olsun allahın birliyinə, sən birdə mənim işlərimə qarışsan, mənim sözümün qabağında söz danışsan, ta özünü ölmüş bil.* ***And olsun*** *allaha, qabırğalarını sındıraram.* (8.51) ***And olsun*** *hər ikimizi yaradana, vətəndə mənim qardaşımın bir oğlu var, olar 13-14 yaşında. Əvvəl-axır yeddi-sakkiz il məscidə gedib. Amma di gəl xəttinə, allah bağışlasın.* (8.100) *Xan,* ***and olsun*** *sənin başına, bizi katda çox incidir, əslinə baxsan bizim bu katdamız özgə tayfadandı, odu ki, bizi görməyə gözü yoxdur.* (8.91) *A kişi, adına* ***and olsun****, eşşəyi mənə Məmmədhəsən əmi özü verib.* (8.33)

Narahat gecəm üçün
Həsrət gündüzüm üçün
Sinəmdəki bu gizli
Alovum, gözüm üçün
Yenə sənə borcluyam.
And olsun *yerə, göyə,*
Alqış bu sənsizliyə! (3-247)

Nidaların işlənməsi şəxsin əhval-ruhiyyəsindən, mədəni səviyyəsindən, yaşından, cinsindən, sağlamlığ dərəcəsindən, obyektə münasibətindən, mühitdən, səs tellərinin vəziyyətindən və.s. asılı olaraq gülüşün növləri də müxtəlif şəkildə təzahür edir. Ağlarkən, gülərkən çıxarılan səslər müxtəlif fərdi keyfiyyətlərlə əlaqədar çox müxtəlif ola bilər.

References

1. Adilov M.İ. Imitative words Azerbaijan SSR, S.A News 1961. №6
2. R.Kungurov Illustrative words in the modern Uzbek language (n. D. A.), Tashkent 1962
3. Batmanov I.A. Parts of speeches in the Kyrgyz language, Frunze, 1936 p. 43
4. Dimitriyev NK Grammar of the Bashkir language, M.-L., 1948 Pages 48-49
5. Gulgun M. "Roads that do not tire me". Writer, Baku, 1978.
6. Huseynzade M. Modern Azerbaijani language. Maarif Publishing House, Baku - 1983
7. Kononov A.N Grammar of modern Turkish literary language, M.-L. 1956, p. 60
8. Modern Azerbaijani language, Volume 2, Science Publishing House, Baku, 1980
9. Mammadguluzadeh J. and Hagverdiyev A. Selected Works. Youth, World Children's Literature Library. Baku - 1983
10. Rahimov J. Selected works, 5th volume. Azerneshr, Baku - 1974.
11. Sarıbayev Ş. Y. Mezhdometiya in the Kazakh language. Alma-Ata, 1959 11. Sabir M.A. Hophopname Baku. 2004
12. Usmanov S. Mezhdometiya in the modern uzbek language (n. D. A) Tashkent, 1952

Rəyçi: dos. X.Məhərrəmova

Göndərilib: 03.12.2021 Qəbul edilib: 21.12.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/73/37-42

Sevinc Şöhrəddin qızı Qarayeva
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
assistent
qarayevasevinc705@gmail.com

AQRAR SAHƏNİN İNVESTİSİYA CƏLBEDİCİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Qloballaşma prosesinin intensiv xarakter aldığı müasir dövrdə milli iqtisadiyyatların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqamətində labüd tədbirlərin həyata keçirilməsi zərurətə çevrilmişdir. Beynəlxalq münasibətlər sisteminin mövcud səviyyəsi hər bir ölkədə istehsal sahələrinin rəqabətədavamlığının yüksəldilməsini, iqtisadiyyatın çoxşaxəliliyinin təmin olunmasını şərtləndirir. Bu aspektdə yüksək istehsal potensialına malik olan və eyni zamanda strateji əhəmiyyət daşıyan aqrar sektorun yüksəlişi Azərbaycan iqtisadiyyatının hazırki inkişaf mərhələsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məlumdur ki, aqrar sahənin spesifik xüsusiyyətləri onun digər sahələrlə müqayisədə investisiya cəlbediciliyini aşağı olmasına zəmin yaradır. Hazırda aqrar sahənin investisiyalaşdırılmasında əsas meyar məhsul istehsalının artırılması, istehsal edilən məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi və məhsul vahidinin maya dəyərinin aşağı salınması hesab edilir. Odur ki, aqrar sahədə investisiya fəaliyyətinin məqsədli şəkildə həyata keçirilməsi yüksək iqtisadi göstəricilərə nail olunmasına istiqamətlənir. Aqrar sahənin investisiya cəlbediciliyinin yüksəldilməsi zamanı, əsas məqsəd regionların resurs potensialından optimal səviyyədə istifadə olunması, ÜDM istehsalında iqtisadiyyatın bütün sahələri üzrə inkişafın təmin olunması və ən əsası kəndin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədini güdür. Hesab edirik ki, Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişafı məqsədilə dövlət tərəfindən həyata keçirilən iqtisadi siyasət, yaxın gələcəkdə aqrar sahənin istehsal göstəricilərinin əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlişinə təkan verəcəkdir.

Açar sözlər: *kənd təsərrüfatı, investisiya, maliyyə siyasəti, iqtisadi konyuktura, qloballaşma*

Directions for Increasing the Investment Attractiveness of The Agricultural Sector

Summary

In the current period of intensive globalization, it is necessary to take necessary measures to ensure the security of national economies. The current level of the system of international relations contributes to increasing the competitiveness of industries in each country, ensuring the diversification of the economy. In this regard, the growth of the agricultural sector, which has a high production potential and is also of strategic importance, is of particular importance at the current stage of development of the Azerbaijani economy. It is known that the specific features of the agricultural sector make it less attractive for investment than other sectors. At present, the main criteria for investing in the agricultural sector are to increase production, improve the quality of products and reduce the unit cost of production. Therefore, the targeted implementation of investment activities in the agricultural sector is aimed at achieving high economic performance. In order to increase the investment attractiveness of the agricultural sector, the main goal is to make optimal use of the resource potential of the regions, to ensure the development of GDP in all sectors of the economy and, most importantly, to improve the social situation in rural areas. We believe that the economic policy pursued by the state for the development of agriculture in Azerbaijan will give impetus to a significant increase in agricultural production in the near future.

Key words: *agriculture, investment, financial policy, economic situation, globalization*

Giriş

Son illər Azərbaycan iqtisadiyyatının geniş potensiala sahib sahələrindən biri kimi aqrar sahənin imkanlarınının qiymətləndirilməsi baxımından aparılan araşdırmalar göstərir ki, kənd təsərrüfatından məqsədli investisiya proqramlarının işlənib hazırlanması zamanı əsas məqsədlərdən biri də sahənin

investisiya cəlbediciliyinin yüksəldilməsidir. Aqrar sahənin investisiya cəlbediciliyinin yüksəldilməsi zamanı, əsas məqsəd regionların resurs potensialından optimal səviyyədə istifadə olunması, ÜDM istehsalında iqtisadiyyatın bütün sahələri üzrə inkişafın təmin olunması və ən əsası kəndin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədini güdür. Qeyd etmək lazımdır ki, kənddə sosial və istehsal infrastrukturlarının müasir tələblərə cavab verməsi, xarici investorların cəlb edilməsi üçün başlıca vasitələrdən biri hesab edilir. Təbii ki, istehsal və sosial infrastrukturun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, hər bir xarici investorun bu və ya digər regionunda, uzunmüddətli zaman kəsiyində məskunlaşmasına əlverişli şərait yaradır. Bundan əlavə, mövcud kommunikasiya sisteminin, eləcə də kəndin mədəni-məişət səviyyəsinin yüksəldilməsi də bu baxımdan xüsusi önəm kəsb edən məsələlərdən biridir.

Bilindiyi kimi aqrar sahənin spesifik xüsusiyyətəri ilə əlaqədar investorlar, iqtisadiyyatın digər sahələri ilə müqayisədə bu sahəyə bir qədər həssas yanaşmasına səbəb olur (1.səh15). Bu baxımdan aqrar sahənin investisiyalaşdırılmasında maraqlı olan hər bir investor ilk öncə sahənin imkanlarının qiymətləndirmək baxımından əsas meyar kimi məhsul istehsalının artırılmasını, istehsal edilən məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsini və məhsul vahidinin maya dəyərinin aşağı salınmasını əsas hədəf kimi müəyyənləşdirir. Odur ki,aqrar sahə ezrə investisiya fəaliyyəti məqsədli həyata keçirilməklə yüksək iqtisadi göstəricilərə nail olunması ilə səciyyələnir. İnvestisiya fəaliyyətinin səmərəliliyi istehsalat təsərrüfat proseslərində əlavə xalis gəlirin əldə edilməsi və yatırılan vəsaitin ödəmə müddətinin məhdudlaşdırılması ilə bilavasitə bağlıdır. Təbiidir ki, vəsait qoyuluşunun ödəmə müddəti nə qədər az olarsa, investisi proseslərinin həyata keçirilməsinə stimullar da bir o qədər yüksələr (2 səh.21). İnvestisiya fəaliyyətinin nəticəsi olaraq vəsaitlərin qaytarılması nə qədər uzunmüddətli xarakter daşıyarsa, bu prosesə sərf olunan xərclərin dəyərsizləşməsi baş verə bilər. Bundan əlavə investisiya fəaliyyətinin nəticələri qısa müddət ərzində əlavə xalis gəlirə çevrildiyi halda, əldə olunan vəsaitin yeni istehsal sahələrinə də yatırılması bütövlükdə təsərrüfat prosesinin rentabelliyini yüksəldir.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, kənd təsərrüfatında sahibkarlıq və investisiya fəaliyyətində risklərin yüksək dərəcədə olması, sahə üzrə investisiya cəlbediciliyinə təsir edən ən mühüm faktorlardan hesab olunur (2.səh.97). Cəmiyyət üçün xüsussi əhəmiyyət daşıyan bu sahənin istehsal potensialını yüksəltmək,mövcud olan risq səviyyəsini minimuma endirməyi tələb edir. Bu məsələ ölkə iqtisadiyyatının hazırki inkişaf mərhələsində kifayət qədər aktual bir problem kimi qalmaqdadır. A.B.Krutikin fikrincə, risklərin idarə edilməsi vacibdir, bu son nəticədə risklərin səviyyəsinin aşağı salınmasına və onların proqnozlaşdırılmasına imkan verə bilər (3səh.144).

B.İ.Qryadovun fikrincə risk menecmenti, məhz risklərin qiymətləndirilməsi prosesini özündə əks etdirir və risklərin edilməsi risklərlə əlaqədar yarana bilən xərclərin minimuma endirilməsində mühüm rol oynayır (4 səh.75). E.A.Utkinin fikrincə, biznes fəaliyyətinin həyata keçirilməsi prosesində yaranan maliyyə münasibətlərinin və risklərinin idarə edilməsi risk-menecment sisteminin formalaşmasını şərtləndirir. Kənd təsərrüfatında risklərin idarə edilməsi investisiya cəlb ediciliyinin yüksəldilməsində əhəmiyyətli rol oynayır (5səh.21). Bu zaman aşağıdakı elementlərin nəzərə alınması vacibdir ki, bunlara da risklərin təhlili, risklərin qiymətləndirilməsi və risklərin aşağı salınması ilə bağlı istifadə edilən metodların seçilməsini şamil etmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, risklərin idarə edilməsi prosesində ən mühüm məqamlardan biri risklərin təsirinin aşağı salınması ilə bağlı metodların müəyyənləşdirilməsidir. Bəzi müəlliflər hesab edirlər ki, müəssisələrin fəaliyyəti zamanı risklərin aşağı salınmasında istifadə edilən əsas metodlar iştirakçılar arasında risklərin bölüşdürülməsini təmin etmək, eləcə də görünməyən xərclərin kompensasiya olunması ilə bağlı vəsaitlərin müəyyənləşdirilməsi və ən nəhayət biznes planının işlənməsi və sığorta sisteminin formalaşdırılmasından ibarətdir.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, kənd təsərrüfatına investisiya qoyuluşlarını stimullaşdırmaq məqsədilə məqsədli güzəştlərdən istifadə edilir (6səh.47). Bu baxımdan kənd təsərrüfatına investisiyaların cəlb edilməsi baxımından həmin güzəşt sistemindən istifadə edilməsi vacibdir. Belə ki, xarici investorların kənd təsərrüfatına vəsait qoyması və eləcə də emal sənayesinin inkişaf etdirilməsi, kənd təsərrüfatında ayrı-ayrı sahələrin inkişaf etdirilməsinə vəsait qoyulması üçün müxtəlif vergi güzəştlərindən istifadə edilməsi və eləcə də onların stimullaşdırılması və təşviqi vacib şərtlərdən biridir. Təbii ki, bütün bunlar son nəticədə nəinki kənd təsərrüfatında məhsul istehsalının

artırılmasına əlverişli şərait yaratmaqla yanaşı, eyni zamanda həmin məhsulların daxili və xarici bazara çıxış imkanlarının genişləndirilməsinə də əlverişli şərait yarada bilər. Bu baxımdan kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsi, o cümlədən əkin sahələrinin müəyyən müddət ərzində xarici investorlara icarəyə verilməsi və eləcə də onların ödədikləri vergilərin azaldılması və digər vasitələrlə təşviq edilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, kənd təsərrüfatı istehsalının investisiyalaşdırılması, ərzaq bazarında sabitliyin təmin edilməsinə yönəldiyindən, dövlət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər, nəticə etibarilə investisiya proseslərinə gərəkli dəstək verməkdən ibarət olur (7 səh 124). Bu baxımdan dövlət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər qanunvericilik aktları, sərəncamlar vasitəsilə reallaşdırılır.Kənd təsərrüfatında investisiya və sahibkarlıq fəaliyyətinin subsidiyalaşdırılması mexanizmindən dövlət tənzimlənməsinə kifayət qədər geniş şəkildə istifadə edilir (8səh.21). Aqrar istehsalda sahibkarlıq fəaliyyətinin və investisiya proseslərinin aktivləşdirilməsinə yönəldilmiş subsidiyalaşdırma mexanizmi, bir qayda olaraq bitkiçilik, heyvandarlıq məhsullarının subsidiyalaşdırılmasına və ucuz kreditlərin cəlb edilməsinə yönəldilir. Bu baxımdan heyvandarlıq komplekslərinin və quşçuluq fabriklərinin tikintisinə və yenidən qurulmasına istiqamətlənmiş investisiya kreditlərinin həyata keçirilməsi ərzaq bazarında əmtəə kütləsinin artırılmasına əhəmiyyətli təsir göstərir. Dövlət büdcəsindən ayrılan subsidiyalardan, bir qayda olaraq damazlıq heyvandarlıq sisteminin dəstəklənməsinə, eləcə də elit toxumçuluq sisteminin formalaşdırılmasına, yüksək dağlıq rayonlarda kənd təsərrüfatı istehsalının davamlılığın təmin edilməsinə istifadə edilməsi məqsədə uyğun istifadə edilir.

Son illər dünyada baş vermiş covid-19 pandemiyası ilə əlaqədar qlobal iqtisadi böhranının doğurduğu neqativ təzahürlərin kənd təsərrüfatına təsirini neytrallaşdırmaq məqsədilə, bu sahənin investisiyalaşdırılması xüsusilə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu baxımdan böhranlı vəziyyətlərdə investisiyaların kreditlər hesabına maliyyələşdirilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu baxımdan inkişaf etmiş ölkələrdə kənd təsərrüfatının inkişafının dövlət sərəncamında olan investisiya bankları yaradılır və bu banklar vasitəsilə kənd təsərrüfatının investisiya kreditləşdirilməsi prosesi həyata keçirilir. Adı çəkilən qurumların funksiyaları kənd təsərrüfatının prioritet sahələrinin maliyyələşdirilməsini təmin etməkdən ibarət olur. Ümumiyyətlə götürdükdə, strateji və iqtisadi cəhətdən prioritetə malik olan kənd təsərrüfatı sahələrinin bir-başa maliyyələşdirilməsi ərzaq təminatı sistemində müsbət tendensiyaların əldə edilməsinə əlverişli şərait yaradır. Bu zaman başlıca məqsəd xaricdən daxil olan məhsulların yerlərdə istehsalını təşkil etmək və idxalı əvəz etmə siyasətini reallaşdırmaqdan ibarətdir. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, investisiyaların kreditləşdirilməsi ilə bağlı prioritet istiqamətlərin seçilməsi, xüsusilə vacib amillərdən biridir. Bundan əlavə kreditləşmə istiqamətlərinin seçilməsinə nəzarətin gücləndirilməsi, eləcə də vəsaitlərin təmərküzləşdirilməsi də bu sahədə müsbət dəyişikliklərin əldə edilməsində önəmli rol oynayır.

İnvestisiyalaşma prosesi ilə bağlı kredit qurumlarının yaradılmasına dövlətin təminatı, nəticə etibarilə bu qurumlara xarici investisiyaların cəlb edilməsinə də mühüm təsir göstərir. Bu onunla bağlıdır ki, bu sahəyə dövlət təminatının verilməsi nəticəsində xarici investisiyaların maraqlarının təmin edilməsi həyat keçirilir ki, bu da onların kənd təsərrüfatına investisiya qoyması üçün əsas amillərdən birinə çevrilir (9 səh 67).

Cədvəl 1

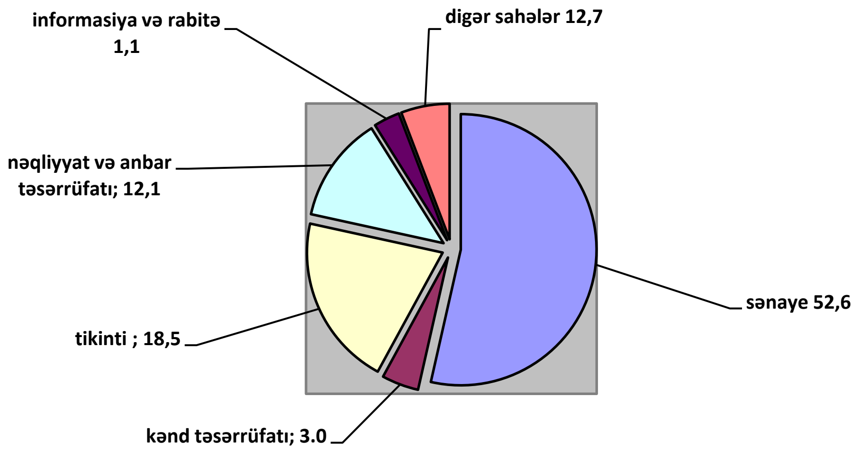
Kənd təsərrüfatına yönəldilən investisiyaların dinamikası

	Əsas kapitala yönəldilmiş investisiyalar,		Kənd təsərrüfatı, ovçuluq və meşə təsərrüfatı	
İllər	Mln manat	Xüsusi çəkisi, faizlə	mln manat	Xüsusi çəkisi, faizlə
2005	5769.8	100	40.6	0.7
2009	7724.9	100	266,6	3,5
2010	9905.7	100	431	4,4

2011	12799,1	100	437,3	3,4
2012	15407,3	100	648,8	4,2
2013	17850,8	100	574,3	3,3
2014	17618,6	100	363,9	2,07
2015	15957,0	100	355,4	2,2
2016	16772,8	100	325,1	2,1
2017	17430,3	100	617,8	3,5
2018	17244,9	100	764,4	4,4
2019	18539,5	100	769,5	4,1
2020	9065,3	100	520,6	3,0

Mənbə: www.stat.gov.az

Araşırmalardan məlum olur ki, hazırda respublikamızda aqrar sektora yönəldilən investisiyaların iqtisadiyyata yönləndirilən ümumi investisyaların içərisində xüsusi çəkisi çox kiçikdir. Belə ki, 2020-cı ildə kənd təsərrüfatına 520,6 mln manatlıq investisiya qoyulmuşdur ki, bu da milli iqtisadiyyatda əsas kapitala yatırılmış məcmu investisiyanın 3,0 %-ni təşkil etmişdir. 2010-2020-cu illər ərzində kənd təsərrüfatına investsiya qoyuluşlarının məcmu investisiya qoyuluşlarında xüsusi çəkisi maksimum 4.4%-i ötməmişdir. (10).

Şəkil 1. 2020-ci ildə iqtisadiyyatın sahələri üzrə əsas kapitala yönəldilmiş investisiya (faizlə)

Mənbə: www.stat.gov.az

Hazırda ölkə iqtisadiyyatına yatırılan investisiyaların strukturunu təhlil edərkən məlum olur ki, neft amilinin də təsiri ilə ökədə ən çox investisiya sənaye sektoruna yönəldilir. Son illər respublikamızda həyata keçirilən infrastruktur layihələrinin təsiri və eyni zamanda şəhər quruculuğuna moderləşmə tədbirlərinin həyata keçirilməsi nəticəsində tikinti sektoruna yönəldilən investiyaların xüsusi çəkisini xeyli yüksəltmişdir. Aqrar sahəyə yönləndirilən investisiyaların miqdarı son 5 ildə əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlsə də qlobal səviyyədə müşahidə olunan covid-19 pandemiyasının təsiri 2020-ci ildə bu sahəyə yönləndirilən investisiyaların miqarında kəskin azalmaya səbəb olmuşdur. Belə ki, 2019-cu ildə kənd təsərrüfatına 769,5 milyon manat investiya yatırılmışdısa 2020-ci ildə bu göstərici 248,9 milyon manat azalaraq 520,6 manata bərabər olmuşdur ki, bu da əvvəlki illə müqayisədə 32,4% azalma deməkdir.

Aqrar sahədə investisiya proseslərinə dövlət müdaxiləsinin ən mühüm istiqamətlərindən biri, risklərin sığortalanmasına yönəldilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsidir (11səh 24). Ümumiyyətlə, kənd təsərrüfatının davamlı inkişafına nail olunması aqrar sahədə investisiya cəlbediciliyinin yüksəldilməsini tələb edir ki, bunun üçün isə başlıca amil risklərin səviyyəsinin aşağı salınmasıdır. Dünya praktikasında dövlət bir qayda olaraq, sığorta ödəmələri ilə bağlı kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının çəkdikləri

xərclərin 50%-ni öz üzərinə götürür. Kənd təsərrüfatı məhsullarının becərilməsi ilə əlaqədar risklər sistemindən sığortalanması sisteminin kommersiya dəyəri, bir qayda olaraq fermerlər üçün əlverişsiz xarakter daşıyır və bu kifayət qədər yüksək səviyyədədir. Təbii ki, risklər sisteminin kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları üçün kifayət qədər əlverişsiz olduğunu nəzərə alaraq, dövlət bu sahədə məsuliyyəti öz üzərinə götürməlidir. dünya praktikasında təbii fəlakətlərin doğurduğu nəticələri aradan qaldırmaq üçün xüsusi məqsədli fondlar yaradılır. Bu fondlardan isə, kifayət qədər təbii fəlakətlərdən zərər çəkmiş fermerlərə kompensasiyalar ödənilir. Bu tip kompensasiya ödəmələrinin spesifik xüsusiyyətləri onunla əlaqədardır ki, ödənilən kompensasiyalar bir qayda olaraq, xüsusi məqsədli fondun həcmindən asılı olur və həmin fondların xərclənmə qaydaları, istər dövlət idarəetmə sisteminin şəffaflığı ilə də sıx əlaqədardır. Bu baxımdan sığorta sisteminin təkmilləşdirilməsi və bu sahədə şəffaflığın təmin edilməsi də, investisiya proseslərinin tənzimlənməsində əhəmiyyətli amillərdən biri sayılır/

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, kənd təsərrüfatından məqsədli investisiya proqramlarının işlənib hazırlanması zamanı əsas məqsədlərdən biri də sahənin investisiya cəlbediciliyinin yüksəldilməsidir. Sahənin investisiya cəlbediciliyinin yüksəldilməsi zamanı, əsas diqqət kəndin sosial inkişafının yüksəldilməsinə yönəldilir. Qeyd etmək lazımdır ki, kənddə sosial və istehsal infrastrukturlarının müasir tələblərə cavab verməsi, xarici investorların cəlb edilməsi üçün başlıca vasitələrdən biri hesab edilir. Təbii ki, istehsal və sosial infrastrukturun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, hər bir xarici investorun bu və ya digər regionunda, uzunmüddətli zaman kəsiyində məskunlaşmasına əlverişli şərait yaradır. Bundan əlavə, mövcud kommunikasiya sisteminin, eləcə də kəndin mədəni-məişət səviyyəsinin yüksəldilməsi də bu baxımdan xüsusi önəm kəsb edən məsələlərdən biridir.

Nəticə

Azərbaycan respublikasında iqtisadi diversifikasiyanın bu qədər aktual olduğu müasir dövrdə yüksək istehsal potensialına malik aqrar sektorun davamlı inkişafını təmin etmək üçün sahəyə yönləndirilən investisiyaların miqdarının artırılması məsələsi hazırda dövlətimizin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətin prioritetini təşkil edir. Hesab edirik ki, bu istiqamətdə reallaşdırılan bir sıra mühüm tədbirlərlə yanaşı aşağıdakı məsələlərin həllidə əhəmiyytli ola bilər:

-aqrar sahədə rəqabətə davamlı istehsal infrastrukturunun formalaşdırılması baxımından sahəyə yönləndirilən investisiyalarının səmərəliliyinin artırılması ;

-aqrar əmtəə istehsalçılarına tətbiq olunan dövlət yardımlarının içərisində ixracyönümlü istehsala təşviq edən mexanizmlərin formalaşdırılması ;

-kənd təsərrüfatı istehsalçıları ilə səmərəli inteqrasiya əlaqələri formalaşdıran müəssisələrin maliyyə təminatının yaxşılaşdırılması;

-investisiya və innovasiya siyasətinin aqrar sahədə tətbiq imkanlarının genişləndirilməsi ;

-bank sektorunun kredit portfelində biznes kreditlərinin içərisində aqrar sektorun xüsusi çəkisinin artırılması və kredit şərtlərininm bu sahədə fəaliyyət göstərərn sahibkarların maraqlarına uyğunlaşdırılması;

-kənd təsərrüfatı və iqtisadiyyatın digər sahələri arasında qiymət disparitetinin aradan qaldırılması;

-kənd təsərrüfatında sosial yardım institutlarının formalaşdırılması və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsi.

- xarici iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsi zamanı yerli əmtəə istehsalçılarının maraqlarının müdafiə edilməsi;

- aqrar-sənaye istehsal sferasında elmi fəaliyyətin həyata keçirilməsinə investisiyaların yönəldilməsi;

- kəndin sosial infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi və s.

References

1. "Economics of agriculture" Kovalenko N.Ya. Moscow – 2004
2. Huseynov M.C. Problems of sustainable development of the agrarian sector. Baku, Nurlar, 2006, 304 pages
3. Gryadov VI Entrepreneurship in the APC, Moscow, 1997, p 351

4. Utkin E.A. Risk management. Moscow, 1998, 288 pages
5. Salahov S.V. Problems of state regulation of the agrarian sector. Baku, Nurlar, 2004, 504 pages
6. Problems of sustainable development of the agrarian sector. Collective monograph, Azerbaijan Scientific-Research Institute of Agricultural Economics and Organization, Baku, 2012, 438 pages
7. Abbasov A.F. Food security. Baku, 2007, p. 602, 465 pages
8. Qasimli V.A. Investment in the agricultural sector: directions of modernization. News of ANAS (economy series) 2, Baku 2012.
9. I.H. Ibrahimov. Issues of regulation of entrepreneurial activity, Baku, 2010, 240 pages.
10. www.stat.gov.az
11. Karimova T.I Investment potential of the economy: mechanisms of formation and use. Baku, 2008, p. 25, 225 pages

Rəyçi: dos. E.A.Salahov

Göndərilib: 02.12.2021 Qəbul edilib: 21.12.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/73/43-47

Nərmin Nizami qızı Cəfərova
Bakı Slavyan Universiteti
dissertant
ndjafarova@gmail.com

AKP İQTİDARI DÖVRÜNDƏ TÜRKİYƏ-İRAQ SİYASİ MÜNASİBƏTLƏRİNƏ DAİR

Xülasə

Məqalədə Türkiyənin xarici siyasətində İraq faktoru və onun spesifik, geosiyasi aspektləri araşdırılır. Burada AKP hökumətinin regional siyasətində İraq faktoru dəyərləndirilir, regional qeyri-sabitlik kontekstində Türkiyə-İraq münasibətlərinin inkişafının əsas problemləri və tenden-siyaları təhlil edilir, İraqdakı kürd problemi araşdırılır.

Burada müəllif tərəfindən İraqın coğrafi, geosiyasi və geoiqtisadi (enerji) mövqeyi və qonşuluq əlaqələri, həmçinin terror təşkilatı PKK-nın İraqdan Türkiyəyə yönəlik hərəkətlərinin qarşısını almaq zərurəti, Kərkük problemi, türkmənlərlə bağlı haqsızlıqlar, federal strukturun ortaya çıxması ilə İraq Kürdüstanı bölgə hökumətinin faktiki muxtariyyətdən rəsmi hüquqi statusa keçməsi, İraqın vahid strukturunun qorunması zərurəti və digər məsələlərin Türkiyənin xarici siyasətində İraq amilinə xüsusi özünəməxsusluq verdiyi fakt və arqumentlər əsasında göstərilir.

Beləliklə, məqalədə Türkiyənin xarici siyasətində İraq faktoru kompleks şəklində siyasi aspektdən təhlil edilir.

Açar sözlər: *AKP,Türkiyə, İraq, siyasi münasibətlər, Türkiyə - İraq Əməkdaşlıq Şurası*

On Turkey-Iraqi political relations under AKP power

Summary

The article examines the Iraqi factor in Turkey's foreign policy and its specific, geopolitical aspects. It assesses the Iraqi factor in the regional policy of the AKP government, analyzes the main problems and trends in the development of Turkish-Iraqi relations in the context of regional instability, studies the Kurdish issue in Iraq.

The author discusses Iraq's geographical, geopolitical and geoeconomic (energy) position and neighborly relations, as well as the need to prevent the terrorist organization PKK from moving from Iraq to Turkey, the Kirkuk problem, injustices against the Turkmen, The transition to legal status, the need to preserve the unified structure of Iraq and other issues are based on the facts and arguments that give a special character to the Iraqi factor in Turkey's foreign policy.

Thus, the article analyzes the Iraqi factor in Turkey's foreign policy from a complex political point of view.

Key words: *AKP, Turkey, Irak, political relations, Turkey-Iraq Cooperation Council*

Son illərdə Yaxın Şərqdə kəskinləşən siyasi, hərbi və etno-konfessional proseslər İraqda 2003-cü il müharibəsindəndən sonra qeyri-sabit qalan daxili siyasi vəziyyətdə və həmçinin günü-gündən mürəkkəbləşən Türkiyə və İraq arasındakı əlaqələrdə əks olunur. 2003-cü ildə xarici hərbi müdaxilə nəticəsində prezident S. Hüseynin devrilməsindən sonra qəbilə və dini qruplara bölünmüş İraqdakı qeyri-sabitlik xroniki bir xəstəlik xarakteri aldı. 2011-ci ildə ərəb dünyasında başlayan inqilablar dalğası və həmin ilin dekabr ayında rəsmən sona çatan ABŞ işğalı ordusunun İraqdan çıxarılması bu ölkədə daxili siyasi ziddiyyətlərin daha da kəskinləşməsinə gətirib çıxardı (14,s.390.

İraqla bağlı həmçinin Türkiyənin də siyasətində bir dəyişiklik nəzərə çarpmağa başlayır: Ankara ilə Bağdad arasındakı münasibətlərin pisləşməsi fonunda Kürd Muxtar Bölgəsi (KMB) ilə əlaqələrin inkişaf etdirilməsi daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Bu hadisə Türkiyənin Yaxın Şərqdə xarici siyasətinin yeni bir elementi olub, regional konteksti əks etdirir və öz növbəsində İraqın xarici amillərdən asılı olan daxili vəziyyətin inkişafına təsir göstərir. Ankaranın Bağdad və Erbil ilə siyasi əlaqələrinin metamorfozu 2003-cü ildə Türkiyənin İraqa müdaxilədə iştirak etməkdən imtina etməsi və İraq cəmiyyətinin bütün etnik və dini qrupları ilə əlaqələrin inkişaf etdirilməsi siyasəti Ankaraya bir neçə il

ərzində Bağdadın yeni rəhbərliyi ilə siyasi münasibətlərin nizamlanmasında əhəmiyyətli uğurlar qazanmasına imkan verdi.

2008-ci ildə Baş nazir R.T.Ərdoğan 18 il müddətində ilk dəfə olaraq Bağdadı ziyarət etdi. Türkiyə və İraq hökumətlərarası əməkdaşlığın yeni formatı - Yüksək Səviyyəli Strateji Əməkdaşlıq Şurasının yaradılması haqqında bəyannamə imzaladılar. Burada Hökumət başçıları və ya xarici işlər nazirlərinin başçılığı altında iki ölkənin nazirlər kabinetlərinin birgə iclaslarının keçirilməsi nəzərdə tutulurdu (8). Türkiyə-İraq Əməkdaşlıq Şurası Türkiyənin Rusiya da daxil olmaqla bir neçə dövlətlə, yaradılan oxşar strukturlardan biri olmuşdur. 2009-cu ildə Türkiyə prezidenti A.Gül İraqı ziyarət etmişdi. Həmin ildə Türkiyə İraqın Bəsrə və Mosul şəhərlərində konsulluq açdı. Sonrakı illərdə, iki ölkə liderləri arasında siyasi əlaqələr və nazirlik səviyyəsində səfərlərin mübadiləsi müntəzəm olub, Türkiyə-İraq əlaqələrinin inkişafına dinamik xarakter vermişdir.

Lakin, 2011-ci ilin sonu - 2012-ci ilin əvvəllərində Ankara ilə Bağdad arasındakı münasibətlər kəskinləşdi və hələ də davam edən uzun müddətli böhran formasını aldı. Türkiyə rəhbərliyinin İrakın Baş naziri Nuri əl-Maliki (şiələrin nümayəndəsi) ilə əlaqələrində gərginlik hələ 2010-cu ildə yaranmışdı. Belə ki, parlament seçkiləri zamanı Türkiyə onun əsas rəqibini - Əl-İraqiya hərəkatının lideri (dünyəvi sünni və şiələri birləşdirən) A.Əllyəvini dəstəkləyirdi. Lakin seçkilərdən sonrakı yarım il ərzində İraqın rəqib siyasi qüvvələrinin hökumətin formalaşması barədə razılığa gələ bilməməsi İraqdakı vəziyyətin normallaşmasında maraqlı olan Ankaranı, N.Malikiyə dəstək verməyə məcbur etdi. 2010-cu ilin oktyabrında İraqın Baş naziri siyasi böhranı aradan qaldırmaq üçün region ölkələrinə yardım axtarışı turu zamanı Ankaraya səfər etdi. Nəticədə Türkiyə İraqda daxili vəziyyətin tənzimlənməsində fəal iştirak etdi.

2010-cu ilin noyabrında Türkiyənin xarici işlər naziri A. Davudoğlu İraqa səfər edərək, bir sıra İraq siyasətçiləri ilə görüşdü və onları kompromisə çağırdı. “Ərəb baharı” hadisələri və İraqdan ABŞ ordusunun çıxarılması İraq və Türkiyənin rəhbərliyi arasında siyasi münaqişə üçün katalizatorlar rolunu oynadı. Ankara və Bağdad Suriyadakı iğtişaşlar ilə əlaqədar fərqli mövqelər tutdular: Türkiyə, hökumətə müxalif qüvvələrə, Dəməşqdəki rejimin dəyişdirilməsinə, Suriyada və digər Ərəb ölkələrində “İslam demokratiyasının Türk modeli” nin yayılmasına dəstək verdi. İraq şiələri Baş nazir N.Malikinin rəhbərlik altında, Suriyada sünni əksəriyyətin hakimiyyətə gəlməsi perspektivi və qonşu ölkəyə xarici hərbi müdaxilə ehtimalı ilə əlaqədar narahatlığını dilə gətirdi. 2011-ci ilin payızında Türkiyə Suriya rejiminə iqtisadi təzyiq siyasətinə uyğun olaraq bu ölkə ilə ticarət və iqtisadi əlaqələri kəsməyə başladı (2).

İraq Ərəb Dövlətləri Liqasının Suriyaya iqtisadi sanksiyalar tətbiq edilməsinə dair qərarına səs verməkdən boyun qaçırdı və iqtisadi mühasirənin məqbul bir təsir vasitəsi hesab etmədiyini söylədi (12). Daha sonra Bağdad dəfələrlə Suriya münaqişəsinə xarici müdaxilənin qəbuledilməz olduğunu bəyan etmişdir (13), Türkiyə isə Suriyanın şimalında bufer zona yaratma ehtimalı olduğunu düşünərək, Dəməşqə qarşı hərbi təzyiqə yol açan Birləşmiş Ştatların hazırladığı BMT TŞ-nin qətnamə layihəsini dəstəklədiyini bildirdi (11). Suriya ilə bağlı əks mövqelər və beynəlxalq aləmdə müxtəlif istiqamətli addımlar Türkiyə və İraq rəhbərliyi arasında qarşılıqlı narazılıq və etimadsızlıqkasasının aşıb-daşmasına səbəb oldu. İraqdan ABŞ qoşunlarının çıxarılması münaqişə edən qrupların fəllaşması ilə, İraq cəmiyyətində etno-konfessional ziddiyyətlərin alovlanması ilə müşayiət edildi.

2011-ci ilin sonu -2012-ci ilin əvvəllərində İraqda şiə məzhəbli Baş nazir N. Maliki ilə onun sünni rəqibləri arasında qarşıdurmaya əsaslanan daxili siyasi böhran baş verdi. Ən parlaq epizod 2012-ci ilin iyun ayında Suriya hava məkanında türk kəşfiyyat təyyarəsi vurulandan qısa bir müddət sonra N. Maliki bildirdi ki, Türkiyə təyyarələri İraq hava məkanını müntəzəm olaraq pozur və belə pozuntular davam edərsə, İraq onları vuracaqdır (9).

Söhbət Ankaranın uzun illər ərzində Şimali İraqda Kürdüstan İşçi Partiyasının (PKK) döyüşçülərinə qarşı mübarizə çərçivəsində Türkiyə aviasiyasının etdiyi kəşfiyyat uçuşları haqqında idi. Əvvəllər Türkiyənin hərəkətlərinə ölkənin şimalında - Kürd bölgələrində vəziyyətə nəzarət etmək qabiliyyəti məhdud olan Bağdad narazılığını biruzə vermirdi. Öz növbəsində, Türkiyənin Baş naziri R.T.Ərdoğan N.Malikini qeyri-demokratik idarə etməsinə və İraqı vətəndaş müharibəsində cəlb etməsinə görə günahlandırdı (4).

Ankara ilə Bağdad arasındakı əlaqələrin pisləşməsi fonunda baş nazir N.Maliki, Suriya istiqamətində Türkiyə siyasətinin ictimaiyyət tərəfindən qınanmasını təşkil etdi. Xüsusilə, o, 2012-ci ilin

oktyabr ayında Rusiyaya səfərindən sonra Türkiyənin bütün bölgəni qeyri-sabitliyə aparan səhv bir siyasət yürütdüyünü və Suriya xalqının əvəzinə Suriyanın daxili məsələlərini həll etməyə çalışdığını ifadə etdi (11). İki baş nazirin arasındakı şifahi duellər emosional intensivliyi ilə 2013-ci ildə də davam etdi. Beləliklə, fevral 2013-cü ildə N.Malikinin Livan televiziyasına verdiyi müsahibəsində Türkiyənin bölgə ölkələrinin daxili işlərinə müdaxilə etməsi ittihamlarına Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyi tərəfindən cavab verildi. Bəyanatda deyilirdi ki, "İraq Baş nazirinin bəyanatları başqalarına özünə xas olan mənfi xüsusiyyətlərini və davranışlarını digərlərinin adına çıxmaq cəhdindən başqa bir şey deyildir" (5).

Türkiyə və 2005-ci ilin İraq Konstitusiyasında təsbit edilən İraq Kürd Muxtar Vilayəti arasında əlaqələr daha da aktivləşir. İraq Kürdüstanının yeni rəsmi statusu, Ankara qarşısında İraq kürdlərinin liderləri ilə rəsmi təmas problemini həll etmək zərurəti qarşısında qoydu. Qeyd etmək lazımdır ki, bu, Türkiyə üçün asan bir iş deyildi. Bir tərəfdən, İraq kürdləri ilə rəsmi təmaslar Türkiyədəki kürdlər arasında separatizmin artmasına səbəb ola bilər və türk cəmiyyətində psixoloji qarışıqlıq yarada bilərdi. Türkiyə dövlətinin PKK yaraqlıları ilə uzun illərdə silahlı mübarizəsi belə bir təsəvvür yaratmışdı ki, kürdlərin hər hansı bir regionunun muxtariyyətləşdirilməsi prosesi Türkiyənin milli təhlükəsizliyi üçün təhlükə yarada bilər. Digər tərəfdən, mövcud reallığı inkar etmək mümkün deyildi. Ankara bir neçə il İraq Kürdüstanını və onun rəhbərliyinin yeni statusunu rəsmən tanımaqdan qaçsa da, Türkiyə ilə Şimali İraq regionu arasında iqtisadi əlaqələr dinamik inkişaf edirdi.Xüsusilə, 2009-cu ilin payızında Türkiyə xarici işlər naziri Əhməd Davudoğlu, İraq səfəri zamanı Kürd muxtariyyətinin paytaxtı Erbildə şəhərində KMV-nin rəhbərliyi ilə görüşdükdən sonra vəziyyət dəyişməyə başlamışdır.

Ankara ilə Erbil arasındakı siyasi əlaqələrin qurulmasında növbəti addım 2010-cu ilin iyun ayında İraq Kürdüstanının prezidenti M.Barzani tərəfindən Türkiyəyə ilk səfər olmuşdur. M.Barzani ilə danışıqlardan sonra A.Davudoğlu Türk Hava Yolları ilə Erbil istiqamətində birbaşa uçuşların başlanacağını elan etmişdir. Kürdlər Yaxın Şərqin dörd ölkəsi: Türkiyə, İraq, İran və Suriya ərazisində kompakt şəkildə yaşayır. A.Davudoğlu qeyd etdi ki, "Türkiyə ilə Şimali İraq arasında tam iqtisadi inteqrasiya Türkiyə və İraqın daha da yaxınlaşması üçün bir körpü olacaqdır" (6).

2011-ci ildə Türkiyənin Baş naziri R.T.Ərdoğan ilk dəfə İraqda səfərdə olarkən Ərbilə baş çəkdi və Kürdüstan muxtariyyatını paytaxtında Türkiyə konsulluğunun açılış mərasimində iştirak etdi. O vaxtdan bəri Ankara ilə Erbil arasındakı rəsmi siyasi əlaqələr müntəzəm hala gəldi və müzakirə olunan məsələlər yalnız ikitərəfli əməkdaşlığı deyil, aktual regional problemləri əhatə edirdi. Belə ki, 2013-cü ilin iyul ayının sonunda Ankaranı ziyarət edən Kürdüstan Muxtar bölgəsinin Baş naziri N.Bərzaninin tərəf müqabili ilə görüşündə Suriyadakı vəziyyət, Suriya kürdlərinin vəziyyəti, Misirdəki son hadisələr və Ankara və Ərbil arasındakı siyasi əlaqələrin qurulmasını sürətləndirən bir sıra amillər vardı. "Haşimi işi"ndə Türkiyə və KMR-nin oxşar mövqeləri və kürd muxtariyyatı rəhbərliyinin Haşimini N.Malikinin hökumətinə verməkdən imtina edərək qarşılıqlı anlaşmanın güclənməsinə kömək etdi. Kürd muxtariyyətinin mərkəzi hökumətlə güc və neft gəlirləri ilə əlaqədar münaqişələri buna gətirdi ki, Ankara və Ərbil səngərin bir tərəfində olduğunu göstərdi. Türkiyə ilə Kürd Muxtar qurumu arasındakı əlaqələrin inkişafına təkan verən digər bir amil, Ankaranın İraqdakı təsirinin artmasını "tarazlaşdırma" istəyi idi.

Tehran və Bağdadın Suriyadakı hadisələrlə bağlı həmrəyliyi Ankaranın İraqdakı təsirini gücləndirmək istəyinə əlavə təkan verdi. Ankara Şimali İraqdakı PKK döyüşçü düşərgələrinin saxlanmasından məmnun olmadığını ifadə etdi. Eyni zamanda Erbili qıcıqlandıran transsərhəd əməliyyatlar edəcəyini bildirdi (1). Türkiyə və Kürdüstan Muxtariyyatının dialoqun dərinləşməsində marağı Suriyadakı hadisələrlə və Ərbilin birbaşa əlaqələr saxladığı Suriyadakı kürdlərin gələcək taleyinin qeyri-müəyyənliyi ilə bağlı idi. Ankara ilə Erbil arasındakı siyasi əlaqələrin inkişafı R.T.Ərdoğan hökumətinin Türkiyədəki kürd problemini həll etməsinə, PKK terrorçularının Türkiyədən Şimali İraqa çıxarılması ilə bağlı razılığa gəlmələrinə təkan verdi (14,s.44). 2014-cü il noyabrın 5-7-i tarixlərində İraqın Xarici işlər naziri İbrahim El-Cəfərinin Türkiyəyə etdiyi ziyarətin ardından, Baş nazir Əhməd Davudoğlu 20-21 noyabr tarixlərində İraqa səfər etdi.

İbrahim El-Cəfərinin Türkiyə ziyarətinin son günündə (7 noyabr 2014) IKBY Təbii Sərvətlər Nazirliyi avqust ayında gündəlik olaraq təxminən 185 min barrel xam neftin IKBY-dən Türkiyəyə göndərildiyini, bu rəqəmin noyabr ayında 300 min barelə çatdığını açıqlamışdır.Bu şərh IKBY ilə Türkiyə arasındakı enerji əməkdaşlığın İraq mərkəzi hökuməti tərəfindən də qəbul edilmişdir. Bu şərhdən bir həftə sonra Bağdad və Erbil, IKBY-nin çıxardığı neftdən günlük 150 min barrel neftin

Bağdad üzərindən satışı məsələsində anlaşmışdır. Edilən bu razılaşma və son müddətdə yaşanan irəliləyişlər, Türkiyə, İraq mərkəzi hökuməti və Kürdüstan Muxtariyyatı arasında üçlü bir enerji əməkdaşlığının ortaya çıxma ehtimalını də artırmaqdadır.

Türkiyənin İraqla əlaqələrindəki yumşalma meyli, birbaşa Ankaranın xarici siyasət konsepsiyasının dəyişməsi ilə əlaqəli görünür. 2016-cı ilin iyun ayında prezident Rəcəb Tayyib Ərdoğanın yeddi ay böhran yaşadığı Rusiya ilə və beş ildən çoxdur ki, diplomatik əlaqə içində olmadığı İsraillə barışmaq üçün eyni vaxtda cəhdlərə başlaması, xarici siyasətdəki dönüşün mesajlarını verdi. Baş nazir Ərdoğanın və Baş nazir B.Yıldırımın bu siyasi gedişlərinin “xarici siyasətdə normallaşma” və “dostları artıran, düşmənləri azaldan bir xarici siyasət” olaraq ifadə edilməsi (3) oldu. 2017-2018-ci illərdə Türkiyənin İraq siyasəti bunu bir daha sübut etdi.

Belə ki, 25 sentyabr 2017-ci ildə İraq Kürd Regional Hökuməti (KRG), qeyri-qanuni bir referendumdan sonra Türkiyə-İraq münasibətləri daha yüksək bir səviyyəyə çatdı. Belə ki, referenduma hər iki tərəfin ortaq mövqe göstərməsi tərəfləri daha da yaxınlaşdırdı. İraqda mayın12-də edilən ümumi seçkilərdən sonra Abdulmehdinin Baş nazir və Salehin prezident seçilməsi, Türkiyə-İraq münasibətlərində yeni bir mərhələnin önünü açdı. İraqın keçmiş baş naziri Haid əl-İbadi dövründə ikitərəfli münasibətlərdəki müsbət inkişaf meyli Abdulmehdinin gəlməsi ilə davam etdi (10).

İraq Kürdüstanında sözdə "müstəqillik" referendumundan sonra ikitərəfli əlaqələr, İraqda terror təşkilatı İŞİD-in aradan qaldırılması, Türkiyənin bu ölkənin yenidən bərpası üçün 5 milyard dollarlıq kredit təqdim etməsi və qarşılıqlı ticarət həcminin artırılması üçün Ovaköy Sərhəd darvazasını açmağa cəhd etməsi ilə və Kərkük neftinin 1 ildən sonra yenidən Türkiyə üzərindən ixrac edilməyə başlanması sayəsində güclü irəliləyişlər əldə etdi.Üstəlik Türkiyə PKK-nın fəaliyyətlərinə göz yumulması və təşkilatın sözdə siyasi qanadı olan Tevgera Azadinin fəaliyyətinə reaksiya olaraq Kürdüstan Vətənpərvərlər Birliyinin (KYB) Ankaradakı ofisinə kilid vurdu və Süleymaniyyə istiqamətli uçuşlarda hava sahəsini bağladı.

Beləliklə, TR XİN-in rəsmi saytında qeyd edildiyi kimi, Türkiyə üçün qonşu İraqda daimi sabitlik və təhlükəsizliyin təmin edilməsi vacibdir. Bu baxımdan, İraqın federal və demokratik sistemə çatması, sərhədləri daxilində sözün tam mənasında suverenliyini və birliyini təmin edərək, torpaqlarında yuva salan və Türkiyəni “təhdid edən terror təşkilatlarını neytrallaşdırması ən birinci gözləntilərimizdir” (7).

Türkiyə, İraqın birlik və bütövlüyünü dəstəkləməkdədir. İraqın gələcəyi ilə bağlı hər cür qərarın İraq Konstitusiyası maddələri çərçivəsində, əlaqədar bütün tərəflərin və İraq xalqının razılığı alınaraq, dialoq və razılaşma şəklində həllinin gərəkliyinə inanır. İraqda konstitusiya və qanunun aliliyini pozan hərəkətlər və yanaşmalardan ciddi şəkildə uzaq durulmalıdır. Türkiyə 25 sentyabr 2017-ci ildə KRG tərəfindən keçirilən qanunsuz referenduma da bu anlayışla etiraz edildi. Bu prosesdə Türkiyə İraqın suverenliyini, ərazi bütövlüyünü və siyasi birliyini qorumaq üçün İraq hökuməti ilə yaxın işbirliyi içində hərəkət etmişdir.

Qeyd edildiyi kimi, 2014-cü ildə İŞİD terror təşkilatı İraq ərazisinin təxminən üçdə birini işğal etdi. Türkiyə, Beynəlxalq Koalisyonun bir üzvü olaraq İraqın İŞİD terror təşkilatı ilə mübarizəsinə də böyük dəstək vermişdir. 9 dekabr 2017-ci ildə İraq Baş naziri Ebadi İŞİD üzərində hərbi qələbəni elan etdi. Türkiyə, İraqın İŞİD-dən qurtarılan bölgələrinin yenidən abadlığı, yaşayış yerlərini tərk edənlərin geri dönüşlərini və digər müxtəlif strateji layihələri dəstəkləmək üçün 5 milyard ABŞ dolları məbləğində kredit verdi və 50 milyon ABŞ dolları məbləğində yardım etdi (7).

Beləliklə, iki ölkə arasında Yüksək Səviyyəli Strateji Əməkdaşlıq Şurası (YDSK) 10 iyul 2008-ci ildə Bağdadda imzalanan Birgə Siyasi Bəyannamə ilə təsis edilmişdir. YDSK mexanizmi iki ölkənin ortaq layihələri əsasında əməkdaşlığı inkişaf etdirməyi hədəfləyir. İlk YDSK konfransı 15 oktyabr 2009-cu ildə Bağdadda keçirildi. YDSK-nin 25-26 dekabr 2014-cü ildə Ankaradakeçirilən II Konfransı iki ölkə arasındakı əlaqələrin böyük əhəmiyyət daşıdığı vurğulanmışdır. 7-8 yanvar 2017 tarixlərində Bağdadda keçirilən YDSK-nin III Konfransında tərəflər bir-birinin ərazi bütövlüyünə və müstəqilliyinə hörmət eşitdiklərini bəyan etdi, ikitərəfli əlaqələrin hər sahədə inkişaf etdirilməsi və terrorla mübarizədə əməkdaşlığı davam etdirilməsi məsələlərində razılığa gəldilər.

İraq prezidenti Berhan Salehin 3 Yanvar 2019 tarixində Türkiyəyə səfəri zamanı ikitərəfli əlaqələrin hərtərəfli inkişaf etdirilməsinin və bütün terror təşkilatlarına qarşı mübarizədə əməkdaşlığın artırılmasının vacibliyi xüsusi olaraq vurğulandı.

Ümumiyyətlə, Türkiyə İraqın dövlət quruculuğunda mühüm rolu olan və bu ölkə ilə arasında bir dostluq körpüsü olaraq hesab etdiyi türkmənlərin vəziyyətini yaxından təqib edir və İraqın birliyini təmin edən türkmən cəmiyyətinin qarşılaşdığı problemlərin davamlı həlli üçün İraq səlahiyyətliləri ilə təmas içindədir. Türkiyə həmçinin türkmənlərin ölkənin rəhbərliyində daha çox yerə sahib olması lazım olduğunu düşündüyünü ifadə edir.

Beləliklə, PKK terror təşkilatının İraqdakı varlığı Türkiyənin milli təhlükəsizliyini və İraqın suverenliyini təhdid etməkdədir. Əslində İraq Konstitusiyasının 7-ci maddəsi İraq hökumətini, İraq ərazisində qonşu ölkələri təhdid edən terror təşkilatlarını qəbul etməməyi tələb edir. Türkiyə bu maddəni İraq orqanları yerinə yetirmədiyi təqdirdə, beynəlxalq hüquqdan qaynaqlanan qanuni müdafiə haqqı çərçivəsində, milli təhlükəsizliyini qorumaq üçün lazımlı gördüyü bütün tədbirləri həyata keçirəcəkdir.

References

1. Foreign Minister Davutoğlu met with KRG Prime Minister Barzani // Republic of Turkey. Ministry of Foreign Affairs : office. website. 2013. 30 July
2. Foreign Minister Davutoğlu's statement on Syria sanctions // Hürriyet newspaper, 2011, 30 November. http://www.hurriyet.com.tr/planet/19360440.
3. Duman B. Turkey-Iraq relations where stands now?// http://www.aljazeera.com. En /gorus/turkey-iraq-relations-from-where-to
4. Erdogan's harsh response to Maliki // Milliyet newspaper : website. 2012. April 21. http://siyaset.milliyet.com.tr/ erdogandan -maliki -ye-cok-sert-yanit/siyaset/ policydetay / 21.04.2012/1531315/default.htm
5. About the Interview Given by Iraqi Prime Minister Nouri al-Maliki to a Television Channel: № 31 //. website. 2013. February 5th. http://www.mfa.gov.tr/
6. Flight from THY to Erbil // Sabah newspaper: website. 2010. 3 June. http://www. morning.com.tr/Ekonomi /2010 /06 /03/thyden_erbile_sefer
7. Turkey - Iraq Political Relations // http://www.mfa.gov.tr/turkiye-irak-siyasi-iliskileri.tr.mfa/
8. Joint political declaration on the establishment of the High Level Cooperation Council between the Governments of the Republic of Turkey and the Republic of Iraq //http://www.mfa. gov.tr/data/
9. 'Violation warning' to Turkey // Milliyet : website. 2012. 17 July./: http:// dunya. milliyet.com.tr/iraq-hava-sahasini-turkiye-ye-kapatti/dunya/dunyadetay/ 17.07. 2012/1568055/default.htm
10. A new era in Turkey-Iraq relations// https://www.aa.com.tr/tr /dunya/turkiye-irak-iliskisinde-yeni-donem-/1354245
11. Zeyrek D. A buffer zone can be established in Syria / Deniz Zeyrek // Radikal newspaper: website.2011. June 11th: http://www.radikal.com.tr/dunya/suriyede_ tampon_bolge_kurukazan-1052433
12. The Arab League impose an economic blockade of Syria // BBC Russian Service: Internet site. 2011.27 November / http://www.bbc.co.uk/russian/ international / 2011/11 / 111127_arab_league_syria_sunctions_vote.shtml
13. RF and Iraq against interference in the Syrian conflict // RIA Novosti: inform. agency. 2012.10 October. http://ria.ru/arab_sy/20121010/771063585.html#13752759108244 & message = resize & relto = login & action = remo veClass & value = registration
14. Svistunova I. Turkish-Iraqi relations in conditions of regional instability // Problems of national strategy № 6 (21) 2013, s.38-54

Rəyçi: prof. H.N.Məmmədov

Göndərilib: 30.11.2021 Qəbul edilib: 19.12.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/73/48-52

Arzu Ağanəhmət qızı Mirzəyeva
Azərbaycan Tibb Universiteti
müəllim
Mrs.arzu1960@gmail.com

QOŞMALARLA İFADƏ OLUNAN FEİLİ İDİOMLAR

Xülasə

İdiomlar dilşünaslıqda sabit söz birləşmələri, frazeoloji birləşmələr, frazeologizmlər və s. adlar altında verilmişdir. İdioma yunan mənşəli sözdür. Mənası özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik ifadə deməkdir. Həqiqi mənalı sözlərin qarşılığı olub onu məcazi məna ilə birləşdirən sabit söz birləşməsinə idiom deyilir. İdiomların ifadə etdiyi məfhum isə başqa söz birləşmələrinə nisbətən daha konkret olur. İdiomlar sözün ekvivalenti, yəni məcazi məna ilə verilən sinonimi kimi dildə özünü göstərir. İdiomlar milli xüsusiyyətlərə malik olduğuna görə hər bir xalqın dilindəki idiomları öyrənməklə həmin xalqın mədəniyyəti, tarixi və yaşayış tərzi ilə yaxından tanış olmaq mümkündür.

İdiomların əsas xüsusiyyətlərindən biri də onların obrazlı emosional ifadələr olmasıdır. Onlar hər hansı bir anlayışı ayrı-ayrı sözlərdən dəfələrlə təsirli və obrazlı əks etdirir. İdiomların özünəməxsus kateqoriyaları onu digər dil vahidlərindən fərqləndirir. İdiomlar dilin orijinal vasitəsi, varlığı və zənginliyidir. diomların belə maraqlı xüsusiyyətləri dilçiliyin müxtəlif sahələri ilə məşğul olan alimləri – leksikoqrafları, üslubiyyatçıları, qrammatikləri, folklorşünasları da çox düşündürmüş və onları elmi təhhqiqat işlərinə cəlb etmişdir. Azərbaycan dilində idiomlar ismi və feili olmaqla 2 qrupa bölünür.
Açar sözlər: *Qoşma, feili birləşmə, idiom, məcazi məna, obrazlılıq, ifadəlilik*

Summary

Idioms in linguistics are given under the word combinations, phraseological combinations, phraseologisms, etc. An idiom is a word of Greek origin. It means an expression with its own characteristics. An idiom is a combination of words that have a real meaning and combine it with a figurative meaning. The concept expressed by idioms is more specific than other word combinations. Idioms manifest themselves in language as the equivalent of a word, that is, a synonym given in a figurative sense. Because idioms have national characteristics, it is possible to get acquainted with the culture, history and way of life of each people by studying the idioms in the language of each nation.One of the main features of idioms is that they are figurative emotional expressions. They often express any concept more effectively and figuratively than individual words. Certain categories of idioms distinguish it from other language units. Idioms are the original means, existence and richness of language. Such interesting features of idioms have made scientists of different fields of linguistics - lexicographers, stylists, grammarians, folklorists think a lot and involved them in scientific research. Idioms in the Azerbaijani language are divided into 2 groups, including nouns and verbs.
Key words: *postposition, verb combination, idiom, figurative meaning, figurativeness, expressiveness*

İdiomların leksik-semantik mənaları çox maraqlıdır. Onlar xalqın məişət və həyat tərzini əks etdirir. Məsələn: ***keçiləri ilə oynamaq, qarışqadan fil düzəltmək*** və s.

İdiomların leksik, semantik modellərinə nəzər salaq.

1.Danışığın istiqamətini göstərən semantik model: ***gözünün içinə demək, heç kəsin toyuğuna kiş deməmək, aşağı oturmaq, göylərdə uçmaq, sözünü yerə salmaq, burnunu sallamaq, burnunu dik tutmaq*** və s.

2.Danışığın keyfiyyətini göstərən semantik model: ***havayı danışmaq, uzun-uzadı danışmaq*** və s.

3.Danışığın obyekti ilə əlaqəli semantik model: ***bir qarışqanı da öldürməz, xoruz səsi eşitməmiş*** və s.

4.Təfəkkürün keyfiyyətini göstərən semantik model: ***zurna-balabanla qaldırmaq*** və s.

5.Təfəkkürün obyekti ilə əlaqədar semantik model: ***cikini də, bikini də bilmək*** və s.

6.Somatik idiomlarla göstərilən semantik model: ***göz açmaq, başa düşmək, dil vermək, burnunu sallamaq, ağız açmaq, ürəyi açılmaq, əl tutmaq, qulaq asmaq, dişi bağırsağını kəsmək, ayağı yüngül olmaq*** və s.

Qoşmalı feili birləşmələr qoşmaların köməyi ilə yaranır. Qoşma bu birləşmələrin tərəfləri arasında əsas əlaqələndirici vasitə hesab olunur. Eyni zamanda qoşmalar feili birləşmənin tərəfləri arasında qrammatik əlaqə yaradır, ayrı-ayrı sözlərin birləşərək söz birləşməsi yaratmasına kömək edir. Məsələn: ***quş kimi uçmaq, sənin üçün yaşamaq*** və s.

Qoşmalar feili birləşmələrin tərəflərinin məna əlaqəsinin yaranmasında fəal iştirak edir. Məsələn: ***at kimi getmək, at ilə getmək, at üçün gəlmək*** və s.

Bunlar göstərir ki, qoşmalı feili birləşmələrin dəqiq və ətraflı öyrənilməsi üçün qoşmaların müəyyənləşdirilməsi və öyrənilməsi, onların işlənmə yerlərinin və məna əlaqələrinin yaranmasındakı tədqiqi lazımdır. Bir sıra mübahisəli məsələlərin hələ də qalmasına baxmayaraq, türk dillərində qoşmaların əsas xüsusiyyətləri öyrənilmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində M.Hüseynzadənin (5), C.Cəfərovun (1), C.Əfəndiyevin (2), F.Zeynalovun (10) qoşmalar haqqındakı tədqiqləri burada tədqiqlərə dair bəhs açmaq ehtiyacını aradan qaldırır və bu sahədə bizə əhəmiyyətli kömək göstərir.

Qoşmalar feili birləşmələrdə nə qədər ciddi əhəmiyyətə malik olsalar da, onlar birləşmələrdə ancaq köməkçi vasitə olaraq qalır və söz birləşmələrinin komponentlərini təşkil edən əsas sözlərin əhəmiyyətini azaltmır. Birləşmələrin məna əlaqələrinin yaranmasında komponentləri əmələ gətirən əsas sözlərin leksik mənaları qrammatik formaları da mühüm əhəmiyyət kəsb edir (9).

Qoşmalı feili birləşmələri müxtəlif prinsiplər əsasında təsnif etmək olar. Bu birləşmələri birinci tərəfdəki müstəqil mənalı sözlərin qrammatik formasına əsasən qruplaşdırmaq daha münasibdir. Bu nöqteyi-nəzərdən qoşmalı feili birləşmələrdə ilk növbədə iki əlamət diqqəti cəlb edir:

1. Bu birləşmələrin birinci tərəfdəki əsas söz şəkilçisiz olur: məsələn, ***adam kimi yaşamaq, uşaq kimi ağlamaq, kinayə ilə danışmaq*** və s. Belə birləşmələrin tərəflərinin əlaqələnməsində qoşmalar yeganə vasitə olub, tərəflərini məna əlaqələrində daha fəal iştirak edir.

2. Bu birləşmələrin əsas qismində birinci tərəfdəki söz qoşma ilə işlənməklə yanaşı, özü də hal şəkilçiləri qəbul edir: ***sənin kimi oxumaq, məktəbə sarı baxmaq, evdən ötrü darıxmaq*** və s.. Birləşmələrin bu növlərində əlaqə vasitələri bir növ qoşalaşır, qoşmalarla yanaşı hal şəkilçilərindən də istifadə edilir. Burada qoşmalar birləşmənin tərəfləri arasında əsas əlaqələndirici vasitə olmaq rollarını saxlasalar da, məna əlaqələrinin yaranmasında onların rolu bir qədər zəifləyir, onlar az da olsa, bu cəhətdən hal şəkilçilərinə güzəştə getməli olurlar.

Qoşmalı birləşmələrin birinci tərəfindəki sözlər ancaq yiyəlik, yönlük və çıxışlıq hal şəkilçiləri qəbul edə bilir.

Bu vəziyyət ismin hallarının qoşmalarla əlaqəsindən irəli gəlir, ona görə də bu sistemdə birinci tərəfi təsirlik və yerlik hallarda olan birləşmələr qeyd oluna bilmir, çünki türk dillərində, eləcə də Azərbaycan dilində bu hallarla işlənən qoşmalar yoxdur. Qoşmaların hansı hallarla işlənməsi məsələsi türkologiyada müəyyən dərəcədə mübahisəyə səbəb olmuş qoşmaların təsirlik və yerlik hallarda işlənə bilməsi fikri də irəli sürülmüşdür Lakin bu fikirlər dil faktları ilə sübut olunmur (9).

Bütün bunları nəzərə alıb, qoşmalı feili birləşmələri dörd yerə ayırmaq mümkündür. 1) birinci tərəfi heç bir şəkilçi qəbul etmədən işlənənlər; 2) birinci tərəfi yiyəlik hal şəkilçisi qəbul edənlər; 3) birinci tərəfi yönlük hal şəkilçisi qəbul edənlər; 4) birinci tərəfi çıxı.lıq hal şəkilçisi qəbul edənlər. Birinci və ikinci qrupa daxil olan birləşmələr bəzi spesifik cəhətləri ilə daha çox diqqəti cəlb edirlər. Üçüncü və dördüncü növdə olan birləşmələrin birinci tərəfləri hallana bilən bütün sözlərlə ifadə oluna bildikləri halda, birinci növdəki birləşmələrin birinci tərəfləri əvəzliklər, xüsusən şəxs əvəzlikləri ilə ifadə oluna bilmir. İkinci növ birləşmələrinin birinci tərəfləri yalnız əvəzliklərlə ifadə olunur. Məsələn: ***lalə kimi oxumaq, sənin kimi oxumaq, Lalə üçün çalışmaq, sənin üçün çalışmaq.***

Yaratdıqları məna çalarlarına görə qoşmaların məna növləri var:

1) İsmin adlıq, yiyəlik halında işlənən –ila (-la2), -ca2 birgəlik vasitə yaradır. Eyni hallarda işlənən **kimi, qədər, tək, təki, -ca^2** bənzətmə mənası yaradır.

2) Yönlük halda işlənən qoşmalar ***kimi, qədər, tək, -can***[2] məsafə mənası yaradır. Eyni halda işlənən qoşmalar ***sarı, tərəf, doğru, qarşı*** istiqamət mənası yaradır.

Yönlük halda işlənən bəzi qoşmalar: ***dair, aid, xas, məxsus,*** aidlik mənası yaradır.

3) Çıxışlıq halda işlənən qoşmalar: ***əvvəl, qabaq, sonra, bəzi,*** zaman mənası yaradır. Eyni halda işlənən bəzi qoşmalar: ***başqa, savayı, özgə, qeyri, əlavə*** fərqləndirmə mənası yaradır.

Yiyəlik, yönlük, çıxışlıq halda işlənən bəzi qoşmalar: ***üçün, görə, ötrü, sarı, üstündə, uğrunda, naminə*** və s. səbəb və məqsəd mənası daşıyır.

Qoşmanın mənşəyi, daşıdığı vəzifə və ifadə etdiyi məna tarixi inkişaf nöqteyi nəzərindən öyrənilməyə ehtiyacı olan məsələlərdəndir. Çünki bu nitq hissəsi öz söz ehtiyatının azlığı cəhətdən bütün nitq hissələrindən kiçik olsa da, öz əhəmiyyəti etibarı ilə demək olar ki, başqalarından heç də geri qalmır (1).

Qoşmaların bir sıra xüsusiyyətləri vardır. Belə ki, qoşmaların təklikdə müstəqil mənası yoxdur. Heç bir suala cavab vermir. Müstəqil cümlə üzvü ola bilmir. Qoşulduğu sözlə birlikdə cümlə üzvü olur. Qoşmalar sözlərə qoşulduqdan sonra müxtəlif mənalara malik olur (5).

İsmin müəyyən hal şəkilçisindən sonra gəlmiş qoşma hal şəkilçisinin ifadə etdiyi ümumi qrammatik mənanın konkretləşməsinə və daha dəqiq ifadə olunmasına yardım edir (7).

Qoşmaların feili birləşmələrlə, daha doğrusu, idiomlarla işlənməsi çox maraqlıdır. Çünki idiomlar nitqdə emosionallıq, obrazlılıq və ifadəlilik yaradan ən təsirli vasitələrdən biridir. Məcazi məna kəsb edən bu birləşmələrin nitqdə yaratdığı çalarlıq, obrazlılıq onların qarşılığı olan leksik sinonimlərdən daha qüvvətlidir. Məsələn: ***danışmaq – söz açmaq; doğulmaq – dünyaya gəlmək; ölmək – dünyasını dəyişmək; incimək – üz çevirmək; gedib-gəlmək – ayaq döymək; tutulmaq - ələ keçmək; yaşamaq – ömür sürmək; bezmək – cana gəlmək*** və s.

Dilimizdəki idiomlar istər forma, istərsə də məzmunca olduqca zəngindir. Onlardan danışıq prosesində bütövlükdə nitqi qüvvətləndirmək, məna rəngarəngliyi və ifadəlilik yaratmaq məqsədilə tez-tez istifadə olunur. Məsələn: ***canını boğazına yığmaq, kirpiyi ilə od götürmək, qayğı göstərmək, quşu gözündən vurmaq, aranı qarışdırmaq*** və s. Bu birləşmələr nə qədər yerli-yerində işlədilsə, nitq bir o qədər zəngin və maraqlı olar.

Nitqi zənginləşdirən sinonim idiomlardan bir neçəsini misal göstərək: ***Yorulmaq-əldən düşmək, haldan düşmək, nəfəsi kəsilmək, taqətdən*** düşmək və s.

Gözləmək - gözünün kökü saralmaq, gözü yolda qalmaq.

Düşünmək – fikrə getmək, xəyala dalmaq, fikir dəryasına qərq olmaq.

Kömək etmək - əl tutmaq, karına gəlmək, kömək əlini uzatmaq, qanadının altına almaq və s.

Antonimlik yaradan idiomlar: ***özünü dartmaq – başıaşağı olmaq; dili tutulmaq – dil-dil ötmək; göz yummaq - əhəmiyyət verməmək; göz yummaq – ölmək*** və s.

Dildə frazeoloji ifadə (idiomların) və ibarələrin işlənməsi insanların zəngin həyat təcrübəsi ilə bağlıdır. Çünki heç vaxt kortəbii və təsadüfi şəkildə bu cür frazeoloji ifadələr dilə gəlmir. İnsan həyatı boyu müxtəlif hadisə və əhvalatlarla qarşılaşır və bunlardan nəticə çıxararaq onu öz nitqində obrazlı şəkildə ifadə etməyə çalışır. Məsələn: Azərbaycan dilində işlənən ***"Daldan atılan daş topuğa dəyər"*** ifadəsi ***"Hər işi vaxtında görmək"*** mənasında dədə-babalardan miras qalmışdır (6, 227).

Azərbaycan dilindəki idiomların bir qismində qoşmalar iştirak edir. ***Kimi*** qoşmasının iştirakı ilə əmələ gələn idiomlar bir qayda olaraq bənzətmə mənası əmələ gətirir. Belə idiomların aşağıdakı struktur tipləri var:

1.***Kimi*** qoşması ilə işlənən isimlə feillərin birləşməsi yolu ilə - Rpk+V: ***quş kimi qanad çalmaq, ilan kimi qabıq qoymaq, kömür kimi qaralmaq, kölgə kimi izləmək, qarğa kimi qaralmaq, xəncər kimi ürəyinə saplanmaq, Fərhad kimi külünc çalmaq, pərvanə kimi başına fırlanmaq*** və s.

Ancaq gərək külfətin sözü külfətin öz içində qalsın, ***quş kimi dışarıda qanad çalmasın*** (8, 58). Biz ***ilan kimi qabıq qoyuruq***, kolxoz qururuq, ferma yaradırıq, ancaq mərkəzdəkilər bizim qərarımıza belə barmaqarası baxırlar (8, 108). Əmi, o qızıldan qiymətli başın üçün, düşüb dalımca pusquya, ***kölgə kimi izimdən üzülmür*** (8, 127). Balış alqışlandığı zaman əgər bir kəs dönüb anbardara baxırdısa , ***o kömür kimi qaralır***, başını gizlətməyə yer tapmırdı (8, 51). Beləliklə, o hər tərəfə sədaqət göstərib tez-tez bir cilddən o biri cildə girib uyğunlaşır, Mehmanı gördükcə bir ***kirpi kimi yığılıb*** müti bir sifət alırdı (8,

134). Gecənin zil qaranlığında Mehmanın öz evindən belə hirsli-hikkəli çıxıb getməsi Şəhla xanımın ***ürəyinə zağlı bir xəncər kimi saplandı*** (8, 342). ***Fərhad kimi külüng çalıb***, çayın üstündəki sıldırım göy qayanı parça-parça eləyib yardıq (8, 329). Keçmiş prokuror sürüşüb girdi rüşvətin qara lehməsinə, özünü də ***qarğa kimi qapqara qaraltdı!*** (8, 119). Vallah, biz hamımız elə Züleyxa xanımın ***başına gecə də, gündüz də pərvanə kimi fır-fır fırlanırıq*** (8, 187).

2. Birinci növ təyini söz birləşməsinə kimi qoşmasının və feillərin əlavəsi ilə: SB1+Pk+V – ***xam dayça kimi atılıb-düşmək, quduz it kimi yan-yörəsini tutmaq*** və s.

Mehmangildə düzəltdikləri zəfəran plov qonaqlığın baş tutmadığından sonra Məmmədxan geriyə dönüb Balışı evdə görməyincə ***cini kəlləsinə çıxmış,*** necə deyərlər, kəfəni boynuna dolayıb mır-mır mırıldanmış, ***quduz it kimi yan-yörəsini tutmağa başlamışdı*** (8, 283). Yoxsa indi o ***xam dayça kimi atılıb-düşür,*** kəməndə gəlmir, fınxırır

3. İkinci növ təyini söz birləşməsinə ***kimi*** qoşması və feillərin əlavəsi ilə: SB2+Pk+V – ***iynə ulduzu kimi daralmaq, nanə yarpağı kimi əsmək, göz bəbəyi (göz giləsi) kimi qorumaq, saman çöpü kimi axmaq, hörümək toru kimi bürümək*** və s.

İnqilabi qanunçuluğun müqəddəsliyini ***göz bəbəyi kimi qorumaq lazımdır.*** (8, 285). Siz Şura hökumətini də, onun sizə tapşırılan qanununu da ***göz giləsi kimi qoruyun!*** (8, 103). Nəfəsi təngişən, geniş dünya ***iynə-ulduzu kimi başına daralan.*** Məmmədxan qayıdıbqapısına söykəndi (8, 211). Xatun Vahid oğlunun üstündə, necə deyərlər, ***nanə yarpağı kimi əsirdi*** (8, 56). Çünki olar səni ***hörümçək toru kimi bürümək*** istəyirlər (8, 277). Son məğlubiyyətini görən, güclə çaya düşüb ***saman çöpü kimi*** axdığını təsəvvürə gətirən Murtuzov haray salıb bağırdı (8, 353).

4. Üçüncü növ təyini söz birləşməsinə ***kimi*** qoşması və feillərin əlavəsi ilə: SB3+Pk+V - ***əlinin içi kimi (ovcunun içi kimi)*** bilmək.

Bilirəm, çox əcəbcə ***əlimin içi kimi bilirəm*** (8, 110). Nədən ki bizim Murtuz bu dünyanın alt-üstünü ***ovcunun içi kimi biləndir*** (8, 137).

5. ***Kimi*** qoşması ilə işlənən isimlərə sifətlərin birləşməsi ilə - Npk+A – gül kimi ləkəsiz, gül kimi təmiz və s.

Kişi gərək ***ləkəsiz olsun, gül kimi*** (8, 19). Bir az hirsli və dəymədüşər qocadır, ancaq vicdanı ***gün kimi təmizdir*** (8, 281).

6. İkinci növ təyini söz birləşmələrinə ***kimi*** qoşmasının və sifətin birləşməsi ilə - ***əl içi kimi apaydın, bünövrə daşı kimi bəd olmamaq, iynə ulduzu kimi balaca*** və s.

Hər şey göz qabağında ***əl içi kimi apaydın*** görünür (8, 351). Ancaq bu qızıl saat heç də bir ***bünövrə daşı kimi bəd deyildir*** (8, 179). Əgər bir ürəyə bir ***iynə ulduzu kimi*** balaca bir ləkə düşərsə, o adamın gözəl sifətlərinə də kölgə salar (8, 333).

7. Qarışıq tipli birləşmələrə ***kimi*** qoşmasının əlavəsi ilə: ***tamahı qılınc kimi itilənmək, işi kələf kimi dolaşmaq, yetim quzu kimi boynunu burmaq, yoluq cücə kimi qanadlarını sallamaq, toyuq kimi bir ayaq üstdə durmaq*** və s.

Əgər burada göstəriləcək bir pyesdə bir neçə qadın rolu olurdusa, onda da biçarə Əbdülsalamyetim **yetim quzu kimi boynunu burur**, *əl-ayağını döşünə yığırdı* (8, 159). *Züleyxa baxır, onun ağzı sulanır, tamahı* **qılınc kimi itilənirdi** (8, 168). *Dünən yumurtadan çıxan cücə gəlib bura, düşüb inqilabın ilk günündən bünövrəsi burada qoyulan icraiyyə komitəsinin qərarlarının üstünə, sən də orada* **yoluq cücə kimi qanadlarını sallaya-sallaya** *cükgüldəyirsən* (8, 110). *Bizim anamız quru çörəkdən də bizi qoruyur, həmişə "Oğul, artıq tamah baş yarar" deyə* ***toyuq kimi bir ayaq üstə durur***.(8, 168).*Axırda* ***işi kələf kimi dolaşdırıb*** *özü də açılmaz bir dolaşığa düşdü* (8, 53).

8. Qarışıq tipli birləşmələrə **kimi** qoşmasının və feili sifətinin əlavəsi ilə - ***ilanın zəhləsi yarpızdan gedən kimi, süd içindən çıxan milçək kimi, dəvə nalbənddən ürkən kimi, cin dəmirdən qorxan kimi, quzğun cəmdək üstünə dolanan kimi, üstünə çalağan şığıyan yetim cücü kimi*** və s.

Heç Bayraməlisiz də toy olar? ***Dünyada ilanın zəhləsi yarpızdan gedən*** **kimi,** mənim də zəhləm müftədən gedər (8, 130). Odur, fikir dağılanda baxırsan ki, gözlənilmədən işin içindən ***süd içindən çıxan milçək kimi*** bir milçək çıxanda adamın ürəyi bulanır (8, 350). Demək, Kamilov komsomolun tənqidindən ***dəvə nalbənddən ürkən kimi*** ürkür? Dəvədən də artıq, ***cin dəmirdən ürkən kimi!*** (8, 350).

Görünür ki qayınanandan yamanca qorxursan, ***lap cin dəmirdən qorxan kimi!*** (8, 350). Yevlaxa gələnlərə faytonçular göz verir, işıq verməyirlər, adamın üstünə ***quzğun cəmdək üstünə dolanan kimi*** dolanırlar (3,85). Murtuzov ***üstünə çalağan şığıyan yetim cücü kimi*** sığınmaq üçün özünə kol da tapmadı (3, 110).

References

1.Jafarov S.A. About suffixes of the Azerbaijani language. News of the Academy of Sciences of the Azerbaijan SSR 1956, № 4;
2. Afendiyev J. Attachment. Grammar of the Azerbaijani language. I h. 1951;
3. Hagverdiyev A. Receipt of Paradise. Baku, Azerneshr, 1986;
4. Huseynzade F. Additions in modern Turkish languages. Baku, 1964;
5. Huseynzade M. Modern Azerbaijani language 1963;
6. Gurbanov A. General linguistics. Maarif Publishing House Baku, 1989, p. 227;
7. Mirzazade M. Historical morphology of the Azerbaijani language. Baku, Azerneshr, 1962, 298-299;
8. Rahimov S. Selected works, Volume 5. Baku, Azerneshr, 1986;
9. Seyidov Y. Phrases in the Azerbaijani language. Baku University Publishing House, 1992;
10. Zeynalov F. Additions in modern Turkic languages. Baku, 1964, p. 13.
11.http://afadqurbanov.az/books/6.%20M%C3%9CAS%C4%B0R%20AZ-N%20%C6%8FD%C6%8FB%C4%B0%20D%C4%B0L%C4%B0_maket_Sayfa-454.pdf
12. https://mehmanmusayev.com/pdf/kb_4.pdf

Rəyçi: dos. X.Məhərrəmova

Göndərilib: 01.12.2021 Qəbul edilib: 21.12.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/73/53-57

Kifayət Qurban qızı Mənsimova
ADPU nəzdində Pedaqoji Kollec
müəllim
kifayetmnv@gmail.com

TƏRBİYƏ PROSESİNDƏ MÜƏLLİM ŞƏXSİYYƏTİNİN ROLU

Xülasə

Pedaqogikanın vacib tərbiyə metodlarından biri də nümunədir. Pedaqogikada bu həm metoddur, həm də tərbiyə vəsitəsidir. İlk olaraq tərbiyəçinin şəxsi nümunəsi haqda danışmaq lazımdır. Çünki tərbiyəçinin şəxsi nümunəsinin və onun uşaqların formalaşan psixologiyasına təsiri haqda məhşur pedaqoqlar və psoxoloqlar hər zaman yazmışlar. Tərbiyəçi, bilavasitə öz yetişdirmələrinə təsir göstərən, onları həyata hazırlayan, müsbət keyfiyyətlər aşılayan bir şəxsiyyət olaraq insanlar arasında böyük nüfuza sahib olmalıdır.

Bu mənada müəllimin özünün bir obraz olaraq formalaşması kimi vacib bir prosesə diqqət yetirmək çox vacibdir.

Açar sözlər: *müəllim, tərbiyə, tərbiyəvi iş, şəxsi keyfiyyətlər, təsir mexaizmi*

The role of teacher personality in the process of education

Summary

One of the important methods of education in pedagogy is a model. First of all, it is necessary to talk about the personal model of the tutor. Because famous educators and psychologists have always written about the personal example of the educator and its impact on the formed psychology of children. An educator must have a great reputation among people as a person who directly influences their upbringing, prepares them for life, and instills positive qualities. In this sense, it is very important to pay attention to such an important process as the formation of the teacher as an image.

Keywords: *teacher, upbringing, educational work, personal qualities, mechanism of influence*

Giriş

İnsanın tərbiyəsi olduqca çətin və mürəkkəb bir prosesdir. Pedaqogikanın vacib tərbiyə metodlarından biri də nümunədir. Pedaqogikada bu həm metoddur, həm də tərbiyə vəsitəsidir. Onun vasitəsilə formalaşdırılan keyfiyyətlər uşaqlarda yamsılama, təqlid yolu ilə duyulur və qavranılır.

Elmi pedaqogika nümunənin dörd növünü qeyd edilir:

- Tərbiyəçinin şəxsi nümunəsi
- Ətrafdakıların nümunəsi
- Tarixi nümunələr
- Ədəbi-bədii nümunələr.

İlk olaraq tərbiyəçinin şəxsi nümunəsi haqda danışmaq lazımdır. Münki tərbiyəçinin şəxsi nümunəsinin və onun uşaqların formalaşan psixologiyasına təsiri haqda məhşur pedaqoqlar və psoxoloqlar hər zaman yazmışlar. Bu haqda Bu haqda K.D. Uşinski belə qeyd edirdi: "Tərbiyəçinin cavan ruha təsiri elə bir tərbiyə qüvvəsidir ki, heç bir dərslik, heç bir əlavə nəsihət, heç bir cəza və rəğbətləndirmə onu əvəz edə bilməz" [1, 102]. Təlim prosesində müəllimin rolu çox böyükdür "Yaxşı müəllimi dünyada nə qədər yaxşı sənət sahibi varsa, hamısına bənzətmək olar. Məhz ona görə də bir adamda yaxşı bir keyfiyyət görəndə, adətən "müəlliminə əhsən, mərhaba" deyir, pis olduqda lənətləyirlər. Odur ki, hər müəllim çalışır ki, hər şeydən əvvəl öz şagirdlərinə, tələbələrinə nümunə olsun. Çünki ictimai fikir ondan çox şey umur və həmişə nəzərdə saxlayır" (2, 60).

Tərbiyəçinin hər bir insanın həyatında və cəmiyyətdəki rolunu biz hələ axıra qədər dərk edə bilməmişik. Bu çətin və şərəfli işlə məşğul olan isə tərbiyəçidir yanı müəllim. Tərbiyəçi, bilavasitə öz yetişdirmələrinə təsir göstərən, onları həyata hazırlayan, müsbət keyfiyyətlər aşılayan bir şəxsiyyət olaraq insanlar arasında böyük nüfuza sahib olmalıdır.

Bu mənada müəllimin özünün bir obraz olaraq formalaşması kimi vacib bir prosesə diqqət yetirmək çox vacibdir. Bəs müasir dövr müəllim qarşısında hansı tələbləri irəli sürür?

Müasir tərbiyəçi dedikdə biz, ilk növbədə, yüksək əqidəyə, ideyaya, uşaq dünyasını dərindən bilən, nəzəri və praktik pedaqoji biliklərə malik, vətəndaşlıq mövqeyindən çıxış edən, öz hisslərini uşaqlara təlqin etməyi bacaran bir şəxsiyyəti nəzərdə tuturuq. Bundan başqa tərbiyəçi möhkəm iradəyə, dözümlülüyə, yüksək mədəniyyətə malik olmalıdır. İradəli olmaq, hər bir işdə dözüm göstərmək tərbiyəçiyə çox lazımdır. Özündən tez çıxan, hərəkətlərində və danışığında kobudluğa, qabalığa, təkəbbürlülüyə yol verən, nalayiq sözlər işlədən tərbiyəçi çox tez hörmətdən düşər.

Tərbiyəçi tələbkar olmaqla yanaşı, şagird şəxsiyyətinə hörmət etməlidir. Bunlar olduqca vacib və lazımlı keyfiyyətlərdir. Tərbiyəçi tələbkar olsa da, tərslikdən uzaq olmalı, hər bir şagirddə gələcəyin yetkin bir şəxsiyyətini görməyi bacarmalı, onlarla münasibətini qarşılıqlı hörmət və ehtiram üzərində qurmalıdır.

Vacib keyfiyyətlərdən biri də tərbiyyəçinin təmiz mənəviyyata, nəcib əxlaqi sifətlərə malik olmasıdır. Yəni tərbiyyəçinin təbliğ etdiyi mənəvi keyfiyyətlərinin hamısı (düzlük, vicdan, namus, ədalət, vətənpərvərlik, humanizm və s.) ilk növbədə onun özündə olmalıdır. Çünki, Nahaq yerə deməyiblər ki:- "özündə olmayan şeyi başqasına verə bilməzsən".

Ən əsası isə tərbiyəçi uşaqları sevməlidir və uşaqlar bu sevgini həssaslıqla duyur və ona cavab verməyə can atırlar. Uşaqların məhəbbətini qazanan tərbiyəçi onlarla dostluq etməyi bacarmalı, sevinclərinə və kədərlərinə şərik olmalıdır.

Tərbiyəçi üçün yüksək peşəkarlıq, pedaqoji ustalıq da çox vacibdir. Yaradıcı təfəkkürə, müxtəlif pedaqoji məsələlərin həllinə nail olmaq bacarığı tərbiyəçiyə tərbiyə işini yüksək səviyyədə təşkil etməyə imkan verir. "Tərbiyəçinin bu cür tələblərə cavab verən mövqeyi onun tərbiyəvi fəaliyyətinin əsası olaraq hər bir fərdin azad inkişafına təkan verir və nəsillər arasında əlaqələrin pozulmamasına, zəngin milli irsimizin mənimsənilməsinə xidmət edir" (3, 91).

Tərbiyə işi yaradıcı xarakteri və yüksək gərginliyi ilə seçilir. Tərbiyəçi əməyi şagirdlərin tərbiyəsinin şüurlu, məqsədyönlü aparılmasını tələb edir. Tərbiyəçi öz fəaliyyətində tərbiyənin bütün cəhətlərini aça bilməli, uşaqlarla öz münasibətlərini əməkdaşlıq, humanizm prinsipləri əsasında qurmalıdır. "Müəllim (tərbiyəçi) peşəsi insanşünaslıq olub insanın mürəkkəb mənəvi dünyasına nüfuz etməyə imkan verir". B.A.Suxomlinski

Tərbiyə işini aparmaq üçün ilk növbədə tərbiyə işinin əsas istiqamətlərini düzgün ayırd etmək lazımdır. Bunlar aşakılardır:

1. Düzgün pedaqoji diaqnozun qoyulması.
2. Tərbiyə işinin əsas məqsədini ayırd etmək.
3. Tərbiyə alanların maraqlarını, meyllərini, fərdi, psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə almaq.

Müəllim üçün ən vacib odur ki, tərbiyə alanların müsbət və mənfi keyfiyyətlərini və tərbiyəsində təbiət tərəfindən buraxılmış boşluqlan aşkar etməkdir.

İkinci istiqamət isə aparılan tərbiyə işinin məqsədini müəyyən etmək, bu məqsədin həyata keçirilməsinə, yəni real olmasına inanmaqdır.

Üçüncü istiqamət indiyə kimi aparılan tərbiyə işlərində çox vaxt səhv olaraq nəzərə alınmayan əsas bir şərti qarşıya qoyur, yəni uşaqların maraqlarını, meyllərini, fərdi və psixoloji xüsusiyyətlərinin vacibliyini ortaya qoyur. Bunları bilən tərbiyəçi öz işini real bir zəmində qura bilir və qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün böyük imkanlara malik olur.

Bundan başqa tərbiyəçi öz işinə yaradıcı və səmimi qəlbdən yanaşmalıdır. Təbii ki, müasir dövrümüzün reallıqları tərbiyə işində də öz əksini tapır. Tərbiyəçi Qarşıya çıxan çətinliklərin öhdəsindən gəlməyi bacarmalıdır. Bu, şəxsiyyətindən, öz işinə can yandırmasından, dərin biliyə, saf əxlaqa malik olmasından asılıdır. Tərbiyəçinin bir üstünlüyü də ondan ibarətdir ki, o, yeniyetmələrlə işləyir, həyata onların nəzərləri ilə baxır, arzularına şərik olur, çətin məqamlarda onlara arxalanır.

Milli dəyərlərə arxalanan tərbiyə dövrümüz üçün çox aktual bir məsələdir. Soy kökünə, adət və ənənələrimizə qayıdış tərbiyə işində də çox zəruridir. Tərbiyəçinin bu işdə aparıcı rol oynaması vacibdir. Öz işində xalqımızın mütərəqqi adət və ənənələrindən bacarıqla istifadə edən tərbiyəçi öz

yetişdirmələrinə yüksək əxlaqi keyfiyyətləri aşılaya bilər, onların xalqa, vətənə layiq bir övlad kimi yetişməsində müstəsna rol oynayar.

Tərbiyəçi tərəfindən istifadə olunan metodlar da tərbiyə işinin effektini artırır, uşaqların təfəkkürün formalaşmasına xidmət edir. Müasir tərbiyə sisteminin əsasını xeyirxahlıq, nəvaziş, saflıq kimi dəyərlər təşkil edir. Tərbiyəçinin işində bu keyfiyyətlərin aşılanması azad, fəal, özünə və başqalarına hörmət edən bir şəxsiyyətin tərbiyəsi üçün olduqca vacibdir. “Cəmiyyətin yeni iqtisadi "relslər" üzərində irəliləməsi, demokratiyanın "şəksiz-şübhəsiz" qəbul olunması tərbiyəçi qarşısında da yeni tələblər qoyur. Bu tələblərin mahiyyəti tərbiyənin məqsədi ilə üst-üstə düşməlidir ki, apanlan tərbiyəvi işlər öz təsir qüvvəsini itirməsin və arzu olunan nəticələr əldə edilsin. Bunun üçün nəyi isə icad etmək lazım deyil. Sadəcə olaraq, xalqın maddi və sosial rifahının yaxşılaşdırılması ön plana çəkilməli, istifadə olunan tərbiyə metodlarının və formalarının humanist məcraya yönəldilməsi, tərbiyənin şəxsiyyətə üz çevirməsi lazımdır” (3, 89)

Bu keyfiyyətlərə malik tərbiyəçinin formalaşması üçün illərin təcrübəsi, uşaqlarla səmimi və açıq münasibətlərin qurulması, onların maraqlarma həssaslıqla yanaşılması, qabiliyyətlərinin inkişafı üçün münbit zəmin yaradılması, öz yetişdirmələrinin qeyri-standart düşüncələrinin olduğu kimi qəbul edilməsi bacarığı və onlarda yaradıcı fəaliyyətin əsasının qoyulması kimi şərtlər tələb olunur.

Xalqın gələcəyi müəllimin tərbiyəvi işindən asılıdır. Bu mənada müasir tərbiyəçiyə verilən tələblər olduqca mühüm şərtlərdir. Yüksək mənəvi keyfiyyətlərə, saf əqidəyə, vətəndaşlıq hisslərinə malik olan tərbiyəçi üçün qoyulan tələblər o qədər də çətin və yerinə yetirilməsi mümkün olmayan deyildir. Bütün bu işlərdə tərbiyəçi təkbaşına deyil, ailənin, ictimaiyyətin, əmək kollektivlərinin köməyinə arxalanmalı, onlarla əlbir işləyərək qarşıya qoyulan məqsədə çatmalıdır.

Pedaqogikanın əsas məqsədi hərtərəfli və harmonik inkişaf etmiş insanlar tərbiyə etməkdir. Tərbiyənin bu məqsədinə nail olmaq üçün insanlar əsrlər boyu çalışmış, çalışır və çalışacaqlar. Tərbiyəçinin şəxsi nümunəsindən başqa digər bir vacib tsir mexanizmi var. Bu *nəzarət mexanizmidir*.

Tərbiyə işində nəzarət daha çox müşahidə formasında həyata keçirilir. Nəzarət formasında aparılan müşahidə müəllim, valideyn, sinif rəhbəri, tədris mütəxəssisinin rəhbərləri, digər tərbiyəçilər tərəfindən həyata keçirilir. Tərbiyə işində istənilən nəticəni əldə etmək üçün nəzarət üsulundan istifadə etmək lazımdır. Tərbiyəçi müşahidə faktları əsasında lazım gəldikdə işə qarışa bilir, müəyyən düzəlişllər edir və s. Tərbiyəçi tərəfindən nəzarətin olduğunu bilən şəxsin (şagirdin və ya tələbənin) məsuliyyəti xeyli artır, o, daha yaxşı işləməyə səy göstərir. Nəzarət üsulundan bütün tərbiyəvi tədbirlərdə: müzakirələrdə, disputlarda, gəzintilərdə, şəhidlər xiyabanına ziyarətdə, döyüşçülərlə görüşlərdə, kino və ya teatra kollektiv baxışda, məktəbdə tənəffüz zamanı, məşğələdə, ailədə və sair yerlərdə istifadə etmək olur.

Tərbiyə prosesinin son mərhələsində istifadə olunan üsullardan biri də davranış və fəaliyyət nəticələrinin yoxlanılmasıdır. Tərbiyə işində yoxlamanın məqsədi şagirdlərin tərbiyyəlilik səviyyəsini üzə çıxartmaq, tərbiyyəçinin fəaliyyətinin səmərəlilik dərəcəsini öyrənmək, tədris müəssisəsinin işini səciyyələndirmək və s. məqamlardır. Davranış və fəaliyyət nəticələrinin yoxlamaq üçün şagirdlərə müxtəlif məzmunlu və formal ictimai-faydalı tapşırıqlar verilir. Məsələn, divar qəzeti çıxartmaq; qəzetə məqalə yazmaq; yaxud şəkil çəkmək; tənha qocalara baş çəkmək; sinif otağında çiçəklərə qulluq etmək; tənəffüz zamanı növbətçilik etmək, üzlüyü aralanmış kitabları sahmana salmaq; xəstə yoldaşa köməklik göstərmək; məktəbyanı sahəni daş-kəsəkdən təmizləmək və s. və i.a. Nəzarətin və yoxlamanın nəticələri qiymətləndirilir.

Pedaqogikada giymətləndirmə üsulları da istifadə edilir. Bu üsulları iki böyük qrupa ayırmaq olar: rəğbətləndirmə üsulları və tənbeh üsulları. Hər iki üsulun siyasi, psixoloji və pedaqoji mənaları vardır. Siyasi mənası: qiymətləndirmə üsulu ilə nəyin cəmiyyətdə bəyənildiyini, nəyin isə bəyinilmədiyini tərbiyə olununların nəzərinə çatdırmaqdan ibarətdir. Psixoloji mənası budur ki, yaxşı sözünə və yaxşı davranışına görə rəğbətləndirilən şəxs sevinc hissi, məmnunluq hissi keçirir: nalayiq sözünə, ədalətsiz hərəkərinə görə tənbeh edilən şəxs isə peşimançılıq hissi keçirir, kədərlənir. Xoş sözünə, davranışına və ya fəaliyyətinə görə rəğbətləndirilən şəxs bundan sonra da nümunəvi əmədləri ilə sevinc hissləri keçirməyə çalışır; ətrafdakılar tərəfindən bəyənilməyən şəxs isə birdaha peşmançılıq hissləri keçirməmək üçün çalışır ki, yaramaz hərəkətlərinə yol verməsin.

Tərbiyə olunanların fəaliyyətlərini, onların fəaliyyətindəki fərdi xüsusiyyətlərə laqeyidlik göstərmək, münasibət bildirməmək, qiymətləndirməmək yolverilməzdir.

"Rəğbətləndirmə üsulları - Pedaqogika elm kimi formlaşana qədər xalq arasında tərbiyə məqsədi ilə rəğbətləndirmə üsullarından istifadə olunmuşdur: yaxşı əməllərinə görə uşaqları tərifləmişlər, belələrinə hədiyyələr vermişlər. Ehtiyacı olanlara, yetim uşaqlara həyan duranlar, çətin vəziyyətə düşənləri xilas edənlər, igidlik nümunəsi göstərənlər nağıllarda, dastanlarda, rəvayətlərdə tərənnüm olunmuşdur "Əl tutma Əlidən qalıb" deyirlər." (4, 288)

Tədris müəssisələrində, idarədə, ailədə və digər ictimai yerlərdə iki qrup rəğbətləndirmə üsulları tətbiq olunur. Bunlar sadə rəğbətləndirmə üsulları və yüksək rəğbətləndirmə üsullarıdır. Sadə rəğbətləndirmə üsulları arasında uşağın saçına sığal çəkmək, "*Afərin!", "Sağ ol!", "Qoçaq qızım!", "Qoçaq oğlum!", "İşi belə görərlər!"* kimi qəlbə qida verən ifadələr işlətmək, arzusunu yetirmək (konsertə, sirkə, sərgiyə, kinoya, teatra, muzeyə və s. görməli yerlərə aparmaq); kitab alıb hədiyyə vermək, yaxşı yazısını, nitqini, davranışını, səyini dilə gətirib tərifləmək və s. qeyd edir. Yüksək rəöbətləndirmə üsulları arasında isə şifahi və ya yazılı təşəkkür elan etmək; adlı təqaüdə təqdim etmək; turizm gəzintisi üçün putyovka vermək; adına tərifnamə yazmaq; gümüş və ya qızıl medalla təltif etmək; fərqlənmə diplomu vermək; magistratura ya aspiranturaya təqdim etmək; xaricə oxumağa göndərmək; şəklini şərəf lövhəsinə vurmaq; kütləvi yığıncaqlarda adını çəkmək; haqqında qəzetə məqalə yazmaq və s. qeyd edir.

Bundan başqa elmi pedaqogikada *tənbeh üsulları* da xüsusi qeyd olunur. Bu üsullar tarixən cəza üsulları adlandırılmış indi də belə adlanır. Lakin respublikamız dövlət müstəqilliyi qazandıqdan sonra tərbiyədə cəza əvəzinə tənbeh sözünün işlədilməsi daha uyğundur. Çünki, tənbeh tərbiyə işində fiziki cəza üsullarını, habelə insan şəxsiyyətini alçaldan digər üsulları istisna edir. Öz növbəsində tənbeh üsulları da iki qrupa bölünür: yüngül tənbeh və nisbətən ağır tənbeh üsulları.

Yüngül tənbeh üsulları: tərbiyəçinin simasında narazılıq əlamətlərinin təzahürü: *"Belə olmaz!", "Belə yaramaz!", "Razı deyiləm", "Narazı qaldım"* kimi ifadələrin işlədilməsi; diqqəti yayınan şagirdə yanaşmaq; səsin tonunu qaldırmaq və ya əksinə, endirmək; uşağın və ya şagirdin istəyinə əməl etməmək və s. Ağır tənbeh üsulları: bir müddət danışıqdırmamaq; məzəmmət etmək, danlamaq; şifahi töhmət elan etmək; yazılı töhmət elan etmək; təkrar sinifdə (kursda) saxlamaq; adlı təqaüddən məhrum etmək; ictimai tapşırığı başqasına həvalə etmək; başqa tədris müəssisəsinə köçmək; tədris müəssisəsindən xaric etmək və s.

Elmi ədəbiyyatda rəğbətləndirmə və tənbeh üsullarının tətbiqinə aşağıdakı tələblər verilir.

1. Rəğbətləndirmə və ya tənbeh obyektiv olmalı və qısa da olsa səciyyələndirilməlidir.
2. Rəğbətləndirmə və ya tənbehin konkret halına biryolluq verilmiş qiymət kimi baxılmalıdır. Şəxs bilməlidir ki, bu gün rəğbətlətdirilən sabah tənbeh oluna və ya əksinə, tənbeh olunan sabah rəğbətləndirilə bilər.
3. Günahını etiraf edən şəxsin bağışlanmaq imkanı nəzərə alınmalıdır.
4. Azərbaycanda tarixən olduğu kimi, indinin özündə də mütərəqqi fikirli şəxslər təlim və tərbiyə zamanı fiziki cəzanın yolverilməz olduğunu söyləmişlər; bunu daim yadda saxlamaq lazımdır.

Müəllim hər zaman humanizm prinsipinə əsaslanmalıdır. Unutmamalıdır ki, gələcək nəslin, müasir insanın bir şəxsiyyət kimi formalaşması müəllimdən asılıdır. Elə "pedaqogika" sözünün mənşəyi ("payda" və 'jqoqos") də humanizmdən qaynaqlanır: "uşaq ötürən", "uşaq himayə edən". Doğrudan da işlədiyin bir müəssisədə xırda səhvə görə işini itirə bilərsən və s. Amma məktəbdə hamı xoş ünsiyyətlə, qayğı ilə əhatə olunursan, müəllimlərin dəstəyi ilə elmin sirlərinə yiyələnirsən, əxlaqi-mənəvi cəhətdən pillə-pillə ucalırsan. Nailiyyətlərinlə yanaşı, uğursuzluqların da olur.

Məqalə şərçivəsində müəllimin tərbiyəvi fəaliyyətə hazırlanması haqda məsələlərə də toxunmaq istərdik. Burada iki məqamı ayırmaq istərdik: 1) tərbiyəvi fəaliyyətə hazırlanma; 2) şəxsiyyət kimi formalaşdırma. "Tərbiyəvi fəaliyətə hazırlanma dedikdə, müəllimin bu fəaliyyətə başlamağa hazır olması və psixi proseslərin baş verdiyi şərait nəzərdə tutulur. Bu yanaşmada hazırlanmanın müəllimin daxilən bu prosesə hazır olma hissi ilə şərtləndiyi nəzərə çarpır. Hazır olma hissi isə tələbatlar və motivlərin əsasında tərbiyəvi fəaliyyətdə məqsədin müəyyənləşdirilməsindən başlayır". (6, 15)

D.N. Uznadze hazır olmanı fəaliyyətə ruhlandırılma kimi izah etmişdir. O, bu anlayışı kiçik psixoloji fenomen kimi deyil, subyektin bütövlükdə vəziyyəti kimi başa düşüldüyünü qeyd edirdi. Bu, o deməkdir ki, fəaliyyətə ruhlandırma obyektiv şəraitin təsirindən əmələ gələn psixoloji fəallıq yaradır və onu yaradan obyektiv şəraitin əks olunduğu vəziyyəti təqdim edir. Burdan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, fəaliyyətə ruhlandırılma sırf subyektiv hal olmayıb, obyektiv hadisələrin subyektə təsiri nəticəsində yaranır. (8, 66).

V. N. Myasişevin fikrincə, insanın fəaliyyətə hazır olması, onun bu işə müsbət münasibətindən başlayır. Fəaliyyət zamanı münasibət, eləcə də fəaliyyətə ruhlandırılma üçün şəxsiyyətə daxili qüvvələrini səfərbər etməsi xarakterikdir (9).

Nəticə

Fəaliyyətə hazır olma hissi təlabatlar və motivlərin əsasında məqsədin müəyyənləşdirilməsindən, yaxud insanın qarşısında duran vəzifələri dərk etməsindən başlayır. Bundan sonra insan qarşıdakı fəaliyyət üçün plan, sxem və s. hazırlayır, ayrı-ayrı hissələrin hazırlığı ilə məşğul olur. Ümumiyyətlə, fəaliyyətə hazır olmada, onun təşkili və qorunub saxlanılmasında şəxsiyyətin keyfiyyətləri həlledici rol oynayır.

İnsanın hər hansı bir işə hazırlanmasının səmərəliliyi onun bu işə hazır olma səviyyəsindən, bir şəxsiyyət kimi möhkəm xarakterli olmasından çox asılıdır. Əgər möhkəm xarakter və fəaliyyətə hazır olma motivləri varsa, hazırlanma prosesini təşkil etmək asanlaşır. Bu halda hazırlanma uğurlu fəaliyyətin ilkin şərti kimi uzunmüddətli və müəyyən struktura: peşə fəaliyyətinə, eyni zamanda tərbiyəvi fəaliyyətə müsbət münasibətə, peşə fəaliyyətinin tələblərinə uyğun şəxsi keyfiyyətlərə, pedaqoji qabiliyyətlərə, fəaliyyətə hazır olma motivlərinə, eləcə də, vacib bilik, bacarıq və vərdişlərə malik olur.

References

1. V.A.Sukhomlinski. I give my heart to children. Baku, Maarif, 1979
2. N.Mirza. Pedagogical thoughts. Textbook. Baku, Translator, 2020, 216 p.
3. V.H.Jumshudov. Methodology of educational work. Baku, Book World, 2006. 104p.
4. N.Kazimov. School pedagogy. Baku, 2009, 438 p.
5. F.Rustamov. Humanist pedagogy or humanism in pedagogy? Baku, Science and education,
6. Sh.Mammadov. Pedagogical bases of preparation of primary school teacher for educational activity
7. M.Ilyasov. Modern problems of teacher professionalism and pedagogical competence. Baku, 2018, 208 p.
8. D. Uznadze. Psychology of installations. Minsk, 2001, 416 p.
9. B. Myasishchev. Personality and neurosis. L .: 1960, 161 p.
10. N. Tusi. Moral-Nasiri. "Science", 1980, p. 157.
11. https://fayllar.org/terbiyenin-prinsipleri-ve-terbiyenin-usullari.html
12. http://minber.az/mu%C9%99llim-kimdir

Rəyçi: dos. Ş.Ağakişiyeva

Göndərilib: 01.12.2021 Qəbul edilib: 21.12.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/73/58-63

Amalya Arif qızı Rzayeva
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
assistent
amalya_rzayeva@mail.ru

AQRAR SAHƏDƏ İNNOVASİYA YÖNÜMLÜ İNVESTİSİYALARIN NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ VƏ ONLARIN MALİYYƏLƏŞDİRMƏ MƏNBƏLƏRİ

Xülasə

Müasir şəraitdə aqrar sahənin inkişafı sahəyə innovasiya yönümlü investisyaların yatırılması olmadan mümkün deyil. Innovasiyalar bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsalın inkişafını və səmərəliliyini artmasını təmin edən amillər sistemində başlıca yer tutur. Aqrar sahədə innovasiya proseslərinin öz spesifikası var. Onlar regional, sahə, funksional, rexnoloji və təşkilatı xüsusiyyətlərinin müxtəlifliyi ilə frqlənirlər. Aqrar sahədə innovasiyalarla bağlı bütün məsələlər bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq həyata keçirilməlidir. O cümlədən aqrar sahədə innovasiya yönümlü investisiyaların maliyyələşdirilməsi məsələlərinin həllidə. Aqrar sahədə innovasiya sisteminin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi ona istiqamətlənir ki, istehsalı yeni texnoloji qurluşa keçirməyə və aqrar məhsulların daxili və xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətini təmin etməyə imkan verən yeniliklər yaradılsın və mənmsənilsin. məqalədə aqrar sahədə innovasiya yönümlü investisiyaların nəzəri aspektləri öyrənilmiş və onların maliyyələşdirmə mənbələri araşdırılmışdır**.**

Açar sözlər: *aqrar sahə, innovasiya, maliyyə, investisiya, maliyyə mənbələri, büdcə vəsaitləri, bank kreditləri, vençur kapitalı, risk*

Theoretical aspects of innovation-oriented investments in agriculture and their sources of funding

Summary

In modern conditions, the development of the agricultural sector in the field of innovation is imposible. Innovation play a key role in the system of factors that ensure th edevelopment and increase of efficiency of production in a market economy. Innovation processes in the agricultural sector have their own specifics. They differ in regional, functional, technological and organizational features. All issues related to innovations in the agricultural sector should be implemented taking into account these features. In particular, in solving the issues of financing innovation-oriented investments in the field. The formation and development of the innovation system in th eagricultural sector is aimed at creating and mastering innovations that allow to transfer production to a new technological structure and ensure the competitiveness of agricultural products in domestic and foreign markets.

Key words: *agrarian area, innovation, finace, investment, sources of funding, budget funds, bank loans, venture capital, risk*

Giriş

Aqrar sahədə daxili yığımların azalması ilə müşayət edilən innovasiya fəaliyyətinin zəifləməsi aqrar sahənin vəziyətini daha da çətinləşdirdi, innovasiyaların maliyələşdirilməsində yeni mənbələrin axtarılması və əsaslandırılmasını zəruri etdi. Bununla bağlı aqrar sahədə innovasiya fəaliyyətinin özəl kapitallın iştirakı ilə formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi istiqamətlərinin tədqiqi xüsusi aktuallıq kəsb etməyə başlamışdır. Müasir zamanda bu problem həm praktiki həm də elmi baxımdan xüsusiylə əhəmiyyətlidir.

Innovasiya fəaliyyəti iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarında iqtisadi artımın ən vacib amillərindən biridir. Innovasiya proseslərinin müvəffəqiyyətlə həyata keçməsi üçün həm dövlətdən, həm də özəl sektordan maddi, həm maliyyə, həm məlumat, həm insan, həm də digər resursların səfərbər edilməsi tələb olunur. Əgər investisiyalar, ixtisaslı kadrlar və dövlət dəstəyi olmasa heç bir elmi və təcrübə konstruktor işləmələri həyata yol aça bilməz.

Investisiya və innovasiya fəaliyyətinin qarşılıqlı əlaqəsinin bir neçə aspekti var. Onlardan ən vaibi investisiyalara elmi tədqiqatların özünəməxsus katalizatoru kimi baxılmasıdır. Bu elmin cəmiyyətin

bilavasitə istehsal qüvvəsinə çevrildiyi bir şəraitdə xüsusən də vacibdir. Hal hazırda investisiyalar innovasiya prosesinə bütün təsərrüfat fəaliyyətlərində yatırılır: həmisthsalata, həm tikintiyə, həm də sosial infrastruktura. Bizim məqalədə aqrar sahədə innovasiya yönümlü investisiyalara və onların maliyyə mənbələrinə baxılıb.

Materiallar və müzakirələr

Aqrar sahədə innovasiya proseslərinin öz spesifikası var. onlar regional, sahə, funksional, rexnoloji və təşkilatı xüsusiyyətlərinin müxtəlifliyi ilə frqlənirlər. Bu xüsusiyyətlərdən biri ondn ibarətdir ki, aqrar sahədə sənaye mənşəli istehsal vəsaitləri ilə yanaşı istehsal prosesində canlı orqanizmlər də, bitki və heyvanlar, fəal iştirak edirlər. Geniş təkrar isthsal iqtisadi və təbii bioloji proseslərin qarşılıqlı əlaqəsi və təsiri altında baş verir. Ona görə də innovasiyaların işlənib hazırlanmasında və həyata keçirilməsində tək iqtisadi qanunların tələblərini deyil həm də təbiət qanunlarının – bərabər əhəmiyyətlilik, həyat amillərinin əvəzolunmazlığı və məmusu, minimum, optimum və maksimum qanunları – nəzərə alınmalıdır. Amillərin əvəzolunmazlığı qanununun təsiri məsələn, seleksiyanın kübrələri əvəz etməməyində, sortla aqrotexnikada olan çatışmamazlıqları, cinsi işlə yemi əvəz etmək mümkün olmamasında özünü göstərir. Bununla bağlı biz məqalədə "investisiya" və "innovasiya" anlayışlarını təhlil etmişik.

Beləliklə müasir elmi-texniki tərəqqini innovasiya fəaliyyəti nəticəsində əldə edilən intelektual məhsulsuz təsəvvür etmək belə olmaz.

Novation sözü dəyişiklik, yenilənmə mənasını verir, bu elə bir yenilikdir ki, əvvəllər heç ilmamaışdır: yeni fenomen, ixtira, ictimai tələbatların ödənilməsinin yeni üsulu və s. innovadiya yeni texnika və ya texnologiyaya, əməyin təşkilinin yeni formlarına, xidmət sahəsinə, idarəetməyə və s. edilən kapital qoyuluşundan əldə olunan maddiləşmiş nəticədir. innovasiyaların yaradılması, mənimsənilməsi və yayılması isə innovasiya prosesi adlanır. innovasiya ddikdə yeni prosesin, məhsulun və ya xidmətin təcrübədə mənimsənilməsi kimi innovasiyalara yatırılan investisiyalar başa düşülür (İvanov V.A. 2008. səh. 25).

Investisiya termini bazar iqtisadiyyatı şəraitində daha geniş istifadə olunur. Maliyə baxımından investisiya gəlir (fayda) əldə etmək məqsədiylə təsərrüfat fəaliyyətinə yatırılan aktivlərin (vəsaitlərin) bütün növləridir. Iqtisadi baxımdan isə investisiya əsas və dövriyyə vəsaitlərinin yaradılması, genişləndirilməsi və rekonstruksiyasına çəkilən xərclərdir. İnvestisiya mənfəət əldə etmək və (və ya) faydalı səmərəyə nail olmaq üçün sahibkarlıq və (və ya) digər fəaliyyət obyektlərinə qoyulan pul vəsaitləri, qiymətli kağızlar, o cümlədən pulla qiymətləndirilən əmlak hüquqlarıdır. (İqonina L.L. 2002, səh.22-25).

Innovasiya təkrar istehsalın tipini, sosial-iqtisadi münasibətlərin keyfiyyətini dəyişən bir proses kimi milli sərvətin özünəməxsus forması, yığım meyarları və strukturu olan, innovasiya yönümlü iqtisadiyyat yaradır.

Y.Şumpeter "Texniki inkişaf nəzəriyyəsində" innovasiyaya texniki dəyişikliyin iqtisadi təsiri kimi baxırdı. nəticədə yenilik və ixtira arasında əlaqələndirici olan yeni insan – sahibkar – əmələ gəlir. Innovasiyaların təhlili göstrir ki, onlar sosial-iqtisadi xarakterli funksiyalar yerinə yetirirlər. Innovasiyalar bütövlükdə təkrar istehsala və stimullaşdırmaya zəmin yaradırlar. Təkrar istehsal funksiyası göstərir ki, innovasiya maliyyələşdirmənin vacib mənbəyi qismində çıxış edir. Innovasiyalardan əldə olunan pul gəlirləri maliyyə resurslarının mənbəyi qismində çıxış edən, eyni zamanda innovasiya prosesinin səmərəliliyini müəyyən edən sahibkar mənfəətini yaradır. Dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi olan innovasiya siyasəti innovasiya fəaliyyətinin inkişafına və stimullaşdırılmasına istiqamətlənir və texniki tərəqqi əsasında yeni və ya təkmilləşdirilmiş məhsulun yaradılması ilə xarakterizə olunur. Kanadada innovasiyaların stimullaşdırılmasının birbaşa aləti qismində dövlət qrantlarından və ya investisiya prosesinin birbaşa maliyyələşdirilməsindən istifadə edilir. Yaponiyada özəl firmalarla birgə innovasiyaların yaradılmasını həyata keçirən dövlət korporasiyaları və mərkəzləri büdcədən subsidiyalaşdırılır. Almaniyada yüksək qeyri-müəyyənlik dərəcəsi ilə xarakterizə olunan önəmli elmi istiqamətlər üzrə uzunmüddətli tədqiqatların birbaşa maliyyələşdirilməsi həyta keçirilir.

Beləliklə beynəlxalq standartlara uyğun olaraq innovasiya innovasiya fəaliyyətinin bazara tədbiq edilmiş yeni və ya təkmilləşdirilmiş məhsulu, praktiki fəaliyyətdə istifadə olunan yeni və ya

təkmilləşdirilmiş texnoloji proses şəklində və ya sosial xidmətlərə yeni yanaşmada ifadə olunmuş nəticəsi kimi müəyyənləşdirilir. Bu isə son nəticə o zaman olur ki, ona vəsait yatırılmış olsun, yəni investisiya.

Aqrar istehsalın mürəkkəbliyi və onun səciyyəvi xüsusiyyətləri innovasiya fəaliyyətinə yanaşmaların özünəməxsusluğunu, müxtəlif tipli innovasiyaların uzlaşdırılmasını, innovasiyaların stimullaşdırılmasında dövlətin rolunun gücləndirilməsini müəyyən edir. (Truşin Y. 2006, Truşin Y., 2007c-67/)

Qeyd etmək lazımdır ki, aqrar istehsalın xüsusiyələri innovasiya proseslərinin risklərinin yüksək səviyyədə olması iləxarakterizə olunur. Elm-istehsal nəticələrinin maliyyələşdirilməsi riski, Bu risklərə innovasiyaların maliyyələşdirilməsi riski, innovasiyalara çəkilən xərclər və onun nəticələri arasında böyük zaman kəsiyinin olması riski, innovativ məhsula tələbin qeyri-müəyyənliyi riski özəl investorları bu sahənin inkişafına kapital qoyuluşları etməyə maraqlarını artırmır (Mamontov V.D., Kojevnikov T.M. 2012. № 1).

Aqrar sahədə innovasiyaların dörd əsas istiqamətini seçmək olar:

- seleksiya-genetika sahəsində,
- istehsal-texnoloji sahədə,
- təşkil-idarəetmə sahəsində,
- iqtisadi-sosial-ekoloji (İvanov V.A. 2008. səh.77).

Aqrar sahədə innovasiya fəliyyəinin iqtisadi mexanizminə aşağıdakılar daxildir:

– innovasiyaların strateji idarəetməsi. Bura ETTKİ potensialından, müəssisələrin istehsal potensialından, daxili vəxarici amillərin, istehlakçıların yeniliklərə olan tələbatından irəli gələrək tədbirlərin, proqramların, layihələrin işlənib hazırlanması aiddir;

– innovaiyaların planlaşdırılması. Bura alətlər dəsti, qaydalar, məlumat və son nəticəyə nail olmağa hədəflənmiş proseslər aidir;

– innovasiya yönümlü sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstəklənməsi və stimullaşdırılması;

– innovasiya proseslərinin maliyyələşdirilməsi sistemi. Bura maliyə resurslarının mənbələri, toplanmış vəsaitlərin yatırılması prinsipləri, investisiyalardan istifadəyə nəzarət mexanizmi, onların geri qayıtması imkanı və innovasiya yönümlü investisiya layihələrinin qiymətləndirilməsi;

– yenilikləri yaradan və mənimsəyən təşkilatların vergiyə cəlb edilməsi, innovasiya risklərinin sığortalanması;

– təsərrüfatçılıq subyektinin rəqabət qabiliyyətinin və yeni bazarların mənimsəməsinin dəstəklənməsinə istiqamətlənən strateji və taktiki innovasiya marketinqi;

– innovasiya məhsuluna qiymətqoyma.

Innovasiya yönümlü investisiyya qoyuluşlarına təsir edən amillər obyektiv və subyektiv ola bilər. Obyektiv faktorlara xammal resursları ilə təmin olunma, iqlim şəraiti və s. aiddir. Aqrar sahənin inkişafına obyektiv amillər təsir göstərir: istehsalın mövsümiliyi, istehsal dövrünün uzun olması, ivestisiyaların yavaş dövretnməsi, məhsulun kapitaltutumlu olması və s. Subyektiv amillərə sosial-iqtisadi, sosial-siyasi və hüquqi rejim aiddir. obyektiv və subyektiv amillər aqrar sahədə innovasiya yönümlü investisiya fəaliyyətinin inkişafına təsir edir, onların optimal uyğunlaşdırılması aqrar sahədə fəaliyyət göstərən təşkilatlara səmərəli fəaliyyət göstərməyə imkan verir.

Göstərilən amillərin təsiri altında innovasiya-investisiya mühiti yaranır. İnvestisiyalara münasibətdə innovasiya-investisiya mühiti əlverişli və qeyri-əlverişli ola bilər. Əlverişli innovasiya-investisiya mühiti investorların aktiv fəaliyyətinə zəmin yaradır və kapitalın axıb gəlməsini stimullaşdırır. Qeyri-əlverişli mühit innovasiya-investisiya risklərini yüksəldir, kapitalın axıb getməsinə və innovasiya yönümlü investisiyalarının zəifləməsinə gətirib çıxarır

innovasiyalara yönəldilən investisiyaların aşağıdakı xüsusiyyətlərini göstərmək olar:

1. Investisiyalar həm gəlirlilik səviyyəsinə, həm də risk dərəcəsinə götə fərqlənən müxtəlif innovasiyalara yönəldilə bilər. Ona görə də investisiyalar portfelinin bu meyarlar üzrə optimallaşdırılmasına ehtiyac yaranır.

2. Investisiya-innovasiya fəaliyyətinin nəticələrinə həm riskin səviyəsinə təsir dərəcəsinə, həm də qeyri-müəyyənliyinə görə bir birindən fərqlənən müxtəlif amillər təsir göstərir.

3. Investisiya layihəsinin həyat tsikli kifayət qədər uzun ola bilər və bir neçə il çəkər və bu şəraitdə bütün mümkün olan amilləri, onların layihənin gəlirliliyinə və riskin ölçüsünə təsirini nəzərə almaq çətin olar.

4. Çox vaxt investisiya və innovasiya risklərinin müəyyən edilməsi üçün əvvəlki dövrlərə aid samballı statistik məlumat olmur ki, onun əsasında oxşar investisiya layihəsini reallaşdıran zaman proqnozlar verilsin /Syomina L.A., 2012)

Tam nəticəli innovasiyanı həyata keçirmək üçün innovasiya yönümlü invstisiyaların maliyyələşdirilməsi lazımdır. Innovativ iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi üçü elmi tədqiqatların və işləmələrin dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi, xırda innovativ müəsisələrin dəstəklənməsi, vençur maliyyələşdirməsinin inkişaf etdrilməsi və qanunvericilik bazasının yaxşılaşdırılması lazımdır. Maliyyələşdirmənin həcminin limitləşdirilməsi alimlərə imkan vermir ki öz işləmələrini tədbiq və sonuncu satış mərhələsinə çatdırsınlar.

Azərbaycanda innovativ işləmələr təqdim edən marketinq üzrə ixtisaslaşmış təşkilatlar azdır. Eyni zamanda tədqiqatçı kollektivlərə onlar barədə demək olar ki, heç bir şey məlum deyil, və ya onların xidmətləri çox bahadır.

İnnovasiya yönümlü investisiyaların maliyyələşdirilməsinin bir neçə mənbəyi seçilir: şəxsi vəsaitlər, cəlb edilmiş vəsaitlər və borc vəsaitləri.

Innovasiya şirkətlərinin şəxsi vəsaitlərinə mənfəətin yenidən investisiya edilən hissəsi, amortizasiya ayırmaları, ziyanın ödənilməsi üçün sığorta məbləği, aktivlərin satışından əldə olunan gəlir və s.aiddir. bu maliyyələşdirmə mənbəyi ən geniş yayılmış mənbədir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu vaxt maraqların münaqişəsi yaranır. səhm sahibləri tədqiqatlara investisiya qoymaq yox dividend almaq istəyirlər.

Cəlb edilmiş vəsaitlərə səhm və digər qiymətli kağızların emissisyasından əldə edilən vəsaitlər və əvəzsiz əsaslarla təqdim edilən vəsaitlər aiddir. Qiymətli kağızların investisiyası maliyyə resurslarını əlçatan edir, lakin sonradan dividend vermək lazım gəlir və səhmləri uğurla yerləşdirmək üçün şirkətin maliyyə göstəriciləri yaxşı olmalıdır.

Borc vəsaitlərinə bank kreditləri, kommersiya krditləri və büdcə kreditləri aiddir.

Azərbaycanda innovasiya yönümlü layihələrin maliyyələşdirilməsi mənbələri aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl

2020-ci ildə tədqiat və işləmələrə çəkilən daxili xərclərin mənbələr üzrə bölgüsü

Mənbələr	2020	Xüsusi çəkisi
Cəmi	162 452,5	100
o cümlədən maliyyə mənbələri üzrə:		
büdcə vəsaiti	122 735,5	76
büdcədən kənar vəsait	1 271,2	1
öz vəsaiti	9 436,2	6
sifarişçinin vəsaiti	29 009,6	17

Mənbə https://www.stat.gov.az/source/education/

Ölkədə innovasiyalara çəkilən xərclərin 76% büdcə vəsaitləri hesabına maliyyələşdirilir. Xərclərin cəmi 1% büdcədən kənar vəsaitlər hesaına, 6% innovasiya şirkətlərinin öz vəsaitləri və 17% sifarişçinin vəsaitləri hesabına maliyyələşdirilir.

Bizim ölkədə innovasiya layihələrinə kredit verməyin müəyyən çətinlikləri var. kredit verən bank üçün bu yüksək risklə bağlıdır, ona görə də banklar bu cür maliyyələşdirməyə həvəssiz razılaşırlar. Bununla bağlı layihənin texniki-iqtisadi əsaslandırılması və nümayişin hazırlanması lazımdır. Innovasiya yönümlü investisiya layihələri digərlərindən fərqli olaraq daha çox elmi tədqiqatlar və təcrübə konstruktor işləri ilə bağlıdır. Onların nəticələri isə yüksək risklə bağlı olduğundan uğurla başa çatdırılarsa daha çox mənfəət verə bilər. belə layihələrin nümayiş etdirilməsi müəyyən təcrübə tələb edir. Inverstorlar isə, xüsusən də bank təşkilatları, yeni texnologiyalar barədə kifayət qədər biliklərə malik olmurlar və bu məlumatı qavramaq uçun zəif hazırlıqlı olurlar. Bu isə başqalarından fərqli olaraq

nümayişlərin istifadəsinin kreditin alınması ehtimalını daha da aşağı salır (Xomkina K.A., 2010. səh.120)

Maddi aktivlər şəklində zəmanət olmasa banklar adətən kredit verməkdən imtina dirlər. bundan başqa innovasiya fəaliyyəti ilkin mərhələlərdə daha yüksək riskli olduğundan kreditləşmə də şirkəın üçün əlverişli olmayan daha yüksək dərəcəylə həyata keçirilir.

Aqrar sahədə innovasiya yönümlü investisiyaların bu şərti vençur maliyyələşdirməsinin və özəl investisiyaların inkişafına zəmib yaradır. Vençur biznesinin inkişaf etdirilməsində, onun üçün əlverişli iqtisadi sistemin yaradılmasında dövlətin rolu böyükdür. Bu zaman dövlətin özü də faydalanır çünki, qabaqçıl elmi-texniki işləmələr mənimsənilir və kiçik biznesdə yeni iş yrləri yaradılır.

Ən ümumi şəkildə dövlət müdaxiləsinin iki qrup tədbirlərinin adını çəkmək olar. Bu birbaşa üsullar və dolayı üsulla müdaxilədir. (Anşin V.M., Daqayev A.A., 2007. səh.6).

Dolayı üsullara innovativ məhsulların reallaşdırılmasından əldə olunan gəlirlərə əlverişli vergi rejiminin yaradılması, intelektual mülkiyyətin səmərəli müdafiəsi sisteminin yaradılması, kapitl bazarının inkişaf etdirilməsi, sahibkarların öyrədilməsi, məsləhətlərin verilməsi, perspektivli layihələr və potensial investorlar barədə məlumatın yayılmasını aid etmək olar.

Birbaşa üsullar kimi dövlətin vençur fondlarında iştirakını və ya birbaşa vəsaitlərin ayrılmasını, vençur kapitalı fondlarına öz vəsaitlərini yatıran investorlar üçün maliyyə zəmanətinin təmin edilməsini, vençur kapitalına potensial investorların cəlb edilməsinə yönələn dövlət tənzimləməsinin adını çəkmək olar.

Innovativ inkişaf elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işləri ilə sıx bağlıdır. Azərbaycanda son illərdə belə işlərə ciddi diqqət yetirilir. Innovativ texnikaya nümunə kimi Azərbaycana gətirilən New Holland kombaynını misal gətirmək olar. Polşada istehsal olunur. Onları innovativ edən isə bu kombaynın dağlıq ərazilərdə məhsul yığımını həyata keçirməsidir. texnika frmerə yığımı operativ aparmağa və məhsulu itkisiz əldə etməyə imkan verir. Azərbaycanın aqrar sahədə digər trendi və innovasiya laihəsi aqrodronlardır. onlar bizim ölkədə istehsal olunur və fermerlərə ərazini kübrələmək üçün təqdim olunur. bu dronlar ekoloji təmiz məhsul yetişdirməyə və ərazini çirkləndirməməyə imkan verir. bundan başqa aqrar sahədə yeni innovativ xidmət də təklif olunur. Bu fermer və mexanizator arasında komutator olan Aqrouber aqrosrvis xidmətidir. aqrotexnikanın izlənməsi üçün GPS-lərdən istifadə edilir.

Nəticə

Bizim fikrimizcə, innovativ inkişaf üçün qanunvericilik səviyyəsində tədqiqatlar və işləmələr fondunu formalaşdırmaq lazımdır. Müəssisələr elmi tədqiqatların həyata keçirilməsini istifadə etmək üçün gəlirindən və ya xalis mənfəətindən müəyyən faiz fonda pul keçirsələr bu innovasiya texnoloiyalarının inkişafına və tədbiqinə müsbət təsir edər.

Fondun formalaşdırılması sahənin struktur mənsubiyyəti üzrə də mümkündür. Bu zaman sahə üzrə innivativ inkişafı koordinasiya edən ixtisaslaşmış şura yaratmaq olar. Şuranın vəzifələrinə elmi tədqiqatların və təcrübə konstruktor işləmələrinin mütərəqqi istiqamətlərini aşkar etmək məqsədiylə elmi konfransların keçirilməsi, hər bir iştirakçının məqsədlərini və maliyyələşdirmədə iştirakını nizamlayan müqavilə münasibətlərinin qurulması daxil edilə bilər.

Nəticədə qeyd etmək istəyərdik ki, aqrar sahədə innovaiya yönümlü investisiyaların maliyyələşdirilməsinin tədqiqinə sistemli, kompleks elmi yanaşma onun inkişafına, investisiya fəallığının stimullaşdırılmasına, rəqabət üstünlüklərinin və digər faydanın əldə edilməsinə təkan verəcək.

References

1. Ivanov V.A Methodological bases of innovative development agro-industrial complex. Economic and social changes: facts, trends, forecast. 2008. № 2. p. 25
2. Igonina L.L. Investments: Textbook, allowance. Publisher: M. Jurist. 2002, 480 p. 22-25
3. Trushin Y. National project on agro-industrial complex / Economist, 2006, №10.
4. Trushin Y. Modern approach of the state to the development of the economist. 2007,№11 p-67
5. Mamontov V.D., Kozhevnikova T.M. Institutional component of modernization of the agrarian sphere // Socio-economic phenomena and processes. Tambov, 2012. № 1
6. https://www.stat.gov.az/source/education/

7. Khomkin K.A. Innovative project: preparation for investment. M. Delo, 2010. 120 p.
8. Innovation management: concepts of multi-level strategies and mechanisms of innovative development: textbook. allowance / Ed. V.M.Anshina, A.A.Dagaeve 3rd ed. M. Delo, 2007. 584 p.
9. PDF] Agrarian policy of the region in terms of economic development innovation AV Gridchina, LL Orekhova… - … Journal of Economics …, 2016 - dergipark.org.tr
10. Improvement of the mechanism of state regulation of investment in the innovative development of the agrarian sector V.Klochan, I.Klochan-Baltic Journal of economic studies,2018- baltija publishing.lv
11. Investment possibilities in agricultural networks RO Ismatov, TY Dadaboev, SA Karabaev - Theoretical & Applied Science, 2019 - elibrary.ru
12. Sustainable development of the Ukrainian agrarian sector: perspectives and challenges L Mykhailova, N Stoyanets, A Mykhailov… - … and Perspectives in …, 2018 - ceeol.com

Rəyçi: dos. E.A.Salahov

Göndərilib: 28.11.2021 Qəbul edilib: 16.12.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/73/64-69

Jalə İlham qızı Əzizova
Bakı, Azərbaycan
ms.gulnar_babayeva@mail.ru

BİZNES STRATEGİYASINDA İNNOVASİYALARIN İDARƏ EDİLMƏSİ

Xülasə

İnnovasiya strategiyasında "fərqliləşmə" təmin edəcək addımlar müəyyən edilməli və bu addımları atmaq üçün lazım olan tədbirlər də strategiyanı açıq şəkildə dəstəkləməlidir. Məqalədə qeyd olunur ki, müəssisənin bütün vahidləri isə innovasiya strategiyasının həyata keçirilməsində məsul olmalıdır. Bu səbəblə, strategiyanın əlaqədar vahidlər arasında qarşılıqlı təsir yaratmağı hədəfləyərək hazırlanması böyük əhəmiyyət daşıyır. İnnovasiyanın xüsusilə sistematik ekoloji analizdən sonra gələcəyə yönəlmiş dəyişmələri, istehlakçı davranışlarını və texnoloji inkişafları izləyərək strategiya inkişaf etdirən, yəni xarici mərkəzli prosesi izləyən müəssisələrdə daha ön plana çıxdığı görünür.
Açar sözlər: *biznes, innovasiya, idarəçilik, müəssisə, rəqabət, məhsul*

Management of innovations in business strategy

Summary

The innovation strategy should identify steps that will ensure "differentiation" and the measures needed to take these steps should clearly support the strategy. The article notes that all units of the enterprise should be responsible for the implementation of the innovation strategy. For this reason, it is important to develop a strategy aimed at creating interactions between the relevant units. Innovation seems to come to the fore, especially in enterprises that develop strategies by tracking future changes, consumer behavior, and technological developments after a systematic environmental analysis.
Key words: *business, innovation, management, enterprise, competition, product*

Giriş

İqtisadiyyatın inkişafının, səmərəliliyinin yüksəldilməsinin və rəqabətlilik qabiliyyətinin artmasının əsas amili innovasiya fəaliyyətidir, bazis və yaxşılaşdınçı innovasiyaların mənimsənilməsi və yayılmasıdır. O, sosial-iqtisadi və texnoloji inkişafın proqramlaşdırılmasının, stratejiyə indikativ planlaşdırılmasının, proqnozlaşdırılmasının vacib obyektidir.

İnnovasiya fəaliyyəti məhsulların rəqabətlilik fəaliyyətini yüksəltmək üçün elmi-texniki nailiyyətlərdən istifadədir, gəlirlərin artırılması və ya digər səmərəli effektlərin alınmasıdır.

İnnovasiyalar bütün sosial-iqtisadi inkişaf sferalarında həyata keçirilir, onlar yenilik, yayılma sferası və alman nəticələrin, səviyyələri ilə seçilir.

Makroiqtisadiyyatın strateji planlaşdırılması və proqnozlaşdınlmasının əsas predmeti texnika və texnologiyanın yeni nəslinin, radikal ekoloji, təşkilati - idarəetmə və sosial innovasiyaların mənimsənilməsi və yayılması üçün texnoloji bazis innovasiyalarıdır. Yeni texnika modellərinin, texnoloji modifikasiyalarının, istehsalatın təşkilinin və idarə edilməsinin əsasında artıq mənimsənilmiş bazar piştaxtalannm genişləndirilməsinə istiqamətləndirilmiş bu sferalardakı yaxşılaşdırıcı, təkmilləşdirici innovasiyalar mikrosəviyyədə korporativ strateji planlaşdırmanın və proqnozlaşdırmanın predmetidir (1, s.67).

İnnovasiyaların mənimsənilməsi qeyri-bərabər həyata keçirilir, müxtəlif davametmə müddətli tsiklərə müvafiq olaraq bu proses tətbiq edilir. İnnovasiyaların sürətli inkişafı depressiyanın sonundakı fazada alınır və iqtisadiyyatın canlanmasını, əsas kapitalın innovasiyalı yeniləşməsini, əsasən iqtisadi tsiklin bu fazadakı innovasiya süni canlanmasının məzmununu ifadə edir, əsasını təşkil edir.

İnnovasiya həyata keçirməyən sahibkarlar rəqabətlilik qabiliyyətini itirirlər və iflasa uğrayırlar. Səmərəli innovasiyalar həyata keçirən sahibkarlar isə müəyyən müddət ərzində (yeni texnologiyalar və ya məhsullar tam yayılana qədər) əlavə innovasiya gəlirləri, texnoloji üstünlük əldə edir.

Əsas hissə

Son zamanlar qabaqcıl şirkətlərdə məqsədyönlü şəkildə strateji istiqamətləndirmə izlənilir. Bu ilk növbədə, üstün texnologiyadan, elmi-texniki son uğurların operativ istifadə edilməsinin yüksəldilməsi, bazarda hissəsinin axtarılması və planlarının işlənilməsi sferalarında rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsilə bağlıdır. Nəticə etibarı ilə yenilik prosesinin idarə olunmasının müasir metod və yaxınlaşmalarına olan tələbat çoxalmışdır (4, s.17).

Dövrümüzdə inovasiya əməliyyatlarının idarə olunması sahəsində ən effektiv metod program-məqsədli yanaşma metodu hesab olunur. Belə ki, innovasiyanın tətbiq edilməsinin praktiki nəticələri ancaq o vaxt yüksək ola bilir ki, idarəetmə niyyətli sistemə əsaslandırılsın. Bu cür sistem məlum ierarxiyanı bir-biriylə uyğunlaşdırır. Bundan əlavə, idarə edilməyə program məqsədli yanaşma konkret özünüdarəetmə funksiyalarını özündə daşıyan dinamik təşkilati quruluşun formalaşmasına imkan verir. Hazırlanmış ierarxik model imkan verir ki, bütün ehtiyatlar qarşıya qoyulan məqsədlərin yerinə yetirilməsinə doğru yönəlsin. Bir çox səviyyə zənciri kompleks xarakter daşıdığı üçün inovasiya prosesinin inkişafi və idarə edilməsi məsələlərin tam şəkildə həll edilməsinə tabe olur. Program-məqsədli yanaşmanın başlıca prinsipləri aşağıdakılardan ibarətdir;

• programın sonuncu məqsədi dəqiq şəkildə müəyyən olunsun, onun nəticəsi və həmçinin ona nail olmağın qaydaları formalaşdırıla bilsin;

• idarə olunan prosesin planlaşdırılması, son programa münasibətdə kompleks sürətdə aparılması, yəni işin xarakterindən və icraçıların müəssisənin ayrı-ayrı bölmələrinə mənsub olmasına baxmayaraq, məqsədin reallaşdırılması üçün mühüm olan, planda nəzərdə tutulan bütün işlər reallaşdırılmalıdır;

• istənilən məsələnin və programın müəyyən bir hissəsinin icra olunmasında şəxsi cavabdehlik müəyyən edilir (12, s.98).

Beləliklə, İstənilən iqtisadi subyektin fəaliyətinin idarə olunmasına onun məqsədinin müəyyən olunmasından başlanılır. Misal üçün, təşkilat özü qarşısına məlum miqdar mənfəət qazanmaq, satış bazarında bir yaxud da bir neçə seqmenti “zəbt” etmək, ödənilmiş dividendin məlum ölcüsünə nail olmaq kimi qarşısına məqsədlər qoya bilər. Qarşıya qoyulmuş məqsəd bir tərəfdən müəsisənin sahədə real vəziyəti, ölçüsü (iri, orta, kiçik), inkişafı (intensiv, ekstensiv), bazar davranışı (bazarın fərqli sektorlarına differensesiya edilmiş yanaşma olmaması; ayrı-ayrı bazar sahələrinə çıxmaq imkanı), təşkilati qruluşu və bu kimi faktorlarla uzlaşdırılmalıdı. Başqa tərəfdən, qeyd olunan faktorlar məqsədin reallaşdırılması dövründə dəyişə bilər.

Çox vaxt, müəssisə öz məqsədlərini müəyyənləşdirdikdən sonra, ona nail olmaq strategiyasını ərsəyə gətirir. İdarəetmə sistemində 3 tip strategiya müəyyən olunur: funksional strategiya; korperativ strategiya; ayrı-ayrı təsərüfat vahidlərinin strategıyası. Korperativ strategiya - ümumilikdə müəsisənin perspektiv şəkildə inkişafini müəyyənləşdirir.O,müəsisənin missiyasının tamamlanmasına istiqamətlənir və müəssisənin fəaliyyətinin başlıca məqsədi olan - maksimum mənfəət qazanmasına xidmət edir. Korperativ strategiya səviyəsində təsərrüfat fəaliyyəti növünün seçilməsi, müəsisənin uzunmüddətli rəqabət üstünlüyünün saxlanması; resursların ayrı-ayrı stratejik zonalar üzrə paylaşdmlması kimi vacib məsələlər üstün səviyəli menecerlər tərəfindən icra edilir [8, s.98].

Müəssisədə funksional strategiya hazırlanarkən hər bir fəaliyət istiqamətləri üzrə, ən başlıca funksional hissələri tərəfindən formalaşdırılır. Həmin strategiya aşağıdakı istiqamətlərdə işlədilə bılər: marketing, istehsal, maliyə, heyət, innovasiya və investisiya.

Müəsisənin funksional olan strategiyası - onun korperativ strategiyasının daha da dərindən tədiqiq edilməsində (müəssisənin başlıca məqsədinin reallaşdırılmasına) və ayrı-ayrı təsərrüfat vahidlərini resurs təminatına yönəlir.

Əsas funksional bölmələrin strategiyalarının işlənilməsi ilə funksional bölmənin menecerləri məşğul olur.

Təsərüfat vahidlərinin strategiyası - (biznes-strategiyası çox vaxt iki məqsədin – dəqiq növ məhsulun rəqabət üstünlüynü təmin etmək və onun mənfəətliliyinin yüksəldilməsinə xidmət göstərir.

Belə səviyyədə qəbul olunan strateji həllər başlıca olaraq yeni məhsul növün yaradılması, əmtəəlik məhsul istehsalının genisləndirilməsi, və ya azaldılması, müasir texnologiyaların investsiyalaşdırılması, müəsisələrin yeni regionda işləmələri ilə və s. ilə bağlı olur. Bu səviyyədə strategiyaların işlənilməsilə,

korporativ strategiyanın işlənilməsilə məşğul olan menecerlərin məsləhəti və köməyilə biznes-vahidlərin rəhbərləri və menecerləri məşğul olurlar. Müəssisənin fərqli növ strategiyaları birlikdə müəsisənin strateji yığımı olaraq adlanır (7, s.23).

Müəssisənin effektiv inkişafının təmin olunmasında innovasiya strategiyasının işlənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu rol aşağıdakılarla xarakterizə olunur:

•hazırlanmış innovasiya strategiyası - müəsisənin uzunmüddətli inovasiya strategiyasının sosial və iqtisadi inkişafının reallaşdırılması mexanizmini təmin edir;

•o, xarici şəraitdə baş verən dəyişkən, dinamik proseslərin yeni perspektıv innovasiya imkanlarının istifadə olunmasını təmin edir;

•inovasiya strategiyasının işlənilməsi müəsisə tərəfindən nəzərə alma bilinməyən xarici mühit faktorlarının dəyişməsinə müvafiq strategiya variantlarının öncədən müəyyən olunmasını təmin edir və bununla müəsisə fəaliyyətinə mənfi təsiri minimuma salır;

•o özündə rəqabətdə olanla müqayisədə müəssisənin inovasiya fəaliyyətinin üstünlüyünü göstərir;

•müəssisənin inovasiya strategiyasının olması, perpektiv cari və operativ idarə etmə arasında dəqiq olaraq qarşılıqlı əlaqəni təmin edir;

•inovasiya strategiyası sistemində mühüm meyarlar əsasında inovasiyanın idarə olunması üzrə qərarlar qəbul olunur (9, s.76).

Bayaq qeyd edilən kimi, ən əsas funksional strategiyadan biri - məhz innovasiya strategiyasıdır. Həmin strategiyanın əsasında müəssisələrinin inovasiya siyasəti formalaşdırılır.

Müəsisələrin rəqabət qabiliyyətliyinin artırılmasında mühüm şərtlərdən biri müəsisələrdə davamlı şəkildə istehsalın texnologiyasının təkmilləşdirilməsidir. Bu da müəssisədə aparılan inovasiya siyasətinin vacib tərkib hissələrindən hesab olunur.

Aparılmış təhlil nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, uzunmüddətli planlarda yeni texnikanın və texnologiyaya kapitalın qoyulması iqtisadi artım və istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsində həlledici amildir. Ancaq, bir amili nəzərə almaq lazımdı ki, əgər idarəetmə kifayət qədər səviyyədə olmasa müasir texnika və texnologiya istehsalın effektivliyinin artırılmasını təmin etməyəcək və nəticədə müəssisənin effektivliyi öz əvvəlki səviyəsindən də aşağı enəcəkdir. Sadəcə bunu demək olar ki, yeni texnologiya və texnikanın istehsala tətbiq edilməsi istehsalın effektivliyinin çoxaldılmasına zəmanət verməyəcəkdir.

Demək, təzə texnika və texnologiyanın tətbiq edilməsi öz sırasında istehsalın idarə olunmasını çətinləşdirir və nəticə olaraq daha dəqiq və daha sürətli idarəetməni tələb edir. Dünyada bir sıra öncül firmaların təcrübəsindən məlumdur ki, əgər istehsalın idarə olunması lazımi səviyyədə qurulmasa müəsisə bazarda öz əvvəlki mövqesini də itirə bilər və bununlada effektivliyi aşağı enə bilər (10, s.82)

İstehsalın ən yüksək effektivliyinə nail olmaq məqsədilə istehsalın təşkil edilməsinin təkmilləşdirilməsində yeni investisiyalaşdırma bir çox tərkib hissələrə ayrılır. Göstərmək lazımdır ki, onların heç biri özünün əhəmiyyətinə görə məmuIatın lahiyələndirilməsi, konstruksiyalaşdırılması və işlənməsilə müqayisə oluna bilməz.

Sənayede bir sıra sektorların real vəziyyətinin təhlil edilməsi qeyd olunan fikrin doğruluğunu təsdiq etmişdir. Məhsulun layihələndirilməsi müəssisədə əmək məhsuldarlığı ilə və işin keyfiyyəti ilə bilavasitə bağlıdır. Məhsulun layihələndirilməsinin düzgün təşkil edilməsi hesabına istehsalın effektivliyinin və işin keyfiyyətinin artırılması layihələndirilmədə iki yanaşmaya əsaslanır:

1.Məmulatın asanlaşdırılması və onun tərkib hissələrinin azaldılması,

2.Məmulatın layihələndirilməsi onun texnologiyasının layihələndirilməsi və işlənilməsi ilə daha da sıx inteqrasiyasıdır.

Məmulatın konstruksiya çətinliyiliyi onu təşkil edən komponentlərinin funksiyalarının çoxaldılmasına səbəb olur. Bu isə öz növbəsində texnologiya xidmətinin qurulmasında onun daha çox elementlərinin mövcud olmasını tələb edir.

Deməli mürəkkəblik-istehsalın stabilliyinin və ahəngdarlığının pozulmasının başlıca səbəblərindəndir.

Texnoloji proseslərin stabilliyi istehsalın yüksək səmərəliliyinə nail olmağın başlıca şərtidir.

Mürəkkəblik məhsuldarlığı bir daha ona görə aşağı salır ki, keyfiyyətə nəzarət üçün əlavə problemlər yaradır. Bu isə əlavə resurs xərcləri və vaxt tələb edir.

Deməli məhsulun konstruksiya mürəkkəbliyinin aşağı salınması eyni zamanda əmək məhsuldarlığının və məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə səbəb olur. Əgər bu məsələ ilə ciddi məşğul olunmazsa yeni məhsulun yaradılması istehsalın mürəkkəbliyini artıra bilər. ABŞ-ın qabaqcıl müəssisələrinin təcrübəsi əsasında müəyyən edilmişdir ki, məmulatın mürəkkəbliyinin aşağı salınması, onun komponentlərinin sayının azaldılması məqsədilə konstruksiya işlərinin əlavə olaraq aparılması eyni zamanda məhsulun keyfiyyətinin və məhsuldarlığının yüksəldilməsini təmin edir (11, s.76).

Müəssisənin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında yeni idarəetmə strategiyasının formalaşması ayrıca yer tutur. Yeni idarə etmə strategiyası müəsisədə investisiyanın strukturunun dəyişməsi ilə istehsalda inovasiya prosesinin təşkil edilməsi ilə, istehsala təzə texnika və texnologiyanın tətbiq edilməsi ilə birbaşa əlaqədardır. Onu da göstərək ki, müəsisədə strategiyanın dəyişməsi ümumi xərclərin səviyəsinin azaldılması həddində olmalıdır. Bu isə müəsisədə mütəmadi şəkildə istehsal xərclərinin azaldılmasını, istehsalın texniki səviyəsinin modernləşdirilməsini tələb edir.

İstehsalın təkmilləşdiriImsində ənənəvi şəkildə yanaşma aşağıdakılarla bağlıdır: (5, s.14)

•istehsalın texnologiyasında və məhsulda dəyişikliklərin həyata keçirilməsi marketinq tələbləri və ya muhəndis işləmələrinin nəticəsi ilə əlaqədar olur. İstehsalın cəldliyi mahiyyət etibarilə bu şərtlərə surətlə reaksiya verməkdir.

•istehsalın şərtlərinin azaldılması müxtəlif şəxslərin əmək məhsuldarlığının artırılması, məhsul çıxımının artırılması olduğu bir çox rəhbərlər tərəfindən qəbul olunur.

•istehsal prosesinin şaquli halda inteqrasiya olunması əməyin dərin texnolojik bölgüsünə əsaslanır. Nəticə olaraq, bir çox sahələrdə yerinə yetirilmiş ayrı-ayrı texnoloji əməliyatlar istehsal balanslılığını, istehsalın avadanlıqlarının sazlanmasını, hazır detalların və hissələrin bir yerdən başqa bir yerə daşınmasının balanslılığını pozur.

• Müəssisənin təsərrüfatçılığının aşağı səviyyədə olduğu dövrdə işçilərin bir qisminin işdən çıxarılmasının, yüksəldiyi dövrdə əlavə işçi qüvvələrinin işə cəlb edilməsini qəbul edirlər. Bu da düzgün deyildir.

• öz aralarında rəqabətdə olan mal göndərənlər, ən aşağı qiymətə mal satanlardan xammal və material almağa cəhd edir (3, s.89).

Yeni idarəetmə təfəkkürünə malik olanlar isə buraxılan məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsinin istehsalın texnika və texnologiyasının dəyişdirilməsinin təkcə xarici mühit təsiri ilə deyil daxili mühit amillərilə əlaqədar olduğunu mütəmadi olaraq nəzərə alırlar.

Yeni investisiyanın səmərəliliyinin yüksəldilməsi və ən çox artıma nail olmaq məqsədilə istehsalın təkmilləşdirilməsini bir neçə tərkib hissələrə aynlır. Burada layihələndirmə, konstruksiyalaşdırma və yeni məhsulun işlənilməsi xüsusilə əhəmiyyətlidir. Yeni məhsulun layihələndirilməsi müəssisədə əmək məhsuldarlığının yaxşılaşdırılması ilə bir-başa əlaqədardır.

Məmulatın konstruksiya mürəkkəbliyi məmulatı təşkil edən komponentlərin funksiyası ilə bağlıdır, nəticədə məlum məmulat istehsalını mənimsəmək üçün yuxanda qeyd edilən tələbləri ödəyən texnoloji xəttlərin qurulmasını tələb edir. Məmulatın və texnologiyanın mürəkkəbliyi istehsalın dayanıqlığının və ahəngdarlığının düşmənidir. Texnoloji prosesin stabilliyi istehsalın yüksək səmərəliliyinə nail olmağın başlıca şərtidir. İstehsalın mürəkkəbliyi bir daha onunla əlaqədardır ki, məhsulun keyfiyyətinə nəizarət üçün əlavə problemlər yaradır, bu isə əlavə resurs xərcləri və vaxt tələb edir.

İstehsalın modernləşdirilməsində ən əsas yerlərdən birini yeni texnologiyanın və texnikanın tətbiq edilməsi tutur.

Rəqabət mübarizəsindən qalib gəlmənin ən vacib şərtlərindən biri də firmanın müasir yeni avadanlıqlarla təchiz etməklə yeni üstün məhsulların istehsal prossesinin mənimsənməsidir. Bu halda uzun dövr ərzində bu üstünlüyü əldə saxlamaq vacib şərtdir. Yeni məhsulların işlənməsinin və hazırlanmasının başlıca məqsədi bazarda pay uğrunda mübarizədir, bu zaman istehsalçıların və istehlakçıların marağı da mütləq nəzərə alınmalıdır.

Yeni texnologiyalar məhsulun istehsal xərclərinin azaldılmasını, məhsulun keyfiyyət və etibarlılığının yüksəldilməsini istehsalın çevikliyinin artırılması hesabına firmanın rəqabət qabiliyyətinin artmasını təmin edir.

Yeni məhsulun işlənilməsi və yeni texnologiyanın yaradılmasının ümumi səmərəliliyini artırır.

Nəticə

Aparılmış təhlil nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, müəssisənin yeni məhsul istehsal etmək qabiliyyəti gələcək müvəffəqiyyətin əsas amilidir. Lakin bu qabiliyyət sadəcə olaraq müəssisənin tədqiqat xidmətlərinə diqqətin artırılması deyildir. Bu müəssisənin idarəetmə aparatının bütün bölmələrinin bacanqlı inteqrasiyasıdır. Yeni məhsulun yaradılması layihələrinə ənənəvi yanaşma ondan ibarətdir ki, idaərəetmə aparatının hər bir xidmət bölməsi özlərinin məhdud rolunu yerinə yetirirlər: mühəndislər yeni məmulatı işləyib hazırlayırlar; istehsalçılar onun həyata keçirilməsilə məşğul olurlar; marketinq və təhçizat işçiləri isə məhsulun reallaşması ilə məşğul olurlar (2, s.98)

Hər bir belə xidmət sahələrinin işinin səmərəliliyinin müəyyən edilməsi üçün məhdud meyarlardan istifadə edilir. Mühəndis layihəçi üçün yeni məmulatın yaxşı işlənilmiş konstruksiyası əsas göstərici hesab olunur.

Bu konstruksiya elə olmalıdır ki, mövcud analoji məhsulların konstruksiyalarından üstün olsun. Lakin müasir rəqabət şəraitində yeni məhsulun xarakteristikaları tamamilə başqa meyarlar əsasında ölçülür.

Ən başlıcası həmin məhsulun daha qiymətli olması, istehlakçılar üçün daha çox lazım olmasıdır. Bu zaman həmin məhsulun mövcud dünya standartlarına uyğun gəlib gəlməməsi bir o qədər vacib deyildir. Bu o deməkdir ki, istehlakçı aşağı qiymətə daha yüksək keyfiyyətli məhsul ala bilsin. Məhz dünya səviyyəli istehsalın mahiyyəti bununla səciyyələnir. Buna nail olmaq üçün yeni məhsulu layihələndirənlər, onu hazırlayanlar, reallaşdıranlar birgə işləməlidirlər və bir yekun məqsədə xidmət etməlidirlər.

Çox təəssüf ki, hal-hazırda əksər iri yüksək texnologiyalı və kiçik müəssisələr qiymət və qeyri-qiymət rəqabətinə əsaslanaraq yeni məhsulların işlənilməsinə köhnə qaydada yanaşırlar.

Yeni məmulatların eyni zamanda onun istehsalı texnologiyalarının işlənilməsi çox böyük hazırlıq işlərinin aparılmasını və bu məqsədə kifayət qədər resursların ayrılmasını tələb edir.

Odur ki, müəssisənin bütün xidmət sahələrini əhatə edən dəqiq strategiya tələb edilir.

Bu strategiya yeni məhsulu layihələndirənlərdən başlayaraq məhsulu reallaşdıranlaradək olan bütün işçilərin səyini özündə birləşdirir.

Sürətli inkişaf istiqamətinə nail olmağa çalışılan ölkəmizdə bir sıra yeni istehsallar yaradılacaq və mövcud istehsalların müasir tələblərə uyğunlaşdırılması məqsədilə geniş təkmilləşdirmə işləri aparılacaqdır. Bu baxımdan istehsalın təşklinin mütərəqqi formalarının öyrənilməsi və istehsala tətbiqi xüsusilə əhəmiyyətli olacaqdır.

References

1. BHOT, Bhaskar, BOWENDER, Bş Creatıvıty and Inovatıon Management, Volume: 10, March. 2001
2. BIRKINSHAW, Julıan, BESANT, John, DELBRIDGE, Rıck. “Fındıng, Formıng and Performıng: Creatıng Networks for Dıscontınuous Innovatıon,” CalıfornıaManagement Revıew, 49, No. 3, 67-84. 2007
3. BOSSINK, B.A., Get (2002); “The Strategıc Functıon Of Qualıty In The Management Of Innovatıon”, Volume: 13, No: 2, Total Qualıty Management..
4. CHATMAN, Jennıfer, A., JEHN, Karen.A., (1994); “Assessıng the Relatıonshıp Between Industry Characterıstıcs and Organızatıonal Culture: How Dıfferent Can You Be?”, Academy of Management Journal, 37, No. 3, 522-53.
5. CORMICAN, Kathryn, O’SULLGVAN, Davıd (2004); Audıtıng Best Practıce for Effectıve Product Innovatıon Management, Technovatıon.

6. DOBNI, C.Broke (2010); Achıevıng Synergy Between Strategy and Innovatıon: The Key to Value Creatıon, Internatıonel Journal of Busıness Scıence And Applıed Management, Volume 5, Issue 1,49-58.
7. DRUCKER, Peter F. (1985); Innovatıon and Entrepreneurshıp, N.Y, Harper&Row Pub.
8. DRUCKER, Peter F. (1999); 21.Yüzyıl Içın Yönetım Tartışmaları, Çevıren; Irfan Bahçıvangıl-Gülenay Gorbon, Istanbul: Epsılon Yayınevı.
9. DRUCKER, Peter F. (2003); Yenılıkçılık Içerısınde Yenılıkçılık Dısıplını, Çevıren: Ahmet Kardam, Istanbul: MESS Yayınları.
10. ECEVIT Satı, Z. (2010); “Yenılık Yönetımı”, Teknolojı Yönetımı, Edıtör:Feray Odman Çelıkçapa, Saıt Kaygusuz, Bursa: Dora Yayıncılık.
11. FREEMAN, Chrıstopher, SOETE, Luc. (2003); “The Economıcs Of Industrıa Innovatıon” “Yenılık Iktısadı” Cev: Ergun Türkcan, 3 Basım, Ankara:Tübıtak 2003, s.Vlll
12. GOVINDARAJAN, Vıaj, TRIMBLE Chrıs; (2004); "Strategıc Innovatıon and the Scıence of Learnıng.", Volume: 45, No: 2, MIT Sloan Management Revıew.
13. HAMEL, Gary (ıntervıew by Tony Jackson) (1997); “The Dırty Lıttle Secret of Strategy”, Aprıl 24 Fınancıal Tımes.
14. HIGGINS, J. M., (1996); “Innovate or Evaporate: Creatıve Technıques for Strategıst”, Long Range Plannıng, Vol: 29, No: 3.

Rəyçi: dos. N.Axundova

Göndərilib: 01.12.2021 Qəbul edilib: 19.12.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/73/70-75

Aysel Şakir qızı Süleymanova
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
assistent
mehdizade-2017@bk.ru

AQRAR SAHƏDƏ İNNOVASIYA YÖNÜMLÜ İNVESTİSİYALARIN MALİYYƏLƏŞDİRMƏ MƏNBƏLƏRİ

Xülasə

Müasir zamanda aqrar sahənin inkişaf etdirilməsinin əsas istiqaməti aqrar sahədə innovasiyaların işlənib hazırlanması və tədbiq edilməsidir. Aqrar sahədə fəaliyyət göstərən müəssisələrdə maliyyə vəsaitlərinin az olması innovasiya yönümlü investisiyaların maliyyələşdirilməsi problemini aktuallaşdırmışdır. Bu sahədə yeni maliyyə resurslarının araşdırılıb tədbiq edilməsi zərurətə çevrilmişdir. Məqalədə innovasiya yönümlü investisiyaların maliyləşdirmə mənbələri tədqiq edilmiş və onların Azərbaycanın aqrar sahəsində tədbiqi imkanları araşdırılmışdır. Azərbaycanda innovasiya proseslərinin ləngiməsinin səbəbləri göstərilmişdir. Yaranmış şəraitdə aqrar sahədə buraxılan məhsulun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi yeni məhsul növlərinin işlənib hazırlanmasını, yüksək keyfiyyət və qiymət üstünlüklərini təmin edə bilən innovasiya fəaliyyətindən asılı olduğu qeyd edilmişdir. Innovasiyaların tədbiqi üçün aqrar istehsalçıların məqalədə göstərilən maliyyə rsurslarına çıxış imkanlarını genişləndirmək, iqtisadi, təşkilatı və sosial xarakterli dövlət tənzimləməsi və dəstəyi mexanizmlərini təkmilləşdirmək lazım olduğu vurğulanmışdır.

Açar sözlər: *innovasiya, investisiya, maliyyələşdirmə, aqrar sahə, maliyyə mənbələri, vençur kapitalı, kredit*

Sources of financing of innovationoriented investments in the agricultural sector

Summary

In modern times, the main direction of the development of the agricultural sector is the development and application of innovations in the agricultural sector. The lack of financial resources in enterprises operating in th eagricultural sector has highligted the problem of financing innovation-oriented investments. It has become necessary to study and apply new financial resources in this area. The article examines the sources of financing innovation-oriented investments and their application in the agricultural sector of Azerbaijan. The reasons for the delay in innovation processes in Azerbaijan are indicated. It was noted the increase in the competitiveness of agricultural products depends on the development of new types of products, high quality and price advantages, as well as innovation activities. It was emphasized that in order to implement innovations, it is necessary to expand the access of agricultural producers to the financial resources mentioned in th earticle, and to improve the mechanism of state regulation and support of economic, organizational and social nature.

Key words: *innovation, investment, financing, agriculture, financial sources, venture capital, credit*

Giriş

Bu gün qlobal miqyasda ərzağa olan tələbatın artması, qida məhsullarına olan qiymətlərin yüksəlməsi və əmtəə təklifini qeyri-müəyyən edən kəskin iqlim dəyişikliklərinin baş verdiyi bir zamanda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının sabitləşdirilməsinin ən vacib amillərindən sayılan aqrar sahənin innovasiya yönümlü inkişafına daha çox diqqət yetirilir. Aqrar sahədə fəaliyyət göstərən müəssisələrdə maliyyə vəsaitlərinin az olmasını beynəlxalq ekspertlər inkişaf etməkdə olan ölkələrin milli aqrar sektorlarının inkişafındakı böhran hallarının əsas səbəblərindən biri hesab edirlər. Iqtisadi böhran aqrar istehsalçıların maliyyə problemlərini daha da dərinləşdirir və aqrar sahədə elmi tədqiqatların maliyyələşdirilməsini daha da çətinləşdirir. Bununla yanaşı, FAO ekspertlərinin qeyd edirlər ki, yalnız aqrar sahədə elmi tədqiqatların maliyyələşdirilməsinin həcminin artırılması bu sahədə fəaliyyət göstərən və iqtisadi böhranlardan daha çox əziyyət çəkən xırda əmtəə istehsalçılarına

resurslardan daha səmərəli istifadə etməyə və yüksək maliyyə nəticələri əldə etməyə imkan verir. (А.Клименко Nr 1(2014))

Müasir zamanda aqrar sahənin dayanıqlı inkişafının əsas şərtlərindən biri sahənin innovasiya yönümlü inkişaf etdirilməsidir. Bu inkişafınnəticələri daxili və xarici iqtisadi mühitin vəziyyətindən, innovasiya yönümlü məhsulun tədbiqi və səmərəli istifadəsi üçün zəruri şəraitin olmasıdır. Davamlı olaraq innovasiya yönümlü inkişaf yoluna keçirilməsi əsasında aqrar sahənin dayanıqlı inkişaf etdirilməsi problemi son illər yerli aqrar iqtisadiyat elmi sahəsində çalışan alimlər tərəfindən geniş müzakirə olunur. Sahənin bu günkü vəziyyəti, maddi-texniki bazanın inkişaf etdirilməsi, innovasiya yönümlü fəaliyyətdə aqrar elmin rolu təhlil edilir. Lakin bu proseslərlə bağlı bir sıra nəzəri, metodoloji və praktiki məsələlər həll olunmamış qalır və əsaslandırılmalıdır. Belə məsələlərdən biri də aqrar sahənin innovasiya yönümlü inkişafını təmin etmək üçün iqtisadi mexanizmin işlənib hazırlanması, investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi mənbələrinin seçilməsi və istifadə edilməsidir. Innovasiya yönümlü investisiyalrın maliyyələşdirilməsi sisteminə maliyyə resurslarının çoxaxınlı mənbələri, yığılmış vəsaitlərin qoyuluş prinsipləri, investisiyaların istifadəsinə nəzarət mexanizmi, onların geri qaytarılması və innovasiya yönümlü investisiya layihələri daxildir.

Aqrar istehsalın mürəkkəbliyi və səciyyəvi xüsusiyyətləri innovasiya yönümlü investisiyaları yüksək riskli edir və onun maliyyələşdirilməsinə özünəməxsus yanaşma tələb olunur. Bu risklərə innovasiyaların maliyyələşdirilməsi riski, innovasiyalara çəkilən xərclər və onun nəticələri arasında böyük zaman kəsiyinin olması riski, innovativ məhsula tələbin qeyri-müəyyənliyi riski özəl investorları bu sahənin inkişafına investisiya qoyuluşları etməyə maraqlandını artırmır (Мамонтов В.Д., Кожевникова Т.М. 2012. № 1).

Aqrar sahədə innovasiya proseslərini fəallaşdırmaq üçün bu sahədə geniş təkrar istehsal üçün şəraiti təmin etmək lazımdr ki, təşkilatın maliyyə vəziyyəti yaxşılaşsın. (Кожевникова Т.М., Бельченко О.А., Коломейцева М.А., 2011. № 9.)

Aqrar sahənin innovasiya yönümlü inkişafı təminatlı maliyyələşdirmə sisteminin yaradılmasını nəzərdə tutur. Yalnız bu vaxt yığıma və maliyyə vəsaitlərini təmərgüzləşdirməyə və lazımi istiqamətdə istifadə etməyə şərait yaratmaq olar.

Innovasiya yönümlü investisiyaların maliyyələşdirilməsi üçün maliyyə sistemini yaradakən aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

-sistem dəqiq məqsədə innovasiyaların tez bir zamanda və səmərəli tədbiqinə hədəflənməlidir;

-istifadə edilən fənd və mexanizmlər məntiqi, əsaslandırılmış olmalı və hüquqi baxımdan müdafiə olunmalıdırlar;

- maliyyələşdirmə mənbələri çox olmalıdır və s.

Innovasiya yönümlü investissiyaların maliyyələşdirilməsi mənbələri aşağıdakılardır:

-dövlət və region səviyəsndə ayrılan büdcə ayırmaları;

-müəssisələrin, regionların idarəetmə orqanlarının yaratdığı ETTKİ-n maliyyələşçdirilməsi üçün xüsusi büdcədənkənar fondların vəsaitləri;

-təsərrüfatların öz vəsaitləri (mənfəətdən və istehsal xərclərinin tərkibinə daxil edilən investisiyalar);

-müxtəlif tipli kommersiya qurumlarının (kommersiya bankları, sığorta şirkətləri, investisiya kompaniyaları və s.) vəsaitləri;

-hökümətin xüsui səlahiyyətlər verdiyi investisiya banklarının kredit resursları;

-xarici investisiyalar, o cümlədən xarici elmi fondların vəsaitləri;

-fiziki şəxslərin əmanətləri.

İlk növbədə işə salınan mənbələr innovasiya müəlliflərinin, onlaın ailələri və dostlarının şəxsi vəsaitləridir. bu mənbələr “3Fs” (family, fiends, fools) adlanırlar təbii ki bu vəsaitlər çox az olur. Lakin bu kifayət edir ki, layihənin özünün nə dərəcədə ardıcıl olmasına əminlik yaransın. Bu cür mənbələr tez-tez yaranır, vəsaitlərin uçotuna qeyri-formal yanaşma olduğundan və mənbənin təbiəti aydın olmamadığından gələcək üçün müəyyən dərəcədə təhlükəlidirlər (bilmək olmur borcdur, yoxsa biznesə yatırım).

Ideyanın yaradıcılarının vəsaitləri ilə yanaşı dövlət və qeyri-dövlət fondlarının vəsaitləri də cəlb edilə bilər. bu fondlardan vəsaitləri müraciət edənlərə bir neçı nümunəvi formada təqdim olunur /qeyri-

kommersiya fondlarının qrantları, güzəştli zəmanətsiz kreditlər, faiz dərəcəsi kompensasiya edilən kreditlər, vençur investissiyaları və s. (К.И. Колесов 2017. 118 с.)

Hüquqi şəxslərin həyata keçirdiyi innovasiya yönümlü investisiyaların maliyyələşdirilməsi mənbələri onların öz vəsaitlərindən (mənfəətin yenidən maliyyələşdirməyə istifadə olunan hissəsi, amortizasiya ayırmaları, ziyanın ödənilməsi üçün istifadə olunan sığorta məbləği, qeyri-maddi aktivlərin reallaşdırılmasından əldə olunan vəsaitlər və s.); cəlb edilmiş vəsaitlərdən (səhm və digər qiymətli kağızların emissiyası, qaytarmamaq şərti ilə verilən vəsaitlər); borc vəsaitlərdən ibarət olur (büdcə, kommersiya və bank kreditləri). (*И.О. Боткин, Л.Г. Ким* 2013. Вып. 1)

Azərbaycanda innovasiya yönümlü investisiyaların maliyyələşdirilməsinin əsas mənbələri aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 1

Tədqiqat və işləmələrə çəkilən daxili xərclərin maliyyə mənbələrinə görə bölgüsü

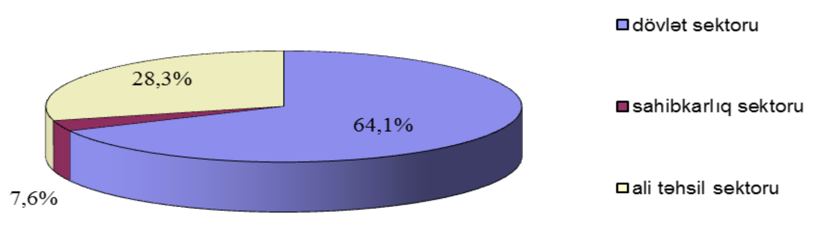
	2018	2019	2020
Tədqiqat və işləmələrə çəkilən daxili xərclər - cəmi, min manat	147 468,3	163 890,4	162 452,5
o cümlədən maliyyə mənbələri üzrə:			
büdcə vəsaiti	101 323,2	120 553,8	122 735,5
büdcədən kənar vəsait	824,9	950,8	1 271,2
öz vəsaiti	14 073,6	12 130,7	9 436,2
sifarişçinin vəsaiti	31 246,6	30 255,1	29 009,6

Mənbə https://www.stat.gov.az/s

Apardığımız araşdırmadan göründüyü kimi, tədqiqat və işləmələrə çəkilən xərclərin həcmi 2020-ci ildə 2018-ci ilə nisbətən 10% artmışdır. Maliyələşmə mənbələrindən büdcə vəsaitlərinin payına 2020-ci ildə xərclərin 75,6%, büdcədən kənar vəsaitlərin payına 0,8%, öz vəsaitlərinin payına 5,8%, sifarişçinin vəsaitlərinin payına isə 17,8% düşür.

2020-ci ildə ölkədə tədqiqat və işləmələrin 64,1% dövlət sektorunun təşkilatları, 7,6% sahibkarlıq sektorunun təşkilatları, 28,3% isə ali təhsil sektorununtəşkilatları tərəfindən yerinə yetirilmişdir.

Şəkil 1. Azərbaycanda 2020-ci ilin sonuna tədqiqat və işləmələri yerinə yetirən təşkilatların sektorlar üzrə bölgüsü, faizlə

Aqrar sahədə fəaliyyət göstərən iri kompaniyalarda innovasiya yönümlü investisiyaların maliyyələşdirilməsinin ən geniş yayılmış forması səhm və ya digər qiymətli kağızların buraxılması və xalis mənfəətdən istifadə edilməsidir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, axırıncı halda tədqiqatlara və işləmələrə investisiya qoymaq deyil dividend almağa ümid edən aksiya sahiblərinin maraqları ilə münaqişə yaranır. Səhmlərin əlavə olaraq emissiya edilməsi səhmlərin daxili və xarici bazarlarda

yerləşdirilməsi vasitəsiylə maliyyə resurslarına tez bir zamanda çıxmağa imkan verir, lakin sonradan onlar üzrə də dividend vermək lazım gəlir və yalnız maliyyə göstəriciləri yaxşı olan şirkətlərin səhmlərini müvəffəqiyyətlə yerləşdirmək üçün imkanları var.

ABŞ və Avropa ölkələrində aqrar sahədə innovasiya yönümlü investisiyaların maliyyələşdirilməsində dövlət tərəfindən maliyyələşdirmə dah çox inkişaf etmişdir. Yaponiyada innovasiyaların korporativ şəkildə maliyyələşdirilməsi institutları inkişaf etmişdir və burada dövlət maliyyələşdirməsi ilə yanaşı özəl investisiyalar da geniş yayılmışdır. Yaponiyada innovasiya yönümlü investisiyaların maliyyələşdirilməsində özəl investisiyaların payı 80% təşkil edir. Maliyyələşdirmənin ən mobil forması olan vençur kapitalı əsasən özəl mənbələrə əsaslanır. (В.М.Аньшина, А.А.Дагаева., 2007. 584 с.)

Innovasiya layihələrinin maliyyə ilə yaxşı təmin olunması innovasiyanın bazar tərəfindən rədd olunması riskini azaldır. Bu səbəbdən də innovasiya fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi sistemində maliyyə mənbələri və alətləri mühüm yer tutur.

Innovasiya yönümlü investissiyaların maliyyələşdirilməsi mənbələri özününkü, cəlb olunmuş və borc vəsaitləri olabilər. Yerdə qalanları isə maliyyələşdirmənin alətləridir. Lakin bu barədə fikirlər fərqlidir. Məsələn, belə bir fikir də var ki lizinq maliyyələşdirməsi müəssisəlr üçün vəsaitlərin müstəqil mənbəyidir. (Черных К.С., 2015. - №27 (71))

Qarışıq maliyyələşdirmə innovasiya yönümlü investisiyaların maliyyələçdirilməsi üçün lazım olan maliyyə axınlarının birləşməsidir.

Innovasiya yönümlü investisiyaların maliyyə mənbələrini araşdırarkən belə bir nəticəyə gəldik ki, bu mənbələrdən birincisi şəxsi vəsaitlərdir. Özünümaliyyələşdirmə bir neçə üsulla həyata keçirilə bilər:

a) Inkişaf məqsədləri üçün bölüşdürülən mənfəət. Mənfəətin artıqlarını innovasiya yönümlü investisiyaların maliyyələşdirilməsinə yönəltmək imkanı var. Bu zaman innovasiya layihəsi özünü doğrultmasa və ya ziyan gətirsə belə investor yalnız öz kapitalı ilə risk edir. Borc vəsaiti üçün əlavə xərc çəkməyəcək;

b) Amortizasiya fondu. Əsas vəsaitlərin köhnəlməsinin dəyər formasında yığılması sistematik olaraq hər ay baş verir, eyni zamanda əsas istehsal fondlarını təkrar istehsalın hər dövründən sonra natural formada yeniləməyə ehtiyac olmur. Nəticədə azad pul vəsaitləri formalaşır ki, onları innovasiya yönümlü investissiyaların maliyyələşdirilməsinə yönəltmək olar. Bununla yanaşı əsas vəsaitlərin normativ istismar müddətinin süni olaraq azaldılması hesabına sürətləndirilmiş amortizasiya imkanı da var. Qeyri-mddi aktivlərin bir hissəsi kimi intelektual mülkiyyət obyektlərini sürətləndirilmiş amortizasiya etmək olar. (http://center-yf.ru/data/economy/Innovacionnaya-deyatel nost. php);

c) Qrant (grant) – konkret innovaiya layihəsini reallaşdırmaq üçün sponsorun fiziki şəxsə və ya müəssisəyə əvəzsiz verdiyi vəsaitlərdir. bu cür maliyələşdirmə aləti dövlət maliyyəsi, mülkiyyət və ya innovasiya yönümlü fəal təşkilatların elmi-tədqiqatları və işləmələri hesabına dəstək və stimullaşdırmanı həyata keçirir. İlkin olaraq bu alətin istifadəsi nəzərdə tutur ki, işlər yekunlaşana qədər sponsopun innovasiya layihəsinin reallaşdırılması prosesinə nəzarət və ya müdaxilə etməyə ixtiyarı yoxdur. Layihənin nəticələri qeyri-müəyyən xarakter daşıyan və ya bilavasitə xeyir gətirə bilməyən tədqiqatlar və işləmələr xüsusiylə tez-tez qrant qazanırlar. Bunula bğlı olaraq qrantı həm öz vəsaitlərinə, həm də cəlb olunmuş vəsaitlərə aid etmək olar; - cəlb olunmuş vəsaitlər.

a) Səhm hesabına maliyyələşmə. Maliyyələşdirmə alətinin bu forması səhmdar cəmiyyəti formasında yaradılan müəssisələrdə mümkündür. Bu onlara səhmlərini çoxsaylı investorların arasında yerləşdirmək hesabına böyük maliyyə resurslarını cəlb etməə imkan verir.

b) cəlb olunmuş vəsaitlərə geri qaytarılmayan əsaslarla verilən vəsaitlər (qrantlar), habelə ianələr aiddir.

- borc vəsaitləri.

a) Vençur maliyyələşdirilməsi. Bu maliyyələşdirmə risk kapitali fondlari tərəfindən həyata keçirilir, pul vəsaitlri faizsiz əsaslarla və onların geri qaytarılması üzrə zəmanət olmadan təqdim olunur. Lakin vençur maliyyələşdirməsi nizamnamə kapitalında payın və ya səhm paketinin əvəzinə həyata keçirilir.

Bu investorların riski böyükdür, lakin uğur qazanılarsa risk yüksək mənfəətlə kompensasiya olunur. Statistik məlumatlara əsaslanaraq demək olar ki, vençur kapitalının iştirakı ilə maliyyələşən innovasiya yönümlü layihələrin 15% tam yanırlar, 25%-i uzun müddətd ərzində ziyan çəkirlər, 30% birinci illərdə

az mənfəət alırlar, qalan 30%-də isə vençur firmaları həddindən yüksək mənfəət əldə edirlər (bu halda risk kapitalından 30-200 dəfə artıq). Vençur maliyyələşdirməsi zamanı mümkün olacaq riskləri layihələri düzgün seçməklə və vəsaitləri eyni zamanda bir neçə reallaşdırılması müxtəlif mərhələlərdə olan innovasiya layiəsinə yatırmaqla azaltmaq olar. (ttp://projects.innov business.ru/content/ document_r_FE10E07E-EA69-4B9F-95FB-EB2CB68 FBF1F.html).

Bu fondların fəaliyyətində onları adi investisiya fondlarından fərqləndirən bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətlər vardır:

1) investorlar öz kapitalını itirməyə hazırdırlar və yatırdıqları vəsaitlərin qaytarılmasına zəmanət tələb etmirlər;

2) vençur maliyyələşdirilməsində kapital uzun müddətə 5 ildən 7 iləfək təqdim edilir.

3) kapital yalnız səhm kapitalı formasında yerləşdirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, çox vaxt vençur kapitalını təqdim edən investor innovasiya müəssisəsinin sahibi olurlar. (Электрон. науч. жур. – 2011,).

b) Lizinq üzrə maliyyələşdirmə - burada natural formada əqdim olunan və hissə-hissə ödənilən uzunmüddətli kredit şəklində borc vəsaitləri cəlb olunur. maliyələşdirmə zamanı lizinq verən konkret satıcıdan lizinq alanın göstərdiyi əmlakı alır və danışılan vaxt onu lizinq alana təqdim edir bir qayda olaraq lizinq müqaviləsinin müddəti aldığı əmlakın tam amortizasiya müddətindən artıq və ya ona bərabərdir. müqavilə müddəti bitdikdən sonra əmlak lizinq müqaviləsi üzrə məbləğ tsm ödənilibsə lizinq alanın mülkiyyətinə keçirilir.

c) investisiya yönümlü vergi krediti mənfəət və ya gəlir vergisinin ödənilməsi müddətini dəyişməyi nəzərdə tutur. Bu zaman təşkilatın vergi üzə öz ödənişlərini və sonradan mərhələ üzrə kreditin məbləğini və hesablanan faizləri müəyyən müddətə və müəyyən şərtlərlə azaltmaq imkanları var.

Dövlət öz borcalanına vergi ödənişlərinin vaxtını uzatmağa imkan verir, deməli həmin müəssisənin bunun hesabına qənaət etdiyi pul vəsaitlərini istifadə etmək imkanı yaranır çünki, onun vergilərin ödənilməsi üzrə xərcləri xeyli azalır. Müəssisə innovasiya investisiyalarını maliyyələşdirmək üçün ona lazım olan vəsaitləri məhz bu cür əldə edir. Lakin bu kredit müəyyən bir müddətə və adətən aşağı olan müəyyən faizlə verilir.

d) Bank kreditləri банковские кредиты. kommersiya bankları real ödəmə müddəti olan, yəni ödəmə müddəti onun reallaşması müddətindən az olan, innovasiya layihələrinin maliyyələşdirilməsini həyata keçirirlər. Innovasiyaların maliyyələşdirilməsi üçün təqdim olunan bank kreditlərini aşağıdakı növlərə bölmək olar (http://projects.innovbusiness.ru/content/ document_r_FE10E07E-EA69-4B9F-95FB-EB2CB68FBF1F.html):

1) investisiyaların kreditləşdirilməsi – qeyri-məqsədli kredit üzrə kredit xəttinin verilməsi. Bu zaman vəsaitlərin qaytarılmasının mənbəyi borcalanın layihənin reallaşdırılmasından gəliri ilə birlikdə bütün təsərrüfat fəaliyyətidir;

2) layihə üzrə maliyyələşdirmə - məqsədli kredit üzrə kredit xəttinin verilməsi. Bu zaman kredit üzrə vəsaitlərin qaytarılması mənbəyi layihənin özüdür. qeyd etmək lazımdır ki, layihə üzrə maliyyələşdirmə, adi investisiya üzrə kreditləşdirmədən daha risklidir.

Nəticə

Yaranmış şəraitdə aqrar sahədə buraxılan məhsulun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi yeni məhsul növlərinin işlənib hazırlanmasını, yüksək keyfiyyət və qiymət üstünlüklərini təmin edə bilən müəssisələrin innovasiya fəaliyyətindən asılıdır. Hər bir müəssisə öz məhsulunu təkmilləşdirməlidir, əks halda o rəqabət üstünlüklərinə malik olmayacaq. Bu isə bazarların itirilməsinə gətirib çıxaracaq. Bu səbəbdən də müəssisə daima kommersiyalaşdırıla biləcək yeni ideyaların, innovasiyaların axtarışındadır.

Azərbaycanda innovasiya proseslərinin ləngiməsinin aşağıdakı səbəblərini göstərmək olar:

– isthsalçıların istehsal fondlarının texniki səviyyəsinin aşağı olması;

– yüksək ixtisaslı mühəndis-txniki və fəhlə işçilərin çatışmaması;

– bəzi rəhbərlərin əlavə risk və məsuliyyətlə bağlı qərarları qəbul etməyi istəməmsi;

– innovasiya tsiklinin əsas elementlərinin, məlumat və elmi-texniki infrastrukturun inkişaf etməməsi;

–innovasiya infrostrukturunun inkişafına qoyulan investissiyanların çatışmaması.

Bu gün qrar sahədə elmi tədqiqatların əsas iistiqamətləri kimi bio və nano texnologiyalar, genetika, mikrobiologiya, resurslara qənaət, aqrar sahənin məlumatlaşdırılması, ekoloji problemlərin həlli, istehsalat və bazarın fəaliyyətinin iqtisadi mexanizminin təkmilləşdirilməsi, aqrar sahədə yeni idarəetmə üsullarının yaradılması və tədbiqi başa düşülür. Bu tədqiqatların aparılması və tədbiqi üçün aqrar istehsalçıların məqalədə göstərilən maliyyə rsurslarına çıxış imkanlarını genişləndirmək, iqtisadi. təşkilatı və sosial xarakterli dövlət tənzimləməsi və dəstəyi mexanizmlərini təkmilləşdirmək lazımdır. Bura ilk növbədə elmi tədqiqatlarına və onların aqrar sahədə tədbiqinə dövlət dəstəyinin həcminin artırılması; səmərəli infrastrukturun formalaşdırılması (xüsusi aqroiqtisadi zonaların, aqrotexnoparkların, məlumat mərkəzlərinin yaradılması və s.); kənd təsərrüfatı istehsalçıları üçün aqroinnovasiyaların olması və istifadə edilməsi imkanları barədə xüsusi milli məlumat və məsləhət sistemlərinin yaradılması; innovasiyaları qəbul və təcrübədə tədbiq edən aqrar sahə mütəxəssislərinin hazırlanması sisteminin formalaşdırılması daxildir.

References

1. Anna Klimenko “Innovative development of the agricultural sector of the Ukrainian economy”. Progress in Economic Sciences Nr 1(2014)
2. Mamontov V.D., Kojevnikova T.M. Institutional component modernization of the agrarian sphere // Socio-economic phenomena and processes. Tambov, 2012 No 1.
3. Kojevnikova T.M., Belchenko O.A., Kolomeitseva M.A., 2011. No 9.
4. K.P.Koleskov K 60 Financing of innovative projects: textbook / K.I.Kolesov; Nijny Novgorod state tech. University named after R.E.Alekseeva. – N.Novgorod. 2017. – 118 p.
5. I.O.Botkin, L.G.Kim Sources of funding for innovative activity bulletin of Udmurt University 2013. Vol.1
6. https://www.stat.gov.az/s
7. / ed V. M. Anshina, A. A. Dagaeva. Innovation management: concepts, multilevel strategies and mechanisms of innovative development: textbook. manual 3rd ed. M. Delo, 2007. 584 p
8. Chernykh K. S. Sources and instruments of finansing innovative activities of K. S. Chernykh // The New man In Foreign Policy. 2015. – No27 (71). – P. 4-5.
9. Innovative activity. http://center-yf.ru/data/economy/ Innovacionnaya-deyatelnost.php
10. Financing innovative activities ttp://projects.innovbusiness.ru/content/ document_r_FE10E07E-EA69-4B9F-95FB-EB2CB68FBF1F.html
11. Formation of the innovative potential of a trading enterprise in based on franchising. Management of economic systems. Electron. – scientific. journal. – 2011, http://uecs.ru/uecs-32-322011/item/552-2011-08-09-06-39-59
12. M.M.Radko, V.S.Sukhotskaya. Manufactoring innovation is the way increasing the competitiveness of the enterprise. Proceedings of BSTU, 2017, series 5, No 1, p. 56-59
13. Innovation in th eagricultural sector: institutional aspect: monograph / P.T.Sabluk, O.G. Shpikulyak, L.I.Kurilo and others. NSC “Institute of agrarian. Economics”. –K.: NSC “PAE”. 2010. – p. 706
14. Shubravska O., 2010. Innovation of transformation of the agri-food sector of th eeconomy with the help of new trends and changes in reality. Science of th eeconomy and forecasting, Kiv.

Rəyçi: dos. E.Salahov

Göndərilib: 26.11.2021 Qəbul edilib: 15.12.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/73/76-80

Alagöz Nazim qızı Əlixanova
Azərbaycan Rəssamlıq Akademiyası
alagozalikhanova@gmail.com

DİZAYNDA LAYİHƏLƏNDİRMƏ ÜSULLARININ VƏ KONSEPSİYALARININ HAZIRLANMASI

Xülasə

Məqalədə dizayn incəsənətin bir növü kimi təqdim olunur. Dizayn nəzəriyyəsində incəsənətin və dizaynın nisbəti problemi xüsysu yer tutur. Tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif baxış bucaqları, nəzər nöqtələri ifadə olunur, onların hamısının əsasını hər bir tədqiqatçının özünəməxsus dünyagörüşü təşkil edir. Bu zaman dizayn anlayışına insan dəyərlərinə öz baxışı, mədəniyyətə və texniki tərəqqiyə dair öz münasibəti sərgilənir ki, bu zaman hər bir mütəxəssis malik olduğu peşə təhsilinə və digər fərdi keyfiyyətlərə söykənir. Tədqiqatçıların böyük əksəriyyətinin rəyinə görə, dizayn kütləvi incəsənətin xüsusi bir formasıdır, çünki, incəsənət əsərləri olduğu kimi, dizaynerin ərsəyə gətirdiyi məhsul da bir yaradıcılıq fəaliyyətin nəticəsidir. Layihə-konstruktor fəaliyyətinin müstəqil bir növü olaraq, dizayn öz spesifik xüsusiyyətlərinə malikdir ki, onların mahiyyəti incəsənətin və sənaye istehsalın sintezindən ibarətdir.

Açar sözlər: *dizayn, üsul, layihə, konsepsiya, metod, texnologiya, problem*

Preparation of design methods and concepts

Summary

Design in the article is presented as a form of art. Art in design theory and the problem of design proportions occupies a special place. Different views by researchers angles, points of view are expressed, the basis of all of them each forms the researcher's own worldview. This time to the concept of design his views on human values, his attitude to culture and technical progress It is exhibited that each specialist has a vocational education and other based on individual qualities. According to the vast majority of researchers,

Because design is a special form of mass art, where works of art as well as the product created by the designer is the result of a creative activity. As an independent type of design activity, design has its own specifics Their essence is that of art and industrial production consists of a synthesis.

Key words: *design, method, project, concept, method, technology, problem*

Giriş

Dizayn istehsal və satış prosesində istifadə olunan bir vasitədir. Onun təsiri və fəaliyyəti, həyata keçirilməsində hər şey qaydasında olduqda müəyyən qüvvəyə daxil olur. Şirkətlərdə bu xidmətlərdən qüsursuz istifadə etmək imkanı yalnız onların inkişafının müəyyən mərhələsində yaranır.

Bu gün şirkətlərin böyük əksəriyyəti effektiv istehsal sistemi yaratmağa müvəffəq olub və onların artıq öz üslubu var.

Dizayn məhsullarının və bütövlükdə ümumi dizaynın sosiallaşması müasir dünyamızda onun əhəmiyyətinin artmasına imkan yaratdı. Bu gün unikal məhsul hesabına öz imicinin formalaşması üçün böyük tələbat var. Loqo artıq məhsula tətbiq olunub, fərqləndirmə (təsnifat, təbəqələşmə) rolunu oynamır.

Dizaynın əsas məqsədi estetika və cəmiyyətin nəcibliyidir. Fəaliyyətə, dizayn funksiyalarına təsir edən unikal, güclü və təsirli amil olmaq şəxsiyyətin yüksəlişinə, özünə və ətrafdakı sosial və təbii dünyaya təkmilləşdirilməsinə diqqət yetirmək üçün izləyir.

Dizaynı sırf mənəvi fəaliyyət formasına aid etmək olmaz. Təyinat - yüksək estetik və funksional xüsusiyyətlərə malikdir, obyektin yaradılmasından ibarətdir. Dizayn sözün həqiqi mənasında maddi və mənəvi fəaliyyət növlərinin sərhədindədir və onun əsas vəzifəsi insanın maddi, eləcə də mənəvi ehtiyaclarını ödəməkdir. Bu bir növ yeni texniki ixtira deyil, dizaynın böyük bir hissəsidir.

Müasir və qabaqcıl üsullar əsasında yeni dizayn formalarını həyata keçirmək də mümkündür və bu, texniki cəhətdən tərəqqiyə aparan sahələrə aid ola bilər. Biliyin inkişafı olmadan - təbiət elmləri, texniki və humanitar elmi biliklərin mövcudluğu da qeyri-mümkün olardı.

Əsas hissə

Dizayn fəaliyyətinin mahiyyəti dizayn layihəsi yaratmaq üçün istifadə olunan dizayn metoduna çevrilən bilik və bacarıqlar toplusudur. Digər tərəfdən, dizaynerin dünyagörüşü, onun dizayn obyekti və ətraf aləmə baxışları, həmçinin mühüm qarşılıqlı əlaqə və qanunauyğunluqları ümumiləşdirmək, sintez etmək, fərqləndirmək və ayırmaq bacarığıdır. Bu işin əsas məqsədi dizayn konsepsiyasının layihələndirilməsinin ən effektiv üsullarını və inkişafın davamlılığını müəyyən etməkdir.

"Metod" yunan sözü olan "methodos"-dan götürülmüş, "tədqiqat", "dərketmə üsulu", "nəzəriyyə", "idrak" və etibarlılığın praktiki və ya nəzəri cəhətdən dərk edilməsi üçün bu və ya digər problemin həllinə dəstək verəcək üsul və ya əməliyyatların məcmusu deməkdir (2, s.56).

Dizaynda metod və metodologiya anlayışı layihənin məqsədinə nail olmaq qaydası, layihəçi tərəfindən verilən funksional-məkan, texnoloji və bədii tapşırıqlar, arzu olunana nail olmaq üçün zəruri olan üsul və ya əməliyyatların davamlılığını, layihə (dizayn) fəaliyyətinin optimal təşkilinə yönəlmiş tədbirlər sistemini nəzərdə tutur. O, özlüyündə biliklərin və mürəkkəb işlərin bir-biri ilə sıx əlaqəli bir neçə bölməsini ehtiva edir: ən ümumi texnologiyadan ən qabaqcıl və konkret texnologiyaya qədər layihə üzərində işin ardıcıllığını və qaydasını aydınlaşdıran metoddur.

Dizaynda metod və metodologiyanın spesifikliyi layihənin hərəkətlərini praqmatik, eləcə də bədii nəticələr kimi istiqamətləndirmək üçün daxil edilir və ierarxiyanın onlara təlimat vermə prosesinə uyğun olduğunu nəzərə almaqdan irəli gəlir. Bu o deməkdir ki, dizaynerin istifadə etdiyi metod və metodika mühəndislik və bədii yaradıcılıq imkanlarını sintez edən, onun təlim və peşə işinin texnologiyasını əvvəlcədən müəyyən edən elementləri əhatə etməlidir.

Dizayn sahəsində yeni hadisənin yaranması heç vaxt gözlənilməz, idarə olunmayan, təsadüfi hadisə deyil. Dizayn nəzəriyyəsi və təcrübəsi yeni həllərin axtarışının xüsusi texnologiyasını inkişaf etdirdi, onun köməyi ilə prosesi sadələşdirmək və sürətləndirmək mümkün oldu. Bu proses layihədən əvvəl təhlil adlanır. Bu texnologiya universaldır. Ən müxtəlif siniflərin və növlərin layihə tapşırıqları üçün qənaətbəxş və uyğundur (4, s.87).

Ətraf mühitin layihələndirilməsində layihəqabağı təhlilin metodologiyasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, vəziyyətin öyrənilməsi üçün təklif olunan layihələndirmə prosesi işin məqsədlərinə və nəticələrinə uyğun olaraq bir sıra müstəqil mərhələlərə bölünür. Həmin mərhələlər aşağıdakılardır:

1. İcmal, vəziyyət, gələcək obyektin yerləşdiyi kontekst, onun malik olacağı xassələrin siyahısı ilə tanışlıq. Bu mərhələnin qəbulu, analoqların öyrənilməsi, bədii məlumatların və real prototiplərin tədqiqi, onların müsbət və mənfi keyfiyyətlərinin müəyyən edilməsi, gələcək iş qarşısında qoyulan birbaşa vəzifələrin qısa və dəqiq ifadəsini özündə əks etdirir.
2. Tərtibatçı problemi mühüm məsələ kimi mənimsəmək və həyata keçirmək vəzifəsini qarşısına məqsəd kimiqoyur, yəni, obyektin gələcək həyatının aspektləri ilə onun konstruksiyalarının əməliyyat xüsusiyyətləri arasında mövcud ziddiyyətlərin qarşıdurmasını təhlil edir.
3. Problemin ən mühüm məqamlarının nəzərə alındığı xüsusiyyətlərin müqayisəsi, onların ümumi həllinin müxtəlif variantlarına tətbiqi və ən təsirli variantının seçilməsini həyata keçirir. Bu hələ layihə deyil, bu dizayn konsepsiyası, gələcək layihənin əsas dizayn ideyasıdır, lakin o, artıq bu layihənin real formalarına malikdir: mühəndislik, məkan, prosedur və s.

Kompozisiya-təşkilatiliyin bütün variantları, yəni möhürləmə komplekslərinin vəzifələri iki qrupa bölünə bilər:

1) "görünməmiş dizayn" - əvvəllər tədqiq edilməmiş texniki, məkan parametrlərinin sintezi olan əsaslı yeni obyektlərin yaradılması;

2) "prototip" - yeni keyfiyyətlərin xarici növə və ya artıq tanış olan obyekt və sistemlərin texniki həllinə tətbiqi.

Söhbət ətraf mühitin təşkili nöqteyi-nəzərindən özünü tövsiyyə etmiş metodun təkmilləşdirilməsi və müasirləşdirilməsi, işlənib hazırlanmış texniki və ya məkan sxeminin yeni zövqlərə və ya hadisələrə uyğunlaşdırılmasından gedir. Hər iki halda istehlakçının yeni xidmət növü, yeni məhsul, ətraf mühit

üçün yeni həll yolu aldığını söyləmək mümkündür. Amma bu halda layihə fəaliyyətinin xarakteri eyni deyil (3, s.66).

Layihə fəaliyyətində istifadə olunan üsullar "inversiya" metodu vasitəsilə müəyyənləşir. Bu, fəaliyyətin nəzərdən keçirilməsi obyektinin bucağının dəyişdirilməsi hesabına baş verir. Yaradıcılıq məqsədinin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq konstruksiyanın möhkəmliyi deyil, onun hazırlanmasının sadəliyi mühüm amil kimi dəyərləndirilir. Bu, durğun vəziyyətlərin öhdəsindən gəlməyə imkan verir.

Obyektlərə yeni yanaşmalar sayəsində eyni problemlərin əvvəllər məhəl qoymayan həlli indi birinci plana keçə bilər və resurs onu inkar etməyə imkan verəcəkdir. Eyni vəzifələr, obyektin işinin əsl səbəbləri şərti olaraq gözlənilməz qərarlar üsulu ilə həll edilə bilər.

Layihənin problemlərinin öz fraqmentli hərəkətlərinə bölünməsi üçün kifayət yaxşı metod hesab olunur. Burada əldə edilən nəticələr onların bir-birini tamamlayan və bir-birini dəstəkləyən təkliflərini ifadə edir, nəticələr vahid zəncirə çevrilir. Ancaq bu işdə ən vacib məqamlardan biri hadisənin qarşısının alınmasıdır. Bu vəziyyətdə "ağac məqsədləri"nin yaradılması kömək edir. Digər üsullar layihə mədəniyyəti çərçivəsində toplanmış geniş bilik və bacarıq arsenalının yaradıcılıq prosesinə cəlb edilməsinə yönəldilmişdir.

Evristik (yəni, ixtiraçı, açıq) analoqların müxtəlif variantları aşağıdakılardır:

-"subyektiv"- bu halda müəllif özünü şərti seçilmiş personaj kimi hiss edir, məsələn, məşhur uşaq kitabından Karlson;

- "simvolik"-"atəş" və s.;

-"fantastik", onların ortaya çıxdığı, hər hansı bir obyekt və ya hadisə ilə bağlı mümkün olmayan problemlər.

Bütün bu assosiasiyalar və ehtimallar layihə təfəkkürünün stereotiplərini qıraraq, dizayneri "qarşılaşdığı problemlərə, daha doğrusu, müxtəlif köməkçi vasitələrin köməyi ilə xarici metod və prinsiplər tətbiq etməyə məcbur edir. Müəyyən bir bütövlükdə razılaşdırıla bilməyən hissələrin düşünülmüş "birliyi"; vəziyyətin həll olmasına geniş imkanlar açır. Belə çıxır ki, bu üsullar bizim adət etdiyimiz, yəni, müəllif üçün lazım olanı edir, onun fərqli cəhətlərini önə çəkir (6, s.76).

Ətraf mühitin bu üsulla yaradılmış komponentlərinin məkan və ya funksional təşkilində həmişə ətraf mühitin obyekt və sistemlərinin kompozisiya xassələrində bu və ya digər obrazda əks olunur. Biri - kompozisiya elementlərinin gözlənilməz formalarını yaradır və ya onlarıxaric edir, digərləri obyektlərin və kompozisiyanın məkan komponentlərinin yeni birləşmələrini yaradır, bunun nəticəsində müxtəlif bucaqlar altında prosesi və dinamik rəqsləri görməyə imkan yaranır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, istənilən halda bütün bu tapıntılar mahiyyətin yeni obrazlı həllinin müxtəlif variantlarını müəyyən etməyə kömək edir və onlar tamaşaçı üçün qeyri-ənənəvi, gözlənilməz və qeyri-adidir, bu isə heç də həmişə münasib olmur.

Həqiqi metodologiyalar adətən bu və ya digər dərəcədə nəzərdən keçirilən bütün növlərin elementlərini ehtiva edir və bu elementlərin hər biri digər spesifik xüsusiyyətləri zənginləşdirir və tamamlayır. Layihə öncəsi təhlilin ən mühüm komponentlərindən biri dizayn konsepsiyasının - ətraf mühitin əsas kompozisiya strukturunun hazırlanmasıdır.

Layihə fəaliyyətində istifadə olunan üsullar "inversiya" metodu, yəni fəaliyyətin nəzərdən keçirilməsi obyektinin bucağının dəyişdirilməsi hesabına, qiymətləndirilir. Yaradıcılıq məqsədinin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq hesab üçün durğun vəziyyətlərin öhdəsindən gəlməyə imkan verilir. Obyektlərə yeni yanaşmalar sayəsində eyni problemlərin əvvəllər məhəl qoyulmayan həlli indi birinci plana keçə bilər və bu şəkildə açıqlana bilər ki, resurs onu inkar etməyə imkan verəcəkdir. Eyni vəzifələr obyektin işinin əsl səbəblərinin şərti olaraq gözlənilməz qərarlar üsulu ilə həll edilə biləcəyini göstərir. Burada əldə edilən nəticələr onların bir-birini tamamlayan və bir-birini dəstəkləyən təkliflərini ifadə edir, nəticələri vahid zəncirə çevrilir. Ancaq bu işdə ən vacib məqamlardan biri hadisənin qarşısının alınmasıdır. Digər üsullar layihə mədəniyyəti çərçivəsində toplanmış geniş bilik və bacarıq arsenalının yaradıcılıq prosesinə cəlb edilməsinə yönəldilmişdir (4, s.87).

Dizayn konsepsiyası. Dizayn konsepsiyasının yaradılması dizayn işinin müstəqil hissəsidir ki, onun dizayn sənətinin digər növlərində analoqu yoxdur. Layihənin problem vəziyyətini həll etməklə (layihə tapşırığının mövcud ziddiyyətlərinin təsviri), sonra mövzuya görə ("mövzu" - onun mümkün həll yollarının seçimi) gələcək obyektin vahid modelini yaradır. Formaların konseptual əsasda təşkili müəyyən edilmiş mədəniyyət çərçivəsində üslub yaratmaq səviyyəsində bədii dizaynı müəyyən edir və

bu prosesdə üslub xüsusiyyətlərindən şüurlu istifadəyə yeni yanaşmalar hazırlanır. Anlayışın müəyyənləşdirilməsində daha ətraflı araşdırma aparmaq üçün mövzuya işıq salan bir neçə mənbəyə nəzər salmaq lazımdır. İlk öncə bu tərifi fəlsəfi baxımdan dəyərləndirək. Mühüm cəhət müəllifin dünyagörüşüdür.

T.Yu.Bıstrovanın "Əşya.Forma.Üslub:dizayn fəlsəfəsinə giriş" monoqrafiyasında dünyagörüşünün layihə fəaliyyətinə təsiri ətraflı nəzərdən keçirilir. O deyir: "Obyektin bütövlükdə dizaynı müəyyən edilmiş və nəzərdən keçirilmiş nöqteyi-nəzərdən bizə aparıcı konstruktiv prinsipləri və yanaşmaları seçməyə və onların üzərində işləməyə imkan verir. İnteryerin yaradılması prosesində problemi daha dərindən başa düşmək onun maraqlı olmasını təmin edir. İş haqqında uğurlu performans üçün yalnız "intuitiv maarifləndirmə" deyil, səmərəlilik baxımından layihəyə yanaşmaq, əsas ideya, mühüm qarşılıqlı əlaqələr və qanunilik prinsipini seçmək çox vacibdir. Bundan əlavə, unutmaq olmaz ki, bu, həddindən artıq yükləmə deməkdir. Bu, layihənin işləndiyi prosesdir və bu halda ideya işlənməmişdir və istehlakçılar tərəfindən səhv başa düşülə bilər (1, s.78).

Vikipediyada "konsepsiya" termininin təklif olunan tərifi də geniş perspektivlərin vacibliyini vurğulayır. Konsepsiya – "hər hansı bir obyektin, hadisənin və ya prosesin başa düşülməsinin (izahının) müəyyən edilmiş üsulu, obyektə dair əsas nöqteyi-nəzər, onların sistemli inkişafı üçün rəhbər ideyadır". Konsepsiyanın mərkəzində hər hansı bir sahənin sərhəd dəyərlərinin müəyyən edilməsi və maksimum "dünyagörüşünün" həyata keçirilməsi dayanır. Adətən bu, təsisçinin simasında ifadə olunan şəxsiyyətin çox görünən başlanğıcına malikdir.

İlk növbədə, konsepsiya subyektlərin çıxışına onların çıxış prinsiplərini və ilkin şərtlərini daxil edir, əsas anlayışları və əsaslandırma sxemlərini müəyyənləşdirir ki, burada bəyanatın xüsusi təsdiqi edilir. İ.Kollinqvud hesab edirdi ki, konseptual çərçivənin dəyişməsi insanın yaşaya biləcəyindən daha radikaldır, çünki bu, standart inancların daha əvvəl yaranmasının inkarına gətirib çıxarır. Təsvir edilmiş dizayner lüğətində "konsepsiya" anlayışı gələcək obyektin əsas ideyası, obyekti müqayisə ilə layihənin ideoloji-tematik əsası kimi onun mənasının qısa və dəqiq ifadəsi kimi qəbul edilir. Dizayn konsepsiyası gələcək obyektin hazır ideal modelini təmsil edir və bu obyektin əsas xüsusiyyətlərini təsvir edir.

Bir qayda olaraq, dizayn konsepsiyası hər hansı bir paradoksal tezis, gözlənilməz metafora, dizayn təklifinin ən parlaq əks etdirən mənası şəklində qısa və dürüst ifadə edilir.

Bir qayda olaraq, sübut edilmiş prototipləri olmayan və dizaynerin qarşısında duran dizayn sualları, onların həlli üçün funksional texnologiyalar sahəsində, eləcə də dekorativ-plastik tədqiqatlar sahəsində müxtəlif variantlara imkan verir. Buna görə də, bu variantların müqayisəli üstünlüklərini öyrənərək, funksional və estetik problemlərin vəzifələrinin təhlili işığında onların həyata keçirilməsi perspektivlərini nəzərə alaraq, layihənin ideyası kimi dizayn konsepsiyası hazırlanır (3, s.89).

Dizayn konsepsiyası çox böyük obyektlərdə, xüsusən də ətraf mühitdə daha mühüm rol oynayır. Məsələn, M.V.Lomonosova adına MDU-nun bina kompleksi. Bu universitet ölkədə universitet təhsilinin təşkilində mayak olmalıdır - unikallıq və sadəliyin, məqsədlərin davamlılığı və dinamikasının, ənənələrin və innovasiyaların, ünsiyyət azadlığının və qaydalara əməl olunmasının vəhdəti kimi, yəni sistem çoxlu sayda təhsili ifadə edir. ünya səviyyəsində biliyə baxır. Bütün bunlar bu universitet kompleksini digər şəhər strukturları ilə müqayisədə unikal edir, onun formalaşmasının yeni prinsiplərinin işlənib hazırlanmasını tələb edir. Bunun üçün aşağıdakıları həyata keçirmək lazımdır:

- obyektin parametrlərini və xüsusiyyətlərini müəyyən etmək, onu ətraf mühitin müxtəlif tipli komponentlərindən xüsusi qanunla təşkil edilmiş bir sistem kimi təmsil etmək;
- bu və ya digər memarlıq mühitinin memar-dizaynerinin formalaşmasının mümkün yollarını tapmaq;
- bu alətlər toplusunu minimuma endirmək yollarını nəzərdən keçirmək;
- Onların köməyi ilə MDU-nun yeni kompleksinin ideal istehlak xüsusiyyətlərinin formalaşması üçün layihə həlləri qurmaq və bu mühiti sonrakı layihə işlərinin xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən alqoritm kimi təqdim etmək. Konsepsiyanın əsas məntiqi bir tərəfi ilə paytaxtda gələcək kompleksin unikallığı, digər tərəfdən isə metafora ilə ifadə olunan "biliklər diyarı"nın və onun nəhəng şəhərinin ətrafının birmənalılığı, fərdiliyidir.

Dizayn-konsepsiya müddəalarının ikinci hissəsi daha çox layihə yönümlüdür və bu və ya digər dizayn həllərinin istəkləri haqqında məlumat verir. Bu konseptual konsepsiyada "firma üsubu"

kompleksi yaradılır, lakin bununla belə, hər hansı bir konkret xidmətin həyata keçirilməsinə dair qərarlar verilir (11, s.89).

Bir sıra layihə təkliflərinin utilitar və texniki əsaslandırılmasının əsası kimi yerli təbii-iqlim şəraitinin makro və mikro səviyyədə uçotu, habelə kompleksin strukturuna yer mühitinin elementlərinin aktiv daxil edilməsi, xüsusi bir atmosfer ümumi texnologiyaların qeyri-dəqiq reproduksiyası vasitəsilə həyatımıza zorakılıqla daxil edilmiş “beynəlxalq üslub”un vizual və sosial stereotiplərinin rədd edilməsi, həmçinin milli kompozisiya və dekorasiya ənənələrinə istinad nəzəzrdə tutulur. Beləliklə, dizayn konsepsiyasının müddəaları struktur təşkilatı vasitəsilə obyektin “ideal” formasının təşkili prosesində həyata keçirilir.

Başqa sözlə, dizayn konsepsiyasının hazırlanmasında eksperimental və ya alternativ dizayn üsullarından geniş istifadə oluna bilməsinə baxmayara, real layihə həlləri bura daxil olmamalıdır. Bu layihələrdə hər hansı illüstrasiyalar təklif edilməlidir. Çünki konkret dizayn layihəsinin hazırlanması, xüsusən də mürəkkəb və ya böyük obyektin dizaynı, hətta bəzi layihələrə dəyər olsa belə, konseptual inkişaf çərçivəsindən kənara çıxan bir sıra müstəqil dizayn hərəkətlərini təmsil edir.

Nəticə

Beləliklə, müəllifin təkliflərinin yeniliyi və perspektivi, onların sonrakı inkişafının xüsusiyyətləri və hətta qəbulunun taleyi dizayn konsepsiyasından asılıdır. Heç kimə sirr deyil ki, bu tamaşaçı bu sənət əsərinin cəlbediciliyini və praktikliyini yüksək qiymətləndirəcək. Bu məsələnin öyrənilməsi prosesində aydın oldu ki, dizayn metodologiyasına müxtəlif mənbələrdən istinad edilib. Onların əksəriyyəti müxtəlif sənət növlərindən (memarlıq, heykəltəraşlıq, dekorativ-tətbiqi sənət, teatr və kino), eləcə də mühəndisliyin, iqtisadiyyatın, sosiologiyanın, tətbiqi elmlərin müxtəlif sahələrindən götürülmüşdür. Hər bir layihə üçün müəllifin müxtəlif mövcud dizayn üsulları arasından ən uyğun və konkret vəziyyətə uyğun olanı seçmək imkanı var ki, bu da əslində layihənin gələcəkdə inkişafına təsir göstərir. Dizayn metodologiyasını öyrənmək və dizaynda konsepsiyanın inkişaf etdirilməsi vacibdir ki, onlardan öz layihə fəaliyyətlərində səmərəli istifadə olunsun.

References

1. Irwin J. The concept of "Design" and "Art" // Opinions. 2001, №4, p.160-168
2. Maklakova T.G Architecture of the twelfth century. M.: ASV Publishing House, 2001, 278 p.
3. Lamarck P. Design and trends // The world of design. 2000, №4, p.180-189
4. Kaplun A.I. Design in high school. M.: VNIITE, 1994, 290p.
5. Elochkin ME Introduction to modern design. M.: Knorus, IPR SPO, Elochkin, 2005, 304 p.
6. Design: illustrated dictionary reference book. M.: Архитектура С, 2004, 309 p.
7. Voronov N.V Design: Russian version. -M.; Tyumen: Tyumen College of Arts, 2004, 380 p.
8. Коsкоv M.A. Subject creativity: Firma L.L Icarus, 1996. - Kn.1, ch.I-III, 290 p.
9. Mikhailov SM, Kuleeva LM Basics of design: textbook. -Kazan, 1999, 340 p
10. Runge W. F., Senkovsky V. B. Fundamentals of design theory and methodology: allowance. - M., 2003, 390 p.
11. 11.Lavrent'ev A.H. Design history: textbook. allowance. -M., 2007, 290 p.
12. History of aesthetic thoughts: Formation and development of aesthetics as
13. Science: In 6 vols. T. 3, Europe and America end XVIII - first half XIX century. -M.: Art, 1986, 180 p.
14. Knabe GS Ancient Rome - history and diary: essays / G.C.Knabe. -M.: Art, 1986, 290 p.

Rəyçi: dos. F.Dadaşov

Göndərilib: 30.11.2021 Qəbul edilib: 20.12.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/73/81-85

Sərxan Ənnağı oğlu Qafarov
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
magistrant
qafarov.s@intend.az

İQTİSADİ ARTIM VƏ İNKİŞAFDA SAHİBKARLIĞIN ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə

Sahibkarlıq bütün dünyada iqtisadi inkişafın hərəkətverici qüvvəsi olmuşdur. Ədəbiyyata nəzər saldığımız zaman sahibkarlıq anlayışının müxtəlif dövrlərdə bir çox müəlliflər tərəfindən müxtəlif aspektlərdən araşdırıldığı görünür. Aparılan araşdırmaların əksəriyyəti, konsepsiya imkanları görmək, resursları toplamaq və risk etmək kimi məsələlərin müzakirəsi ilə izah olunmağa çalışılıb. Bu məqalədə sahibkarın tərifinə, sahibkarlığın tarixinə və sahibkarın tərkib hissələrinə diqqət yetiriləcəkdir.
Açar sözlər: *Sahibkarlıq, innovasiya, komponenetlər, müasir dövr, iqtisadiyyat*

Economic growth and development the role and importance of entrepreneurship

Summary

Entrepreneurship has been the driving force of economic development around the world. When we look at the literature, it seems that the concept of entrepreneurship has been studied from different aspects by many authors at different times. Much of the research has been done by discussing issues such as seeing the possibilities of the concept, gathering resources, and taking risks. This article will focus on the definition of an entrepreneur, the history of entrepreneurship and the components of entrepreneurship.
Key words: *Entrepreneurship, innovation, components, modern times, economy*

Sahibkar sözünün mənşəyi kimi baxdıqda, latın “intare” sözündən əmələ gəlir; Bu, fransızca “öhdəliyə götürmək, öhdəsinə götürmək” mənasını verən “entreprendre” və ilk başlamaq mənasını verən “sahibkar” sözündəndir. Orta əsrlərdə “fəal, işgüzar” mənasında da işlənmişdir. Hər hansı bir ehtiyacı ödəmək üçün əmək, kapital və təbii ehtiyatlar kimi istehsal amillərini bir araya gətirərək iqtisadi mal və ya xidmət istehsalını həyata keçirən, bu məqsədlə istehsal prosesini layihələndirən və təşkil edən, bütün riskləri öz üzərinə götürən şəxs kimi təyin edilə bilər. Sahibkar ehtiyacları ödəmək üçün təşəbbüs göstərən şəxsdir. Sahibkar risk və qeyri-müəyyənlik mühitində yeni məhsullar və ya iş imkanları istehsal edə bilən, qazancını artırmaq və böyümək üçün imkan və resurslardan istifadə edə bilən şəxs kimi də ifadə edilə bilər.

Sahibkarlar təkcə maddi və ya mənəvi statuslarını yüksəltmək deyil, həm də iqtisadi dəyər və gəlir yaratmaq məqsədi güdürlər. Verilən bütün təriflərdə ortaq məqam sahibkarın “başqalarının baxdığı, lakin görmədiyi imkanları görüb onları biznes ideyasına və qazanc əldə etməsinə” çevirməsi və “riskə meylli olması”dır.

İnsanoğlu tarixin ilk illərindən yaşamaq və ehtiyaclarını ödəmək üçün ovçuluq, əkinçilik, heyvandarlıq və barter ticarəti ilə məşğul olmuşdur. Biz bunu və buna bənzər hər hansı fəaliyyəti sadəcə sahibkarlıq kimi təsvir edə bilərik. Əslində, ibtidai insanlar yaşamaq üçün riskə gedir, fərq qoyur, yeniliklər edir, həyatlarını təhlükəyə atırdılar, yəni bu gün sahibkarlığın təriflərində ortaya çıxan bütün xüsusiyyətləri özündə ehtiva edirdilər (İbrahimov İ.H.: 2010. s. 63.).

Sahibkarlıq istehsalın hər bir dövründə müxtəlif formalarda mövcud olmuşdur. Məsələn, erkən insanlar ov edərkən və ya yığarkən müəyyən istehsal amillərini birləşdirərək son məhsula çatmaq üçün müxtəlif risklər götürürdülər. O günlərdən bu günə qədər sahibkarlıq demək olar ki, hər bir dövrdə sosial-iqtisadi dəyişikliklərlə müxtəlif formalarda mövcud olmuş və müəyyənləşmişdir. Sahibkarlıq, bizim bu gün dərk etdiyimiz kimi, sənaye inqilabı ilə ortaya çıxmış və bu günə qədər elm adamları tərəfindən müxtəlif şəkildə müəyyən edilmişdir (İmanov Ə.Ş: 2009. s. 72.).

XVII əsrdə milli təsərrüfatların yaranması, güclü xəzinələrə ehtiyacın yaranması, sənaye və ticarətə qoyulan məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması sahibkarlıq anlayışının fərqli formada meydana çıxmasına səbəb oldu. Bu anlayışdan ilk dəfə istifadə edən Riçard Kantillonun fikrincə, fermer həm də sahibkardır və torpağı müəyyən şəkildə becərməklə gəlir gətirir, sərvət yaradır. Bu dövrdə sahibkara müəyyən məhsul istehsal etmək və ya xidmət göstərmək üçün yerli hökumətlə müqavilə bağlayan insanlar kimi baxılırdı (Manafov Q.N: 2011. s. 77.). Əslində, Fransa hökumətinin bir çox ictimai binalarını tikən fransız iş adamı Con Lounun əsərinə əsaslanan R.Kantillon, sahibkarları qayıdışın qeyri-müəyyən olduğu, lakin geri dönüşün qeyri-müəyyən olduğu situasiyalarda ehtiyatlı və özünə inamla hərəkət edən fərdlər kimi görürdü. Müqavilələrdə əmək haqqı və ya qiymətlər ümumiyyətlə işin sonuna qədər müəyyən edildiyindən müqavilə bağlayan sahibkar öz fəaliyyəti nəticəsində yarana biləcək mənfəət və zərəri də öz üzərinə götürmüşdür. Risk anlayışı ilk dəfə bu dövrdə sahibkarlıq anlayışında ortaya çıxdı ki, bu da bir xidmət göstərmək və ya vəd edilmiş əmtəə istehsal etmək üçün rəhbərliklə müqavilə bağlamaq kimi müəyyən edilir.

R.Kantilyonun fikrincə, fiziki şəxs öz əməyini muzdla işə götürmür və ya işlətmirsə, sahibkardır. Sahibkarı və əmək haqqı ilə işləyən fərdləri fərqləndirən xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, sahibkar qeyri-müəyyənlik şəraitində öz vəsaiti ilə işləyərək yaşayıb qazanır. Kantilona görə, sahibkar adətən tanış olmayan və ya qeyri-müəyyən bazar şəraitində spekulyativ fəaliyyətlə məşğul olur. Bu xüsusiyyəti ilə o, sahibkarlıq kapitalı tapan, riskə gedən bir insan kimi də diqqət çəkib. Sahibkarı bu davranışa sövq edən səbəb onun fəaliyyəti müqabilində əldə etməyi ümid etdiyi qazancdır.Xammal, yardımçı və istehlak mallarının qiymətlərindəki dalğalanmaların gözlənilməzliyi səbəbindən bu mənfəət qeyri-müəyyəndir.

XVIII əsrdə dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin azaldığı, fərdiyyətçiliyin və xüsusi mülkiyyətin inkişaf etdiyi bir mühitdə Jan Baptiste Say belə bir fikir irəli sürdü ki, sahibkar istehsal amillərini birləşdirərək istehsalın və sərvətin bölüşdürülməsində tənzimləyici rol oynayır. təsərrüfat fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Sahibkarlığın qazancı olan mənfəət sahibkarlıq və idarəetmə (inzibati) funksiyalarını bir-birindən ayırırdı. O, istehsalın yaxşı və ya bədbəxtliyi əvvəlcədən qəbul etməklə meydana gəldiyini müdafiə edirdi.

XX əsrdə azad bazar iqtisadiyyatının inkişafı ilə bu dəfə Cozef A.Şumpeter iqtisadiyyatda dəyişiklik yaradan əsas amilin innovasiya olması fikrini irəli sürərək sahibkarın əhəmiyyətini daha da artırdı. C.A.Şumpeter 1910-cu ildə nəşr etdirdiyi "İqtisadi İnkişaf Nəzəriyyəsi" adlı əsərində sahibkarların innovasiyaları mənimsəməkdə müəssisə və ya biznesi idarə edənlərdən fərqli olduğunu və buna görə də iqtisadiyyatda sərvət yaradan və bölüşdürən mühüm aktor olduğunu bildirdi (Islam, A: 2015. s. 109.).

Sahibkarın cəmiyyətin cari və mümkün ehtiyaclarını müəyyən edərək öz intuisiyasına və təcrübəsinə əsaslanaraq gələcəyə yönəlik qərarlar verməsi onun gələcəyə baxan şəxsiyyətinin göstəricisidir. Davranış baxımından sahibkarlıq anlayışını fürsətdən istifadə etmək, biznes ideyasını müəyyənləşdirmək, lazımi resursları tapmaq, sonra bu təşəbbüsü hərəkətə keçirmək, həyata keçirmək və nəticə əldə etmək üçün zəruri olan bütün fəaliyyətlər kimi müəyyən etmək olar. Sahibkar haqqında verilən təriflərdə dörd əsas elementə diqqət çəkilir. Sahibkarlar öz yenilikləri ilə bazarda yeni tələblər yaradır və bu, mövcud bazarı dəyişdirərək yeni strukturun formalaşmasına gətirib çıxarır. Şumpeter bu vəziyyəti “yaradıcı dağıdıcılıq” adlandırır. Dinamik bir prosesi ifadə edən bu anlayış iyirminci əsrin böyük hissəsində hökmranlığını davam etdirdi. İqtisadi bir quruluşda sahibkarlığı və sahibkarları görməzlikdən gəlməyin mümkün olmadığını ifadə edən Şumpeter, yeni bir kommersiya malının və xidmətinin ortaya çıxması üçün bir ixtiradan istifadə kimi təyin etdiyi “innovasiya” anlayışından əsas güc kimi istifadə etdi. yeni tələbat yaratmaq və bununla da rifah yaratmaq. Beləliklə, sahibkar yenilik etməklə mövcud durğun iqtisadi nizamı məhv edir, innovasiya və investisiyaları işə salır və bununla da iqtisadiyyatı irəli aparır. Bu baxımdan sahibkarlar innovasiya və investisiya güclərindən istifadə edərək yeni bizneslər quran, müxtəlif məhsullar istehsal edən və məşğulluq yaradan idarəçilərdir.

Şumpeter iddia edir ki, həm sahibkarlar, həm də menecerlər risk alır, lakin innovasiyalar sahibkarlar üçün əsas fərqləndirici amil olacaq. Onun sözlərinə görə, sahibkarların ən mühüm problemi yeni ideyalar tapmaq və bu ideyalardan istehsalatda istifadə etməkdir. Başqa sözlə, o, bunları yeni məhsul və xidmətlərin inkişafı, yeni istehsal üsullarının inkişafı, yeni bazarların tapılması, yeni təchizat mənbələrinin kəşfi və yeni təşkilat formalarının inkişafı kimi sadalayır. Müasir sahibkarlıq düşüncəsinin

atası hesab edilən Şumpeter sahibkarları təkcə qurulmuş biznesin rəhbərləri, menecerlər və ya sənayeçilər kimi deyil, həm də istehsal amillərinin yeni kombinasiyalarına nail olan insanlar kimi görür. Rəqabət şəraitinin sıx olduğu qeyri-statik bazarlarda ətraf mühit şəraiti daim dəyişdiyi üçün gələcəyin proqnozlaşdırılması çətinləşir, risk və qeyri-müəyyənlik gətirir. Bu, sahibkarlığa ehtiyacı artırır (Jindapon, P: 2009. s. 292.).

Sahibkarlıq anlayışının çox uzun bir tarixə malik olmasına baxmayaraq, onun təriflərindəki qeyri-müəyyənlik və son vaxtlara qədər az sayda araşdırmaya məruz qalması bu konsepsiyaya iqtisadiyyat tərəfindən kifayət qədər diqqət yetirilmədiyini göstərir. Bunun əsas səbəblərindən biri də sahibkarın bir menecer kimi düşünülməsi və qiymətləndirilməsi anlayışının Adam Smitdən başlaması və XIX əsrdə neo-klassiklər tərəfindən davam etdirilməsidir. Yenə klassik təşkilati yanaşmada müəssisələrin qapalı mexaniki strukturlar kimi qəbul edilməsi risk götürərək yeni biznes sahələri tapmaq qabiliyyətinə malik olan sahibkarların fəaliyyətsizliyinə səbəb olmuşdur. XX əsrin əvvəllərində bu dəfə avstriyalı iqtisadçı C.A.Şumpeter sahibkarlığı yenidən şərh edərək, bu gün də qüvvədə olan konsepsiyanın intellektual əsasını qoydu.

Bu elementlər, Yaradıcılıq yeni bir mal və ya xidmət üçün səy göstərmək, müəyyən risk götürmək və nəticədə gəlir təmin etməkdir. Yaradılanlar həm sahibkar, həm də istehlakçı üçün faydalı olmalı, dəyər qatmalıdır. Yeni məhsul və ya xidmət yaratmaq üçün sahibkar müəyyən vaxt və səy sərf edəcək. Bu proses zamanı məhsul və ya xidmət istehsal edilərkən bəzi risklər də üzə çıxacaq. Axı gəlir və ya uğur sahibkar olmağın mükafatıdır. Burada ən mühüm mükafat maddi və ya mənəvi dəyər yaratmaqdır. Sonra qazanc ondan gələcək. Əldə olunan mənfəət həm də uğur səviyyəsinin göstəricisidir. Əlavə dəyər və mənfəət yaratmaq şəxsi məmnunluq hissi ilə müşayiət olunur.

Sahibkarın komponentlərini dörd başlıq altında toplaya bilərik. Bunlar; innovativ və yaradıcı olmaq, risk almaq, qabaqcıl olmaq və rəqabətli düşünmək.

İnnovativ və yaradıcı olmaq. İnnovativ və yaradıcı olmaq qarşıya çıxan problem və ehtiyacların yaradıcı, qeyri-ənənəvi və yeni həll yollarının axtarışını izah edir. Bu həllər yeni məhsul və xidmətlərin, yeni texnologiyaların və ya istehsal proseslərinin istifadəsi kimi müəyyən edilə bilər. Yaradıcı və innovativ olmaq, yeni ideyalar və ya metodlar hazırlamaq və onları həyata keçirmək sahibkarı digər menecer tiplərindən fərqləndirən ən mühüm xüsusiyyətdir. Bu xüsusiyyət həm də sahibkarın hər şeydən əvvəl gözləntilərinə uyğun səviyyədə risk götürən insan olduğunu göstərir (Qasımov F.H., Nəcəfov Z.M: 2009. s. 78.).

Sahibkar köhnəni yeni, bəzi hallarda isə tamamilə naməlum olanı əvəz etdiyi üçün ənənəyə sadiq qalanların müqavimətini də qırmalıdır. Sahibkar dəyişiklikləri normal və faydalı hesab edir. Şumpeterin dediyi kimi, sahibkar yaradıcı məhvetmə vəzifəsini yerinə yetirir. Başqa sözlə, sahibkar ənənəni pozaraq yenisini yaradır. Çətin olan dəyişikliyi aradan qaldırmaq üçün sahibkar həm istehsal, həm də istifadə mərhələsində qarşılaşa biləcəyi müqavimətləri hesablamalı və onları aradan qaldırmaq üçün səy göstərməlidir. Bu prosesdə köhnəni çox yaxşı bilmək və yeninin xüsusiyyətlərini izah edə bilmək vacibdir. Bunun üçün çoxölçülü düşüncə, yeninin qəbul edilməsinə imkan verəcək inandırma gücünə malik olmaq və yaxşı ünsiyyət qurmaq lazımdır. Sahibkar müstəqil düşünməyi bacarmalı, çevik, yaradıcı, özünə inamlı, möhkəm və israrlı olmalıdır (İbrahimov İ.H: 2010. s. 83.).

Risk fərziyyəsi. Risk götürmək sahibkar olmağın əsasını təşkil edir. Sahibkarın risk götürmə tərzi əlavə dəyər yaratma prosesinə təsir edən mühüm davranışdır. Risk götürmə prosesinin müəyyənediciləri yaradılma və imkan ölçüsü, real və qəbul edilən dəyər, sahibkarın şəxsi bacarıqları və məqsədləri, aktuallıq və rəqabət sahəsinin müxtəlifliyidir. Sahibkar risk alarkən texnoloji dəyişiklik, bazar strukturu, ictimai qaydalar və rəqabətin növü kimi məsələlərə də diqqət yetirməlidir. Sahibkarın məqsəd və bacarıqları kifayət qədər olsa da, investisiya və icra prosesi uzandıqda xarici və daxili mühit şəraiti dəyişə bildiyindən risk nisbəti artacaq.

Pionerlik. Pioner olmaq fürsətləri görmək və lazımi qiymətləndirmələri etmək və sonra onları fəaliyyətə çevirməkdir və sahibkarlığın tamamlayıcı elementidir. Əksər sahibkarlar liderliyi fəaliyyətə çevirə bilmirlər. Pionerlik təcrübə ilə əlaqəli bir anlayışdır. Başqalarını izləmək əvəzinə, yenilikçi düşüncəyə vaxt itirmədən, rəqiblərdən fərqli bir baxışa sahib olmağın şüuru ilə lazımi qərarları vaxtında alaraq hərəkətə keçməkdir. Yeni proseslər yaratmaq və imkanları müəyyən etmək bacarığı vacib olsa

da, bir şəxsin və ya biznesin sahibkar kimi qiymətləndirilməsi kifayət deyil. Bir çox innovativ mütəfəkkir öz ideyalarını hərəkətə keçirə bilməyib. Bu səbəbdən sahibkar olmaq üçün müəyyən edilmiş imkanları biznes plan əsasında müəyyən edilmiş müddət ərzində fəaliyyətə çevirmək lazımdır.

Rəqabətli Düşüncə. Sahibkar olmağın əsaslarından biri resursları birləşdirərkən rəqabətli düşüncədir. Burada sahibkarın mövcud resurslardan səmərəli istifadə etməsi resurslarla təmin etmək qədər vacibdir. Rəqabət həm biznes, həm də istehlakçılar üçün sağlam bazar mühiti yaradır. Rəqabət sahibkarlara keyfiyyətli məhsul istehsal etməyə, səmərəli işləməyə və bazarda qalmaq üçün istehlakçı yönümlü olmağa imkan verir. Yeni bir firma qurarkən və ya mövcud firmanın yenidən qurulması zamanı yeni təşəbbüslər məhsuldarlığı artıra bilər. Bu cür təşəbbüslər rəqabət təzyiqini artırır və digər şirkətləri imkanlarını və məhsullarını təkmilləşdirməyə və ya innovative fəaliyyəti realizə etməyə məcbur edir. İstər təşkilat və proseslərdə, istər məhsul və ya xidmətlərdə, istərsə də bazarlarda şirkətlərin gətirdiyi yeniliklərlə səmərəliliyin və məhsuldarlığın artırılması bütövlükdə iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini artırır. Beləliklə, daha çox məhsul daha ucuz qiymətə buraxılır ki, bu da istehlakçılara sərf edir.

Sahibkarın kim olduğunu müəyyən etmək üçün əvvəlki bölmədə verilmiş təriflərə baxmaq lazımdır. Sahibkar ilk növbədə biznes imkanlarını görməyi və qiymətləndirməyi bacarmalıdır. Daha sonra xarici mühitdə gördüyü və təyin etdiyi imkanları həyata keçirmək üçün bir fayda təmin etmək üçün lazımi qaynaqları bir araya gətirməyi bacarmalıdır (İmanov Ə.Ş: 2009. s. 89.). Bunu edərkən uğursuzluq ehtimalını düşünməli, hədəflərindən əl çəkməməli və qətiyyətli olmalıdır. Sahibkar bu sərmayəni həyata keçirərkən üzləşə biləcəyi riski idarə etməyi bacarmalı, qeyri-müəyyənliyə dözümlü olmalı, yeniliyi və dəyişikliyi bir fürsət olaraq görməli, yaradıcı olmalıdır. Burada sahibkarın gücə və uğura ehtiyacı, başqalarının taleyini idarə edə biləcəyinə güclü inamı, təfərrüatlara diqqət yetirməsi, təxəyyülündən istifadə etməsi, liderlik qabiliyyəti, zəhmətkeşliyi və mükəmməlliyi mühüm rol oynayır.

Sahibkar şəxsiyyətin formalaşmasında şəxsiyyət, ailə və mühit amillərindən hansının daha çox müəyyənedici olması mühüm müzakirə mövzusudur. Sahibkarlığın yaranmasına səbəb olan əsas motivlər araşdırıldıqda, klassik iqtisadiyyat anlayışına görə fərdi maraqların maksimuma çatdırılması sahibkarlığın formalaşmasında ən mühüm amildir. Bununla belə, müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən sahibkarlığın Maslounun ehtiyaclar iyerarxiyasında müəyyən edilmiş psixoloji dəyişən olan nailiyyət ehtiyacından, eləcə də iqtisadi motivlərdən asılı olduğu bildirilmişdir (Sijbom, R. B. L., Janssen, O., Van Yperen, N. W: 2015. s. 464.).

Məlumdur ki, fərdlərin təhsil səviyyəsi onların ailələrinin təhsil səviyyəsi ilə düz mütənasibdir. Yenə araşdırmalar göstərir ki, ailələrində sahibkar olan fərdlərin özünə inam ehtiyacı, innovasiya və uğurları arasında əhəmiyyətli əlaqə var. Təhsilin sahibkarlığa təsiri mühüm tədqiqat mövzularından biridir. Aydındır ki, sahibkarlıq xüsusiyyəti tamamilə anadangəlmə deyil, onu zamanla inkişaf etdirmək olar və təhsillə əldə etmək olar. Rəsmi təhsil sahibkarlıq karyerasına təsir edə bilər və fərdləri öz bizneslərini qurmağa təşviq edə bilər. Bu baxımdan təhsil sahibkarlığa təsir edən mühüm amillərdən biri kimi qəbul edilir (Welter, Friederike: 2011. s. 167.). İnsanlar öz istedadlarına məktəblərdən, təlim proqramlarından və universitetlərdən biliklər əlavə etdikdə, uğurlu sahibkar olmaq şanslarını artırırlar. Universitetlərimizdə analitik düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirən, yaradıcılığı və sahibkarlığı təşviq edən bir çox təhsil proqramları mövcuddur. Belə təlim proqramları ilə əzmkarlıq, uğur qazanmaq istəyi, məqsəd və imkanlara diqqət yetirmək, o cümlədən biznes imkanlarını görmək və qiymətləndirmək, idarəetmə funksiyalarını başa düşmək və öyrənmək, hüquqi tənzimləmələr haqqında biliklərə sahib olmaq, biznes funksiyalarını təhlil etmək, kreditlə tanış olmaq kimi texniki biliklər təşkilatlar və əlaqələrin necə inkişaf etdiriləcəyini müəyyən etmək, məsuliyyət hissini inkişaf etdirmək, problem həll etmək, əzmkarlıq, streslə mübarizə aparmaq, uğursuzluqlardan öyrənmək, dəqiqlik və etibarlılıq, komanda işi kimi bacarıqlar əldə etmək də mümkündür.

Nəhayət, sahibkarın yaşı və ailə vəziyyəti də mühüm amil kimi qəbul edilə bilər. Araşdırmalar göstərir ki, karyeralarının başlanğıcında olan insanlar riskə daha çox meyllidirlər, lakin sonrakı illərdə risk alma nisbəti azalır (İbrahimov İ.H: 2010. s. 96-98.). Məsələn; Universiteti yenicə bitirmiş və ya itirəcək heç bir əmanəti olmayan tək adamın risk alma nisbəti yüksəkdir. Bununla belə, bazarda müəyyən ad qazanmış və yüksək menecmentə rəhbərlik edən peşəkarın əmanətlərini riskə atma ehtimalı

azdır. Son araşdırmalarda insanların ömrünün uzadılması səbəbindən təqaüdə çıxdıqdan sonra da sahibkarlığa çevrilən insanlar var.

Nəticə

Sahibkarlar yeni ideyalar istehsal edən, vaxt və səy sərf edən, sintez edən, yeni məhsul və ya xidmətləri inkişaf etdirən, rəqabət strategiyaları ilə bazara çıxaran, liderlik edən, risk götürən və gələcəyi görən insanlardır. Sahibkarlar istehlakçıların cari ehtiyaclarını qarşılamaqla yanaşı, ehtiyac duyula bilən, lakin o günə qədər bazarda olmayan məhsul və ya xidmətləri görür, imkanları görür, bu məhsul və xidmətlərin istehsalı üçün resurslar toplayır, investisiya yatırır və müəyyən miqdarda risk daşıyırlar bunu edir. Burada başlıca xüsusiyyətlər, fürsətləri görmək, innovasiya yaratmaq, qabaqcıl olmaq, yeni mal və xidmətlər yaratmaq üçün resurslar tapmaq, risk etmək və bunun müqabilində fayda və gəlir təmin etmək sahibkarlıq anlayışının müəyyənləşdirilməsində bizə yol göstərəcək.

References

1. Gasimov F.H., Najafov Z.M. Prospects for the emergence, spread and development of innovations. Baku, “Science”, 2009, 416 p.
2. Gaddefors, Johan; Anderson, Alistair R. (1 January 2017). "Entrepreneursheep and context: when entrepreneurhip is greater than entrepreneurs". International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research. **23** (2): 267–278
3. Hasanov H.S. Large business structures. Baku. Azerneshr, 2007. -276 p. Jindapon, P. (2013). Do Risk Lovers Invest in Self-protection? Economics Letters, 121(2), 290–293. doi:10.1016/j. econlet. 2013.08.031
4. İbrahimov İ.H. “Issues of regulation of entrepreneurial activity”, Baku, Sada publishing house, 2010, 248 p.
5. Imanov A.Sh. Small business. Textbook. Baku, "Science", 2009. -368 p.
6. Islam, A. (2015). Entrepreneurship and the Allocation of Government Spending Under Imperfect Markets. World Development, 70,108–121. doi:10.1016/j.worlddev.2015.01.002
7. Manafov Q.N. Entrepreneurship theory. Textbook, Baku, "University of Economics" publishing house, 2011 - 158 p.
8. Saiz-Alvarez, J. M. (2015). Solidarity Entrepreneurship in the European Knowledge Economies: Keys for a New Paradigm to Be Applied into Developing Nations. In Entrepreneurship in the Contemporary Knowledge-based Global Economy. Hershey, PA: Information Science Reference (IGI Global).
9. Sijbom, R.B. L., Janssen, O., & Van Yperen, N.W. (2015). Leaders Receptivity to Subordinates Creative Input: The Role of Achievement Goals and Composition of Creative Input European Journal of Work and Organizational Psychology, 24(3), 462–478. doi:10.1080/1359432X.2014.964215
10. Stephan, U., Uhlaner, L. M., & Stride, C. (2015). Institutions and Social Entrepreneurship: The Role of Institutional Voids, Institutional Support, and Institutional Configurations. Journal of International Business Studies, 46(3), 308–331. doi:10.1057/jibs.2014.38
11. Welter, Friederike (1 January 2011). "Contextualizing Entrepreneurship—Conceptual Challenges and Ways Forward". Entrepreneurship Theory and Practice. **35** (1): 165–184.

1\. 12.Von Thünen, J.H. (2015). Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie [The Isolated State in Relation to Agriculture and the Domestic Economy]. Berlin, Germany: Wiegandt. (Original work published 1875)

Rəyçi: dos. A.Quliyev

Göndərilib: 26.11.2021 Qəbul edilib: 15.12.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/73/86-90

Kənan Sadiq oğlu Orucov
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
magistrant
kanan10@mail.ru

TURİZMİN İNFRASTRUKTURU VƏ ƏSAS FUNKSİYALARI

Xülasə

Ölkəgə turizm infrastrukturu turizm sektorunun uğurlu fəaliyyətinin və davamlı inkişafının ən mühüm komponentidir. Turizm sahəsində infrastruktur turizm məhsulunun keyfiyyətinin təmin edilməsinə və həyata keçirilməsinə birbaşa təsir göstərməklə yanaşı, onun qiymətini və dəyərini müəyyən edir. Turizm infrastrukturu turizmin inkişafının maddi və təşkilati əsasını təşkil edən obyekt və qurumların məcmusudur.

Məqalədə turizm infrastrukturunun mahiyyəti və onun tərkib hissələri açıqlanır. Turizmin əsas funksiyaları təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: *turizm,turizm infrastrukturu,turizmin əsas funksiyaları, turizmin inkişafı, inkişaf prespektivi*

Infrastructure and main functions of tourism

Summary

The country's tourism infrastructure is the most important component of the successful operation and sustainable development of the tourism sector. In the field of tourism, the infrastructure has a direct impact on the quality and implementation of tourism products, as well as determines its price and value. Tourism infrastructure is a set of objects and institutions that form the material and organizational basis of tourism development.

The article describes the essence of tourism infrastructure and its components. The main functions of tourism are analyzed.

Key words: *tourism, tourism infrastructure, main functions of tourism, tourism development, development perspective*

Müasir şəraitdə turizm bir çox ölkələrin və ayrı-ayrı regionların iqtisadiyyatının aparıcı sahələrindən birinə çevrilmişdir. O, dinamik şəkildə inkişaf edir, regionların iqtisadi inkişafına, əlavə iş yerlərinin açılmasına, təbii və mədəni sərvətlərin qorunub saxlanmasına öz töhfəsini verir.

Turizm əhəmiyyətli dərəcədə təyinat məntəqəsində mövcud olan infrastrukturun çeşidindən və növündən asılıdır. İnfrastruktur turizm sənayesinin əsas sahəsidir və bu daim genişlənən sahənin inkişafında xüsusi rol oynayır. Tarix boyu bir neçə ölkə turizm sənayesi ilə bağlı infrastrukturun vacibliyini etiraf etmiş və onların hökumətləri öz fəaliyyətlərini turizm sənayesi ilə əlaqələndirərək, turizm üçün xüsusi infrastruktur obyektləri təqdim etmişdirlər

İnfrastruktur uğurlu turizm istiqamətinin inkişafı üçün əsasdır. Turizm sənayesi yeni infrastruktura investisiyaları stimullaşdırır, onların əksəriyyəti yerli sakinlərin, eləcə də turistlərin həyat şəraitini yaxşılaşdırır.

Müasir infrastruktur obyektlərinin qurulması və təchizatı son dərəcə mürəkkəbdir. Turizm infrastrukturu təmin edən aspektlərə aşağıdakıları misal göstərə bilərik (7, s. 30):

1) turizm daxilində və onun təyinat mövcudluğunu təmin etmək
2) kommunal infrastrukturun yaxşılaşdırılması
3) yeni yaşayış imkanlarının inkişafı
4) göstərilən xidmətlərin keyfiyyətini artırmaq
5) lazımi infrastrukturu inkişaf etdirmək
6) mövcud yaşayış imkanlarını təkmilləşdirmək və

İnfrastruktur turistlərin axınına müsbət təsir göstərir, deməli, turizm üçün spesifik infrastrukturun kifayət qədər və lazımi inkişafı yetkin turizm infrastrukturunun inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Turizm inkişaf etmiş ölkələrin əhəmiyyətli bir hissəsində bir neçə səmərəli iqtisadi imkanlardan biri hesab olunur. Yalnız inkişaf etmiş ölkələr deyil, inkişaf etməkdə olan ölkələr də Turizmi əhəmiyyətli bir töhfə və ya əsas gəlir mənbəyi kimi müəyyənləşdirmişlər. Lakin turizm vahid maddi məhsul deyil.

Turizm turistlərin və təyinat istiqamətlərinin bütün aspektləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan çoxölçülü funksiyalardır ki, onların fəaliyyəti birbaşa və ya dolayı qarşılıqlı fəaliyyəti nəticəsində baş verir.

Turizm infrastrukturu həm fiziki, həm də qeyri-fiziki elementlərdir ki, bu da ziyarətçilərin tələbatını ödəmək üçün layihələndirilmiş və ucaldılmışdır. Turizm və nəqliyyat üzrə foruma əsasən, turizm infrastrukturu cəlbedici turizm istiqamətlərinin inkişafı üçün mərkəzi, əyalət və yerli səviyyələrdə əməkdaşlıq edən nəqliyyat, sosial, rekreasiya və ekoloji infrastrukturun tədarük zənciridir.

Dünya Turizm birliklərinin məlumatına görə, infrastruktur turizmin inkişafı və səmərəliliyi üçün yeganə ən mühüm açardır. Turizm infrastrukturu, bir qayda olaraq, fiziki, mədəni, xidmət və İdarəetmə infrastrukturuna bölünür.

Fiziki infrastruktur nəqliyyatdan, mehmanxanalardan, elektrik enerjisindən, rabitə və su təchizatından ibarətdir. Fiziki infrastrukturu nəqliyyat, sosial və ekoloji kateqoriyalara bölmək olar (12).

Nəqliyyat infrastrukturu hava limanları, yollar və kanat yollarını əhatə edir və bu yollar turistlərə həm beynəlxalq, həm də daxili bazarlardan müxtəlif istiqamətlərə asan və təhlükəsiz girişi təmin edir.

Sosial infrastruktur otel, konfrans mərkəzləri, stadionlar, qalereyalar və digər zəruri obyektləri əhatə edir. Onlar yerləşməklə kifayətlənmir, həm də turistləri cəlb edən müxtəlif fəaliyyət və xidmətlər üçün dəstək göstərirlər.

Ekoloji infrastruktur təbii dəyərə malikdir və milli parklara, dağlara, göllərə, trekkinq və qoruqlar üçün marşrutlara aiddir. Turizm infrastrukturu həmçinin turizm məhsullarının yayılması və yerli məhsulların ziyarətçilərə satışı üçün nəzərdə tutulmuş digər infrastrukturu da əhatə edir.

Mədəniyyət infrastrukturu ənənəvi mədəniyyət, qida, irs, yarmarkalar və festivallar, yerli incəsənət, ənənəvi oyunlar, rəqslər və musiqi, geyim və dildir. Hüquq-mühafizə, gömrük və immiqrasiya mexanizmləri idarəetmə sisteminə daxil edilmişdir.

Turistlər əksər istiqamətlər üzrə real turizm obyektlərinə baş çəkmək üçün ümumi xərclərinin kiçik hissəsini sərf edirlər. Turizm xərclərinin böyük hissəsi nəqliyyat və səyahət, yaşayış, qida və içkilər, eləcə də ticarət və istirahət payına düşür.

Turizmin inkişafı üçün əsas ərazilərin unikal, spesifik xarakterini müəyyən edən turist resurslarının - mədəni dəyərlərin və təbii obyektlərin və hadisələrin mövcudluğudur. Ancaq rahat qalmağı təmin edən əlavə xidmətlər göstərilmədən belə cəlbedici obyektlərin olması müasir turisti cəlb etmək və ehtiyaclarını ödəmək üçün kifayət deyil.

Turizm resurslarından səmərəli istifadə etmək üçün turizm obyektlərinin müəyyən səviyyədə əlçatanlığı və uzun məsafələrə səyahət zamanı rahatlıq tələb olunur ki, bu da yolların vəziyyəti, turistik yerlərə olan məsafə və səyahət vaxtı, habelə turistlər üçün rahat şəraitlə müəyyən edilir. yaşayış və yemək xidmətləri daxil olmaqla, yerində qalmaq. Bu şərtlər turizm infrastrukturunun tərkib hissələri ilə müəyyən edilir (4, s. 2).

Onun formalaşması sayəsində turizm ehtiyatlarının daha intensiv inkişafı baş verir, ərazinin cəlbediciliyi artır, iqlim, siyasi, iqtisadi, sosial-mədəni, ekoloji amillərin yaratdığı bəzi mənfi cəhətlər kompensasiya edilir.

Turizm sahəsində infrastruktur turizm məhsulunun keyfiyyətinin təmin edilməsinə və həyata keçirilməsinə birbaşa təsir göstərməklə yanaşı, onun qiymətini və dəyərini müəyyən edir.

Ölkəgə turizm infrastrukturu turizm sektorunun uğurlu fəaliyyətinin və davamlı inkişafının ən mühüm komponentidir. Buna görə də turizmin iqtisadiyyatın strukturunda tanınmış şərəfli yer tapdığı ölkələrin hökumətləri turizm infrastrukturunun inkişafına ardıcıl olaraq investisiya yönəldir və özəl investisiyaları dəstəkləyir: yolların, hava limanlarının, qatar stansiyalarının, mehmanxanaların, düşərgələrin tikintisi saytlar, düşərgələr, motellər, restoran və kafelər, ticarət obyektləri, əyləncə və s.

Turizm infrastrukturu dedikdə, turizm sektorunun fəaliyyətini təmin etmək, turistlərin turist resurslarına normal çıxışını və onlardan turizm məqsədləri üçün lazımi şəkildə istifadəsini təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuş istehsal, sosial və rekreasiya təyinatlı mövcud strukturlar və şəbəkələr başa düşülür (6, s. 2).

Beləliklə, ölkənin turizm infrastrukturu bir-biri ilə əlaqəli elementlərdən ibarətdir. Bunlar:

a)Əsas xidmətlər: su təchizatı, elektrik enerjisi, telekommunikasiya, tullantıların yığılması, sağlamlıq və gigiyena, təhlükəsizlik və mühafizə.

b) Yol sistemi: avtomobil yolları, cığırlar və s.

c)Nəqliyyat: hava limanı, dəmir yolu şəbəkələri, avtobuslar, taksilər.

d) Yerləşdirmə: otellər, mehmanxanalar, mənzillər, düşərgələr.

e)İçtimai iaişə: restoranlar, fast food yerləri, kafelər.

f) Mədəni tədbirlər üçün xidmətlər: incəsənət və əyləncələr, muzeylər, qoruqlar, zooparklar.

g) İdman və istirahət fəaliyyəti üçün xidmətlər: idman və istirahət avadanlıqlarının icarəsi, qumar və mərc otaqları, əyləncə parkları, qolf meydançaları, idman meydançaları, dalğıc, xizək sürmə.

h) Digər xidmətlər: turizm məlumatı, avadanlıq və avtomobil icarəsi, bank xidmətləri.

Otellər və ya restoranlar kimi biznes qurumları öz müştərilərinə (turistlərə) xidmət etmək üçün infrastruktur yaradır və fəaliyyət göstərir. İctimai təşkilatlar təkcə turistlərə xidmət göstərmək üçün deyil, həm də regionun inkişafı üçün şərait yaratmaq, bütün cəmiyyətə (o cümlədən turistlərə) və iqtisadiyyata xidmət etmək üçün infrastrukturu inkişaf etdirir.

Turizmin əsas funksiyaları aşağıdakılardır:

Turizmin iqtisadi funksiyası

a)Yüksək səviyyəli turizm imkanlarına qoyulan investisiyalar qısa müddətdə həm turizmə, həm də digər sektorların inkişafına töhfə verəcəkdir. Digər sahələrlə müqayisədə turizm məhsuldarlığı daha yüksəkdir.

Turizmin iqtisadiyyata töhfəsi aşağıdakılardan ibarətdir (1, s. 56):

b) Turizmə qoyulan sərmayə birbaşa xalqa fayda verir.

Turizmin sosial funksiyası

Turist, 24 saatdan çox gəzən və istirahət etmək, səyahət etmək, əylənmək, başqa yerləri və mədəniyyətləri görmək üçün başqa bir yerə və ya ölkəyə səyahət edən bir insandır. Turizm, turistlərin yaratdığı kollektiv hərəkatın ümumi adıdır (1, s. 43). Turizmin sosial funksiyası da elə burdan gəlir. Çünki tək-tək ünsiyyət fərqli mədəniyyətlərin insanları arasında başlayır (4, s. 54).

Turizmin sosial imkanlarına güvənərək bölgəçilik, irqçilik və din kimi duyğular populyarlıq və insan sevgisində iz buraxır. Dünyanın o tayında yaşayan və görən insanlar da insan olduqları üçün hissləri, düşüncələri və fədakarlığı var (2, s. 170-171). Səyahət zamanı insanlar dil və irq fərqləriylə də qarşılaşırlar. Ancaq bu fərqliliklər belə insanların humanist insan olmasına və insani dəyərlər çərçivəsində yaşamasına mane olmur.

Turizmin siyasi funksiyası

Ölkəmiz dörd fəsli yaşayan bir ərazidə yerləşdiyindən yay və qışda çoxlu sayda xarici turist cəlb edir. Əlavə olaraq, bu rəqəmi yay və qışda yerləşmə və birgə turizm vasitəsi ilə istirahət edən yerli turistlərin sayına əlavə etsək, turizmin ölkəmizdəki lokomotiv sektorlarından biri olduğu aydın olur.

Turizmin mədəni funksiyası

Turizm və mədəniyyət bir-birinə inteqrasiya edir, inkişaf edir və yayılır. Bu yolla mədəniyyətin inkişafını və yayılmasını təmin edir. Turistlər müxtəlif mədəni əşyaları görmək, tanımaq və tanıtmaq üçün səyahət edirlər.

Nəticədə, ölkənin mədəniyyətinə töhfə verirlər. Məsələn, Şamaxı və Lənkəran xalçaları ilə tanış olan turistlər xalça mədəniyyətini tanıyır və Azərbaycan mədəniyyəti haqqında ətraflı məlumat əldə edirlər. Bu şəkildə mədəniyyət genişlənir və inkişaf edir.

Digər bir nümunə, Quba və Qəbələ kimi rayonlarımızda turistlərin diqqətini çəkən əl işləridir. Əl sənətlərində naxış və elementlər ölkəmizi xüsusilə əks etdirir (2, s. 28). Buna görə də bu elementlər turistlərin marağı vasitəsilə inkişaf edir. Turizm və mədəniyyət bir-biri ilə əlaqəlidir. Ölkəmizə gələn turistlər yeməklərimizlə, yerli zövqlərimizlə, adət-ənənələrimizlə tanış olurlar və bunun nəticəsində mədəni xüsusiyyətlərimiz inkişaf edir.

Eyni zamanda bu sahədəki mövcud problemlərə də nəzər salaraq qeyd etməliyik ki, ölkəmizdə xarici turistləri ölkəyə dəvət edən, bu prosesi təşkil edən və onlarla ünsiyyət quran turizm operatorları var.

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən güclü iqtisadi potensiala malik xarici şirkətlərlə rəqabət aparmaqda çətinlik çəkirlər. Çünki bu şirkətlərin viza problemlərini dövlətlər asanlıqla həll edə bilərlər. Onlara öz fəaliyyətlərini həyata keçirmək üçün avtomobil də verilir. Bizdə isə belə məsələlər turoperatorlar üçün problem yaradır (5, s. 79).

Azərbaycanın turizm informasiya və reklam dəstəyi də çox zəifdir. Xaricdə turizm fəaliyyəti ilə məşğul olan turizm nümayəndələri yoxdur. Xaricdəki səfirliklər sektoru inkişaf etdirmək üçün heç bir addım atmır.

Digər bir problem isə bu sahədə qiymətlərin yüksək olmasıdır. Bu səbəbdən ölkəmizdə bu sektorda fəaliyyət göstərən şirkətlər, əlavə dəyər vergisi olaraq təyin olunan 18% vergiyə tabedir və bu da müəssisənin maya dəyərini daha da artırır və məcburi olaraq şirkət yüksək keyfiyyətli xidmətlər göstərir. Bu, təbii ki, daxili və xarici turistlərin sayının azalmasına səbəb olacaqdır.

Azərbaycanda turizmlə bağlı başqa bir məsələ də sənayenin bir istiqamətə yönəlməsidir. Ölkəmizdə başqa turizm imkanları olsa da, daha çox şəhər turizmi inkişaf edib. Ancaq kəndlərimiz və bölgələrimiz digər turizmi inkişaf etdirmək üçün lazımi turizm resurslarına malikdir.

Nəticə olaraq turizm sahəsində bütün bu problemlər aradan qaldırlmalı və mümükün həll yolları tapılmalıdır.

<u>Turizmin maliyyə funksiyası</u>

Turizmin iqtisadiyyatda gəlirlərə təsiri üç yolla baş verir [3, s. 9]:

1.Turistlərin birbaşa xərclərindən yaranan gəlirlər (birbaşa gəlirlər).

2.Birinci mərhələ ilə əlaqəli müəssisələrarası əməliyyatlar üzrə xərclər nəticəsində yaranan gəlirlər (dolayı gəlirlər).

3.Sektorda işləyən və ya turizmdən qazanan digər şəxslər tərəfindən turizmdən əldə olunan gəlirlərin xərclənməsindən əldə edilən gəlir (induksiya olunmuş gəlir).

<u>Ətraf mühitin qorunması funksiyası</u>

Turizmin və ekoloji əlaqələrin həm müsbət, həm də mənfi tərəfləri var. Əslində bunlar bir - biri ilə çox yaxından əlaqəlidirlər.

Müsbət təsirlər: Turizm, sahil, dağlıq və meşə sahələrinin, milli parkların qorunmasına və yenidən təşkilinə kömək edərək turizm və ətraf mühit əlaqələrinə müsbət təsir göstərir. Bu proses tarixi və arxeoloji dəyərləri bərpa etməyə və turizm məqsədləri üçün istifadə etməyə kömək edəcək.

Mənfi təsir: Turizmin sürətli inkişafı turizm fəaliyyətlərinin ətraf mühitə mənfi təsirini artırmışdır. Bu mənfi təsirlər təkcə zamanla turistlərin artmasından irəli gəlmir. Bunun səbəbi, turistlərin çoxunun müəyyən turizm yerləri və bölgələrə meylli olmasıdır.

Azərbaycanda son zamanlarda aparılan bir araşdırma, turizm sektorunun 35 sektorla sıx əlaqədə olduğunu və onların inkişafına birbaşa töhfə verdiyini sübut edir. Turizm gəlirlərinin və əlavə dəyərin artması səbəbindən turizm sektorundan gələn gəlir vahidi digər sektorların gəlirlərini təşkil edir.

Turizm bir çox ölkələrin iqtisadi artımında mühüm rol oynayır, əlaqəli xidmətlərin və infrastrukturun inkişafına kömək edir. Beləliklə, turizmin inkişafı milli iqtisadiyyatın tərəqqisinə və çiçəklənməsinə təsir göstərir.

Xarici turistlər xarici valyutanı təyinat ölkələrinə gətirir, sakinlərin gəlirlərini artırır, iş yerləri yaradır, həyat səviyyəsini yüksəldir və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin genişlənməsinə və möhkəmlənməsinə kömək edir. Turizmin inkişafı xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə hökumətlərin əksəriyyəti üçün əhəmiyyətli bir məqsəd olmuşdur. Buna görə də son illərdə turizmin inkişafı

siyasətinin öyrənilməsi və bu sahədə innovativ təkliflər edilməsi həm hökumətlər, həm də tədqiqatçılar üçün maraq doğuran bir məsələ olmuşdur.

References

1. Bilalov B.Ə. Turizm fəaliyyətinin tənzimlənməsi. Mütərcim, Bakı, 2017, 280 s.
2. Budaqov A.E. Azərbaycan respublikasının coğrafiyası. Qanun, Bakı, 2017, 344 s.
3. Eminov A.Z. Azərbaycanın fiziki və iqtisadi coğrafiyası. Azərbaycan Elmlər Akademiyası nəşri, Bakı, 2018, 454 s.
4. Mary I.O. Summer touirsm. London publishing, London, 2020, 532 p.
5. Zaid W.R. Tourism industry and its effect to economy. Lol press, Birmingham, 2018, 356 p.
6. Jenry A.A. Robot technology: innovation, Birmingham, port press, 2018, 390 p.
7. Morgan P.H. Artificial intelligence, robot technology, London, PP press, 2018, 400 p.
8. Peter A.S. Tourism industry. London publishing, London, 2020, 409 p.
9. https://travelnews.az/2017/10/19/ozel-ve-dovlet-sektoru-turizmin-inkisafi-ucun-sazis-imzalayib-azerbaycanda-ilk/ - turizm sənayesi 2021.
10. https://webrazzi.com/2016/03/16/hilton-ve-ibm-isbirligiyle-gelistirilen-concierge-robotu-connie/ - Hilton otel zincirinde yenilik 2021.
11. https://www.academia.edu/2628134/Turizm_sektorunda_innovasiya_elektron_ticaret - elektron ticarət və turizm 2021.
12. https://www.stat.gov.az/ - DSK rəsmi saytı 2021.

Rəyçi: i.f.d. A.İsfəndiyarov

Göndərilib: 06.12.2021 Qəbul edilib: 21.12.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/73/91-96

Sərxan Ənnağı oğlu Qafarov
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
magistrant
qafarov.s@intend.az

SAHİBKARLIQ VƏ İNNOVASİYA ARASINDA ƏLAQƏ

Xülasə

İnnovasiya müəssisələrdə, riskləri minimuma endirmək, davamlı böyümə və rəqabət üstünlüyü təmin etmək üçün vacib bir anlayışdır. İnnovasiya yeni məhsullarda və istehsal proseslərində müsbət təsirlər ilə iqtisadi faydalar təmin edir. İnnovasiya ilə risk alma və uğursuzluq ehtimalı nəzərə alınmalıdır. Müəssisələrin innovativ fəaliyyətlərlə daha səmərəli və səmərəli işləməsi mümkündür. Məqalədə innovasiya və sahibkarlıq haqqında nəzəri məlumatlar veriləcək, iki anlayışın qarşılıqlı əlaqəsi və sinerjisi vurğulanaraq qiymətləndirmə aparılacaqdır

Açar sözlər: *İnnovasiya, sahibkarlıq, texnologiya, inkişaf, risk*

The link between entrepreneurship and innovation

Summary

Innovation is an important concept in enterprises to minimize risks, ensure sustainable growth and competitive advantage. Innovation provides economic benefits with positive effects on new products and production processes. Innovation must take into account the risk and risk of failure. It is possible for enterprises to work more efficiently and effectively with innovative activities. The article will provide theoretical information on innovation and entrepreneurship, and will evaluate the relationship and synergy of the two concepts.

Key words: *Innovation, entrepreneurship, technology, development, risk*

İnnovasiya latınca “innovatus” sözündən götürülmüşdür. Bu, sosial, mədəni və inzibati sahələrdə yeni metodların tətbiqinə başlamaq deməkdir. Webster innovasiyanı fərqli və yeni nəticə kimi müəyyən edir. Bundan əlavə, innovasiya sözündəki “yeni”nin kökü bizdə nəyinsə köhnədən azad edilməsi kimi başa düşülür. Bununla belə, innovasiya anlayışı bazarda alıcı tapan hər bir məhsul üçün ifadə oluna bilən geniş tərifi əhatə edir. Köhnə bir modelin fərqliliklə müştəriyə çatdırılmasını və yenidən alınmasını təmin etmək də yenilikdir.

Müəssisələrin innovasiyadan gözlədiyi ən mühüm məqsədlərdən biri rəqabət üstünlüyü təmin etməkdir. Rəqabət üstünlüyü ilə yanaşı, məhsul və proses innovasiyaları biznes üçün getdikcə daha çox zəruri hala gəlir.

Məhsul innovasiyasının əsasını təklif olunan mal və xidmətlər vasitəsilə bazar üstünlüyü yaratmaqdır. Araşdırmanın nəticələrinə görə; Bazar performansı ilə yeni məhsullar arasında güclü qarşılıqlı əlaqənin olduğu müəyyən edilmişdir. Yeni məhsullar bazar paylarını qazanmaq və saxlamaqda və bazarlarda gəlirliliyin artırılmasında təsirli olur. Bəzi amillər nəticəsində ən yeni məhsullar yüksək gəlir gətirir. Bu amilləri qloballaşma ilə birlikdə xarici rəqabət təzyiqinin artması, texnoloji inkişafla zaman və məkan maneələrinin aradan qalxması, istehlakçıların satın alma alternativlərinin genişlənməsi, istehlakçıların məlumatlılığının artması kimi sadalamaq mümkündür.

Bu gün yalnız xərclər rəqabət üstünlüyünün müəyyənedicisi deyil. Məhsul və xidmətin keyfiyyəti, dizaynı, müştəri ehtiyaclarına uyğun məhsul və xidmətlərin istehsalı, bazarın ehtiyaclarına cavab vermə sürəti, yeni məhsul və xidmətlərin inkişafı kimi bir çox amillər vacibdir. Ona görə də bu amillər müəssisələr üçün innovasiyaları zəruri edir. Yeni bazarlara çıxmaq, bazar payını və rəqabət qabiliyyətini artırmaqda innovasiyalar əsas rol oynayır. Bu baxımdan sektorundan və ölçüsündən asılı olmayaraq bütün müəssisələrin yeniliklər etməsi və innovasiya siyasətinə malik olması vacibdir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, sahibkarlıq subyektlərinin gördükləri hər cür iş ilə yeni və fərqli fəaliyyətlər yaradacaq fəaliyyətlərlə məşğul olmaları məcburidir. Bundan əlavə, biznes üçün effektiv

innovasiyanın yeni prinsipləri yüksək qiymət və bolluq deyil, əlverişlilik və davamlılıqdır. Hindistanda "əlverişlilik" və "davamlılıq" Qandinin innovasiyasında mərkəz nöqtələridir. Qeyd olunan yeniliyin əsasında Mahatmanın iki prinsipi dayanır. Bunlar "Mən hamının xeyrinə edilən hər bir elmi kəşfi qiymətləndirirəm" və "Dünya hər bir insanın ehtiyacını ödəmək üçün kifayət qədər təmin edir, lakin hər bir insanın hərisliyini təmin etmək üçün kifayət deyil" kimi ifadə edilir. Bundan əlavə, Hindistan şirkətləri və təşkilatları dövlət dəstəyi ilə innovasiyalara önəm veriblər. Bu şirkətlər bir neçə sektorda fəaliyyət göstərmir. Bütün növ istehsal və xidmət sahələri; avtomobil istehsalı, əczaçılıq inkişafı, səhiyyə, pərakəndə satış, kompüter dizaynı və istifadəsi, suyun təmizlənməsi, külək enerjisi və s. buraya müxtəlif növ kapital və əmək intensivliyi daxildir. Bu şirkətlərin ümumi əlaqələri innovasiya siyasətlərinin olması və yeniliyə önəm vermələridir.

İnnovasiya və biznes performansı arasındakı əlaqə ikitərəflidir və hər iki anlayış bir-birinə təsir edir. İnnovasiya prosesi araşdırıldıqda, hər bir sahibkarlıq müəssisəsində texnolohiyalar, istehsal və marketinq mərhələləri ciddi investisiya xərcləri tələb edir. İnnovasiyaları hədəfləyən müəssisələr bu prosesə böyük maliyyə, texnoloji və insan resursları ayırmalıdırlar. Bundan əlavə, innovasiya üçün resurslar ayıra bilən müəssisələrin fəaliyyətinin yüksək olması və heç bir maliyyə riski daşımaması vacibdir. Xüsusilə müəssisələrin inkişaf etdirəcəyi radikal yeniliklər biznesə bazarda əhəmiyyətli rəqabət üstünlükləri verir. Beləliklə, müəssisələr rəqabət şərtlərini müəyyən edə bilirlər. Müəssisələrin bazar payları əhəmiyyətli dərəcədə artır. Bundan əlavə, patent qanunları ilə qorunan yeniliklər sayəsində uzunmüddətli yüksək gəlirlər sual altındadır.

İnnovasiya sahibkarlıq müəssisələrinin böyüməsinə, gəlirliliyinin artmasına və bazar dəyərinin artmasına kömək edir. Bu nöqtədə innovasiya və sahibkarlıq performansı arasındakı əlaqənin digər tərəfi ortaya çıxır. Bu halda şirkət rəqabət üstünlüyü əldə etmək, bazar payını genişləndirmək və ya yeni bazarlara çıxmaq üçün innovasiyalara ehtiyac duyur. Odur ki, bu iki məfhum arasında əlaqənin birtərəfli deyil, ikitərəfli, dinamik və eyni vaxtda olduğunu söyləmək olar. İnnovasiyalar vasitəsilə əldə edilən yüksək sahibkarlıq performansı sahibkarlıq üçün əhəmiyyətli resurslar yaradır. Bu resursların bir hissəsi yenidən innovasiya prosesinə keçərsə, bu əlaqələr bir-birini qidalandıraraq güclənəcək (Hüseynova A.D: 2012. s. 132.).

Sahibkarlıq və innovasiya arasında konseptual əlaqə uzun illərdir ədəbiyyatda müzakirə olunur. Son illər xüsusilə iqtisadiyyatda innovasiyaların artması diqqəti cəlb edir. İqtisadiyyatın əsas nəzəriyyələri ümumiləşdirilir, innovasiya müzakirələri mövcud nəzəri yenilik və üç rəqabətli paradiqma ilə müəyyən edilir (Abbasov. A.B: 2011. s. 16.).

- Sahibkarlıq paradiqması
- Texnologiya-iqtisadi paradiqma
- Strateji paradiqma.

Sahibkarlıq paradiqmasının mənşəyi 1930-cu illərdə tədqiq edilmişdir. Şumpeter sahibkarlar və innovasiyalar arasında əlaqə yaratmağa çalışdı və yenilikçi sahibkarları izlədi. Şumpeter iddia edirdi ki, sahibkarlar iqtisadiyyatın böyüməsinə töhfə verirlər, çünki, onlar innovasiyalar yaradırlar (İmanov.Ə.Ş: 2009. s. 36.).

Sahibkarlıq paradiqmasında innovasiya prosesində sahibkarın rolu qeyd olunur. Bu paradiqmaya görə, yeni ideya əsasında yeni şirkətdə yalnız bir nəfər tapıla bilər və ona sahibkar deyilir. Sahibkarlıq yaradıcılıq və yenilik kimi qəbul edilir. Sahibkarlıq əvvəllər mövcud olmayan bir şey yaratmaqdır. Bu yaradıcılıq fərd və cəmiyyətə dəyər qatan qavrayışlara və imkanlardan istifadəyə əsaslanır. Bygrave və Hofer oxşar fikirdə idilər. Onlar sahibkarlığı dinamik bir proses və dövlət dəyişikliyi ilə unikal fəaliyyət kimi qəbul etdilər. Legge və Hindle təşkilati komandaların rəhbəri kimi innovasiyaları təşviq etməkdə sahibkarlara inanırlar.

Sahibkarlar imkanlar və innovativ alətlər axtararaq uğur qazana bilərlər. Korporativ sahibkarlıq adətən yeni ideyanın, məhsulların, yeni təşkilati strukturun, istehsal prosesinin və ya mövcud təşkilatın yeni təşkilatının yaradılması deməkdir. Herbinq innovasiyanın üç əsas komponentini araşdırdı: infrastruktur, kapital və sahibkarlıq qabiliyyəti. İnnovasiya fərqli bir işdə və ya xidmətdə bir fürsət kimi sahibkarlığın xüsusi vasitəsidir. Həmçinin, bazar ehtiyaclarını ödəmək üçün innovasiya mövcuddur və

kommersiya uğuru əldə etmək üçün sahibkarlıq tələb olunur (Manafov. Q.N., Xeybullayev, M. X: 2011. s. 47.).

İnnovativ təşəbbüsləri mərkəzə qoyan eko-sistemin yaradılması vacibdir. Bu istiqamətdə ilk növbədə sahibkarlıq ölçüsündə görülməli olan məsələlər var. İlk növbədə sahibkarlar və şirkətlər inkişaf prosesində məsləhət xidmətləri almağa təşviq edilməlidir. Müvafiq məsləhət xidmətinin biznes, proses, hüquq və marketinq və s. sahələr daha məqsədəuyğun olardı. Digər tərəfdən, qeyri-hökumət təşkilatları və media vasitəsilə fərqli düşüncə və yeniliklər təşviq edilməlidir. Universitetlər sahibkarlıq və sənayeni dəstəkləməklə yanaşı, infrastruktur və elmi inkişafları həyata keçirməlidirlər. İdeyaları mənfəətə çevirmək üçün bütün proseslərdə sahibkarlar dəstəklənməlidir. Ölkələrin sahibkarlığa lazımi önəm verməsi, sahibkarlığın qarşısında duran mənfi halların aradan qaldırılması vacibdir. Bunun reallaşması fəaliyyət göstərən bütün sektorlara əhəmiyyətli üstünlüklər verəcək. Sahibkarlıq və sahibkarlıq mədəniyyətinə aid edilən əhəmiyyət və pay, yeni ideyalar istehsal edən və təqdim edən şirkətlərin uğurunu artırır (Muradov R.Ş: 2015. s. 45.).

Sahibkarlar imkanları uğurla çevirmək üçün innovasiyalardan istifadə etməlidirlər. Sahibkarlar baxımından, demoqrafik dəyişikliklər, mədəniyyətlərin qarışması, qloballaşma, texnoloji dəyişikliklər və inkişaflar kimi amillər yeni imkanlar yaradır.

Sahibkarlıqda biznes imkanlarını tanımaq və qiymətləndirmək üçün müvafiq risklərin idarə edilməsi lazımdır. Digər tərəfdən, ünsiyyət və idarəetmə bacarıqlarından istifadə edərək dəyər yaratmaq vacibdir. Bu halda sahibkar yeni ideyaların yaradılması, layihələndirilməsi və həyata keçirilməsində mühüm rol oynamalıdır. Müəssisələrin böyümə mərhələlərində sahibkarların innovasiya yönümlü olması və ideya mərhələsindəki yenilikləri praktikaya çevirməsi vacibdir.

İnnovasiya həm bütün biznes risklərində uğur qazanmaq, həm də, sahibkarlıq üçün vacibdir. Bizneslərdə gözlənilməz situasiyalarda yaranan problemləri həll etmək bacarığı innovasiya ilə bağlıdır. Bu gün bazar bütün dünyanı təşkil edir. Nəticədə rəqabət şəraiti ağırlaşır, texnologiyada sürətli dəyişikliklər yaşanır, bazarlar və müştəri tələbləri sürətlə dəyişir, məhsullar sürətlə köhnəlir. Dəyişikliklərin sürətli tempinə görə, sahibkarların rəqabət qabiliyyətini təmin etməsi kifayət etmir. Rəqabətdən üstün olmaq uğur gətirəcək. Buna görə də bizneslər üçün innovasiyalar bugünkü bazarlarda bir proses kimi zərurətə çevrilib.

İnnovasiya; məhsul, proses, idarəetmə və təşkilati, bazar innovasiyası, məhsul innovasiyası mallarda, xidmətlərdə və ideyalarda dəyişikliklər və yenilikləri əhatə edir. Prosesdə innovasiya texnologiya və infrastrukturun təsirini göstərir. İdarəetmə və təşkilati innovasiya marketinq, alış və satış, işlərin görülmə üsulu, onların idarə olunması və kadr siyasətləri ilə əlaqədardır. Bazar innovasiyası yeni bazar sahələrinin tapılmasını və daxil olmasını nəzərdə tutur. Bundan əlavə, göstərilən innovasiya növləri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Digər tərəfdən, risk götürmək və innovasiya ilə uğursuz olmaq ehtimalı var. Bu məsələlər sahibkarlıqla sıx bağlıdır. Bu kontekstdə innovasiyanın tətikçisi kimi sahibkarlıq ruhunu qeyd edir. Sahibkarlar innovativ fəaliyyətlərlə strukturda, prosesdə, mal və xidmətlərdə dəyişikliklər etməklə xərcləri azaldırlar. Bundan əlavə, keyfiyyətin artırılması ilə müştərilərin istək və ehtiyacları daha effektiv şəkildə qarşılanır. Proseslərdə və idarəetmə fəaliyyətlərindəki yeniliklər müəssisələrə daha səmərəli və səmərəli işləməyə imkan verir. Qeyd olunan müsbət nəticələr artımı və inkişafı təmin edir, ölkə iqtisadiyyatına müsbət töhfə verir. Davamlı inkişaf, sosial rifah və həyat keyfiyyəti innovasiyada uğurun nəticəsi olaraq yüksəlir. O, həm də işsizliklə mübarizədə və məşğulluğun təmin edilməsində mühüm vasitədir (Muradov R. Ş: 2016. s. 34.).

Şumpeter iqtisadi inkişafın dərk edilməsində sahibkarlığın çox vacib olduğunu bildirdi. İqtisadiyyat sahibkarı tələb və təklifi istiqamətləndirən bazar axtaran şəxs kimi müəyyən edir. Sahibkarlıq resurslardan qənaətlə istifadə etmək və səfərbər etmək fəaliyyətidir. Şumpeter sahibkarın innovasiya ilə qarşılıqlı əlaqəsini vurğulayır. Bu gün o, iqtisadi əməkdaşlığa əsaslanan tərəfdaşlıqlarda rəqabət qabiliyyətini qorumaq üçün sahibkarlıq fəaliyyətini dəstəkləyir.

İnnovasiya iki şəkildə baş verir. Birincidə müəyyən bir mövzuda tədqiqat və təcrübələr aparılır. Beləliklə, yeni məlumatlar yaranır. Başqa sözlə desək, sərmayə qoymaq innovasiyanın ən əsas formasıdır. İkincisi, məlumat vermək üçün başqaları tərəfindən edilən yeniliklərin ötürülməsidir. Birinci hal yüksək inkişaf etmiş ölkələr tərəfindən həyata keçirilir. Lakin inkişaf etməkdə olan ölkələr öz

innovasiyalarını istehsal edə bilmirlər. Çünki bu ölkələrdə fiziki və insan kapitalının toplanması və maliyyələşdirilməsi ilə bağlı kifayət qədər və keyfiyyətsiz problemlər mövcuddur. Buna görə də, inkişaf etməkdə olan ölkələr innovasiyaları daha çox inkişaf etmiş ölkələrdən köçürür. Texnologiya və biliklər idxal və ya birbaşa xarici investisiyalar vasitəsilə ötürülür.

İnnovasiyanın beynəlxalq ölçüsü maliyyə resurslarının, istehsalın və paylanmasının qloballaşması ilə təmin edilmişdir. Sahibkarlıq fəaliyyətində, sərmayələri artıran beynəlxalq müəssisələr bunun əsasını qoyublar (Süleymanova Ə.Q: 2016. s. 170-172.). Bundan əlavə, 1990-cı illərin sonundan etibarən innovasiyaların beynəlmiləlləşməsi inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda özünü hiss etdirdi. Bu inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar Cənubi, Şərqi və Cənub-Şərqi Asiyada öz təsirlərini göstərirlər. Yerli və milli müəssisələr sahibkarlıq müəssisələrinin fəaliyyətləri və yeni məhsul və proseslərdəki yaradıcılığı ilə innovasiya mənbəyini təşkil edirlər.

İnnovasiyanın beynəlmiləlləşdirilməsində başqa bir nöqteyi-nəzər innovasiyanın ötürülməsidir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin sahibkarları inkişaf etmiş ölkələrin istehsal etdiyi innovasiyaları (yeni texnologiya) köçürürlər. Bu, inkişaf etmiş ölkələrin texnologiya və texnikaları köçürməsinə və böyük miqdarda gəlir əldə etməsinə yol açır (Peter D.F: 2002. s. 58.). Digər tərəfdən, istehsal zəncirində inkişaf etmiş ölkə müəssisələrinin inkişaf etməkdə olan ölkələrin müəssisələrini daha yenisini istehsal etməyə istiqamətləndirməsi və bir-biri ilə rəqabət aparması mümkündür.

Bundan əlavə, inkişaf etmiş ölkələr ümumiyyətlə istehsal etdikləri ən son texnologiyanı əllərində tutaraq qoruyurlar. Beləliklə, köhnəlmiş texnologiyalar inkişaf etməkdə olan ölkələrin müəssisələrinə verilir. İnkişaf etməmiş ölkələrdə innovasiya və texnologiya sahəsinə qoyulan kapital inkişaf etmiş ölkələr və onların biznesləri tərəfindən idarə olunur. Sözügedən qapalı dairə ona gətirib çıxarır ki, inkişaf etmiş ölkələrlə az inkişaf etmiş ölkələr arasında uçurum aradan qaldırıla bilməz və daha da artır. Bundan əlavə, texnoloji asılılıq bir istiqamətli olaraq davam edir.

"Sahibkar şəxsiyyəti" sahibkarların sahib olmalı olduğu xüsusiyyətlər sırasındadır. Ancaq bu tip şəxsiyyətə sahib olan sahibkarlar azdır. Digər tərəfdən, bu cür qeyri-sahibkar şəxsiyyətlərə malik olan müxtəlif peşə sahibləri var. Lakin uğurlu sahibkarların ortaq cəhəti onların müəyyən bir şəxsiyyət növü deyil, sistemli innovasiya təcrübəsinə sadiqliyidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, innovasiya ilə yanaşı, sahibkarlar üçün sahibkarlıq strategiyalarından və sahibkarlığın idarə edilməsi prinsiplərindən də istifadə etmək vacibdir. İnnovasiya şirkətlərdə, ictimai xidmət təşkilatlarında sahibkarlıq və fərdlərin təşəbbüsü ilə yeni irəliləyişlər üçün vacibdir. İnnovasiya sahibkarın yeni rifah resursları yaratmaq və ya mövcud resursları əlavə potensiala çevirmək üçün istifadə etdiyi bir vasitədir.

Uğurlu sahibkarlar innovasiya ideyalarının ortaya çıxmasını gözləmirlər. Onlar yeddi əsas sahədə innovasiya imkanlarını axtarırlar.

Gözlənilməz hadisələr: Bunlara tez-tez səhvlər daxildir. Gözlənilməz uğursuzluqlar yenilik fürsəti mənbəyi ola bilər. Məsələn; Edsel Automotive, Fordun tarixindəki ən böyük yeni avtomobil uğursuzluğudur. Lakin bu uğursuzluq şirkətin sonrakı uğurlarının əsasını təşkil etdi. Ford Edsel-i General Motors ilə rəqabət aparmaq üçün dizayn etmişdi və bu, Amerika avtomobil tarixinin ən mükəmməl dizaynı idi. Edselin uğursuzluğunda; Ford başa düşdü ki, avtomobil bazarı artıq gəlir qruplarına görə deyil, həyat tərzinə görə bölünür. Nəticədə Ford Mustang istehsal edilmişdir. Mustang şirkətə xüsusi şəxsiyyət bəxş etdi və onu sənaye lideri etdi.

Gözlənilməz uğursuzluqların məhsuldar innovasiya imkanlarına çevrilməsinin bir çox şirkətin onları bir kənara qoyması, görməməzlikdən gəlməsi, qarşı çıxması kimi səbəblərdən qaynaqlandığı görünür.

Risk etmək istəyi və uğursuzluğa reaksiyalar ölkələrin mədəniyyətlərinə görə fərqlidir. Bəzi mədəniyyətlərdə uğursuzluğun mənfi təsirləri böyükdür və insanlar risk etmək istəmirlər. Bu vəziyyətdə insanlar xəyal qırıqlığına səbəb ola biləcək heç bir şeyi sınamaq istəmirlər. Bu zaman insanlara müəyyən uğura aparacağına zəmanət verilən yollarla getməyi öyrədirlər. Məsələn, Taylandda dəfələrlə uğursuzluğa düçar olmuş şəxs həyatını yenidən qurmaq üçün adını dəyişir. Silikon Vadisində uğursuzluq texnologiyanın inkişafı prosesinin təbii hissəsi hesab olunur. Uğursuzluğu qazanc kimi görmək də sahibkarlıq üçün vacibdir (Seelig, 2010:67-68).

Uyğunsuzluqlar: Gözləntilər və nəticələr arasında uyğunsuzluq yenilik üçün imkanlar yarada bilər. XX əsrin əvvəllərindən etibarən 50 il ərzində gəmi istehsalçıları və gəmiçilik şirkətləri daha sürətli

gəmilər və yanacağa qənaət üzərində işləyirlər. Qazanılan uğurlar nəticəsində okean yük gəmilərinin iqtisadiyyatı (1950-ci illərdə) pisləşdi.

1960-cı illərdə katarakta cərrahiyyəsi birləşdirici toxumanın ən müasir kəsilməsi istisna olmaqla, göz cərrahları üçün köhnə moda bir fəaliyyət idi. Alcon laboratoriyalarında birləşdirici toxumanı həll edən fermenti dəyişdirərək məhlul gətirmişdir. Beləliklə, cərrahlar yeni məhsulu qəbul etdilər və Alcon bu sahədə monopoliyaya çevrildi.

Proses tələbləri: 1890-cı illərdə iki proses yeniliyi bu gün məlum olan medianın yaradılmasına gətirib çıxardı. Linotip qəzetlərin tez istehsalını və çoxlu tirajla çapını mümkün edirdi. Bu inkişafların nəticəsi olaraq, reklam bu qəzetlərin marketinqindən əldə edilən gəlirlər sayəsində irəliləyiş əldə etdi. Bu da onlara xəbərləri pulsuz yaymağa icazə verdi.

Sənaye və Bazar Dəyişiklikləri: Sənaye strukturlarında baş verən dəyişikliklər innovasiyalar üçün böyük imkanlar yaradır. Məsələn, sənaye strukturunda dəyişikliklər Amerika səhiyyə təşkilatlarında (son 10-15 il) geniş innovasiya imkanları yaratmışdır. Ölkənin əksər rayonlarında müstəqil cərrahiyyə, psixiatriya klinikaları, təcili yardım mərkəzləri və səhiyyəni idarə edən təşkilatlar yaradılmışdır. Sektorların strukturu dəyişərkən, qurulmuş şirkətlər müdafiəyə diqqət yetirir və yeni rəqiblər onlara meydan oxuduqda əks hücuma keçmirlər. Beləliklə, bazar və sənaye strukturları dəyişdikdə, ənənəvi sənaye lideri ən sürətlə böyüyən bazar seqmentlərinə məhəl qoymur. Buna görə də innovasiya liderlərinin uzun müddət tək qalmaq şansı var.

Demoqrafik dəyişikliklər: Demoqrafik innovasiya imkanlarının ən etibarlı xarici mənbəyidir. Çünki əhalinin hərəkəti proqnozlaşdırılan vaxtlara malikdir. Yaponların robototexnika sahəsində irəliləyişinin səbəbi demoqrafikaya önəm verməlidir. 1970-ci illərdə inkişaf etmiş ölkələrdə doğum nisbətində azalma və təhsil bumunun olacağı məlum idi. Gənclərin yarısı və ya daha çoxu orta məktəbi bitirdikdən sonra təhsillərini davam etdirirdilər. Nəticədə, 1990-cı illərdə istehsalda ənənəvi işçilərin sayı azalacaq və qeyri-kafi olacaq. Bu məlum olsa da, yaponlar bu mövzuda lazım olanı ediblər və robototexnika sahəsində lider olublar. İnsanların sayında, yaş bölgüsündə, peşələrində və coğrafi yerlərində dəyişikliklər innovasiya imkanları yaradır. Bundan əlavə, bu yenilik imkanları sahibkarlıq səyləri üçün ən həssas və ən az risklidir.

Qavramada Dəyişikliklər: Qavrayışdakı dəyişiklik faktları dəyişdirmir. Lakin bu, onların mənasını kəskin şəkildə dəyişə bilər. Məhz, amerikalılar son 20 ildə səhiyyə sektorunda böyük irəliləyişlərə baxmayaraq, xəstəliklərin qarşısını almaq və sağlam qalmaq üçün vəsvəsələr formalaşdırıblar. Bu vəziyyət sağlamlıq qavrayışını həll edən innovasiya liderləri üçün innovasiya imkanları yaratmışdır. Məsələn, yeni sağlamlıq jurnalları, sağlam qidalar, gimnastika dərsləri yüngül qaçış avadanlıqları üçün bazarlar yaratdı.

İnformasiya və Texnologiyaların inkişafı: Elmi, texniki və sosial yeni məlumatlar təməlqoyma yenilikləri arasındadır. Onlar da sahibkarlıq üçün çox vacibdir. Çünki reklam və pul qaytarılması var. Bu baxımdan digər yeniliklərdən fərqlənir. Onların dizayn-istehsal çeşidi var. Başqa sözlə, yeni informasiyanın meydana çıxması ilə onun istifadəsi və texnologiyaya çevrilməsi uzun bir prosesdən asılıdır. Bu yeni texnologiyanın bir məhsul, proses və ya xidmət kimi bazara çıxması da uzun müddət çəkə bilər. Bütün bunların effektiv olması üçün bu tip innovasiyalarda çoxlu məlumat lazımdır. Çətin olsa da, biliyə əsaslanan yeniliyi idarə etmək mümkündür. Bundan əlavə, biliyə əsaslanan innovasiya digər innovasiya növləri ilə müqayisədə daha çox bazardan asılıdır.

Nəticə

Bu gün dəyişən ekoloji şəraitdə və sürətlə inkişaf edən rəqabət mühitində sahibkarlıq müəssisələri öz davamlılığını təmin etmək üçün müxtəlif yollar axtarırlar. Məhsulların, xidmətlərin və metodların dəyişdirilməsi, yenilənməsi və yenidən dizayn edilməsi biznesin rəqabət üstünlüyü əldə etməsi üçün vacibdir. İnnovasiya müəssisələrin bazar payına, gəlirliliyinə və keyfiyyətinə müsbət təsir göstərir. Bu, müəssisələrə öz performanslarını əhəmiyyətli dərəcədə artırmağa imkan verir. Bu, həm də biznesin uzunmüddətli perspektivdə rəqabət qabiliyyətini saxlamasına imkan yaradır. Dəyişikliyi bir fürsət və yaradıcılıq kimi görmək sahibkarlara xas xüsusiyyətlərdir. Bu, rəqabət üstünlüyünün əldə edilməsini, yəni innovasiyanın həyata keçirilməsini asanlaşdırır. Bazarla əlaqəli, təşkilati, sosial və işçilərlə əlaqəli

səbəblər sahibkarları yeniliyə sövq edir. Sahibkarların innovasiyanın formalaşmasında imkanları dəyərləndirməsi və uğur qazanması vacibdir. Demoqrafik dəyişikliklər, mədəniyyətlərin qarışması, dünyanın kiçilməsi, texnoloji inkişaflar, kommunikasiya şəbəkələrinin yaradılmasında dəyişikliklər; sahibkarlara mühüm üstünlüklər verir.

References

1. Abbasov. A.B, “Business organization and management”, Baku-2011, 464 p
1. Atakishiyev MC Innovation management. Baku: Tafakkur, 2004, 135 p.
2. Hüseynova A.D. Development of innovative entrepreneurship // Way of development of innovation activity in Azerbaijan // Baku, 2015, 132-139 p.
3. Imanov A.Sh. Small business. Baku: Science Publishing House, 2009, 368 p.
4. Gasimov F.H., Najafov Z.M. Innovations: emergence, spread and development prospects, Baku: Elm, 2009, 416 p.
5. Manafov. Q.N., Kheybullayev, M.X., “Entrepreneurship Theory”, Baku-2011, 158 p.
6. Meybullayev M.X. The history of economic doctrines. Baku: Azerbaijan State University of Economics, 2011, 538 p.
7. Muradov R.Ş. Socio-economic and demographic problems of formation and use of labor potential in the Republic of Azerbaijan. dis.author.Baku: Elm, 2015, 62 p.
8. Muradov R.Ş. Innovative employment: factors and indicators that determine it. Journal "News of ANAS", Economics series, N-5, "Science", Baku, 2016
9. Musayeva F.Q. Socio-economic problems of employment efficiency in the private sector. Baku: Europe, 2010, 235 p
10. Peter D.F. Innovation and Entrepreneurship.New York: Harper Collins, 2002, 293 p.
11. Suleymanova A.Q. The need for the formation of innovation-type employment // Aspects of the formation of innovation-type employment in Azerbaijan and modern mechanisms of its financing. Baku: Institute of Economic Reforms, Scientific Research of the Ministry of Economy, 2016, pp. 170-172
12. Imanov A.Sh. Small business. Textbook. Baku, "Science", 2009. -368 p.

Rəyçi: dos. A.Quliyev

Göndərilib: 29.11.2021 Qəbul edilib: 19.12.2021

ELMİ İŞ beynəlxalq elmi jurnal. İmpakt Faktor 1.518. 2021 / Cild: 15 Sayı: 12 ISSN: 2663-4619
SCIENTIFIC WORK international scientific journal. Impact Factor 1.518. 2021 / Volume: 15 Issue: 12 e-ISSN: 2708-986X

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/73/97-102

Xəyal Sahib oğlu Abbaszadə
Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası
magistrant
abbaszadexeyal4@gmail.com

BEYNƏLXALQ HÜQUQDA İNSAN HÜQUQ VƏ AZADLIQLARININ MƏHDUDLAŞDIRILMASI MƏSƏLƏSİ

Xülasə

Bu məqalədə əsas insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasının mahiyyətinə dair hüquqi baxışların təkamülünə nəzər salınmaqla, insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması hüquqi kateqoriyasının məzmunu açıqlanır, hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılması məqsədləri, vasitələri və hədləri, insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması sahəsində beynəlxalq hüququn yeri və rolu aydınlaşdırılır, məhdudlaşdırılma standartları, eyni zamanda heç bir məhdudiyyətə məruz qalmayan hüquq və azadlıqları təhlil edilir, normal şəraitdə eləcə də fövqəladə vəziyyətdə yol verilən insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması məsələsi şərh olunur. Məqalənin məqsədi həmçinin, əsas insan hüquq və azadlıqlarına qoyulan məhdudiyyətlərin anlayışını və məzmununu açmaq, insan hüquq və azadlıqlarının qanuni məhdudlaşdırılması sahəsində beynəlxalq hüquq normalarını təhlil etmək, beynəlxalq hüquqda məhdudlaşdırılma sistemini göstərmək və bu sahədə mövcud çatışmazlıqları müəyyən etməkdən ibarətdir.

Açar sözlər: *Beynəlxalq hüquq, insan hüquq və azadlıqları, Avropa Konvensiyası, məhdudlaşdırma, mütənasiblik*

Restriction of human rights and freedoms in international law

Summary

This article examines the evolution of legal views on the nature of the restriction of basic human rights and freedoms, the violations of human rights and freedoms standards, as well as the rights and freedoms that do not affect any rights, human rights allowed under normal circumstances. In addition to the legislation, the article clarifies the concept and conditions of restrictions on basic human rights and freedoms, defines the norms of international law in the field of restriction of human rights and freedoms, defines the norms of international law, defines the norms of international law, defines the norms of international law to determine, to determine the norms of international law, to determine the norms of international law, to determine the norms of international law, to determine the norms of international law, to limit the norms of international law is to eliminate the violation of the law.

Key words: *International law, human rights, freedoms, European Convention, restriction, proportionality*

Giriş

İnsan hüquqları insanların malik olmağa haqqı olduğu əsas hüquqlar və azadlıqlardır. İnsan haqlarının əsas məğzi ondan ibarətdir ki, bütün insanlar eyni hüquqa malik olmalıdırlar və bu hüquqlar izahata ehtiyac duyulmadan hər kəsə aid edilir. Hər kəsin doğulduğu andan toxunulmaz, ayrılmaz hüquqları və azadlıqları vardır. Bu hüquq və azadlıqlar şəxsin cəmiyyət və digər şəxslər qarşısında məsuliyyətini və vəzifələrini əhatə edir.

İnsan azadlıqları insan fəaliyyətinin elə sahəsidir ki, dövlət buraya müdaxilə etməməlidir. Dövlət yalnız hüquq normaları vasitəsilə insanın öz seçim və istəyinə uyğun olaraq fəaliyyət göstərəcəyi və ya fəaliyyət göstərməyəcəyi hüdudları, konturları müəyyən edir. İnsanın azadlıqlarına nəinki dövlətin özü müdaxilə etməməli, həm də bu azadlıqların sərhədlərinin başqa şəxslərin və hakimiyyətin müdaxiləsindən qorunmasını təmin etməlidir.

İnsan hüquqları və dövlət hakimiyyətinin məhdudlaşdırılması ideyası bu gün dünyada ictimai inkişaf prosesinə istiqamət verən mühim ideyalardan biridir. İnsan hüquqları ciddi elmi araşdırmaların

predmetinə, daxili siyasətlə bağlı qızğın müzakirə və mübahisələrin mövzusuna, əksər ölkələrin Konstitusiyasının ana xəttinə, sülh və əməkdaşlıq haqqında beynəlxalq sazişlərin başlıca məğzinə çevrilmişdir. Dünyanın əksər ölkələrində insan haqları insanın mövcudluğunun və milli inkişafın ən vacib şərti kimi qəbul olunur. Bununla yanaşı insan hüquqları ideyasının həyata keçirilməsi hələ də bir çox anlaşılmazlıqların, ziddiyyətlərin, ölkədaxili və beynəlxalq gərginliklərin mənbəyi olaraq qalır (5; s.1).

İnsan hüquqları hökumətin mənafeyi, mənəvi əxlaq anlayışı, cəmiyyətin iqtisadi maraqları ilə tez-tez toqquşur, amma hər dəfə insan hüquqları ilə digər dəyərlər arasında toqquşmalar baş verdikdə üstünlük insan hüquqlarına verilir. Digər dəyərlərlə müqayisədə insan hüquqları daha vacib və üstün sayılsa da, onlar hər halda mütləq hüquqlar hesab edilmir və başqa hüquqlarla toqquşmada onlara müəyyən məhdudiyyət qoymaq zərurəti yaranır. Məsələn, söz azadlığına irqçiliyi təbliğ etmək qadağası qoyula, yaxud mənzilin toxunulmazlığı hüququ cinayət axtarışı prosesində pozula bilər. Bu məhdudlaşdırılmanın dərəcəsi isə müvafiq qanunda məhdudlaşdırmanı doğuran vəziyyətin gərginliyi ilə və digər dəyərin qorunmasının vacibliyi ilə müəyyən olunmalıdır.

Əsas

İnsan hüquq və azadlıqlarına riayət olunması və onun müdafiəsi bu sahədə bütün səylərini əsirgəməyən dünya birliyi üçün vacib və aktual məsələdir. Hazırda bir-biri ilə əlaqəli və bir-biri ilə uzlaşan əsas insan hüquq və azadlıqları sistemi formalaşmışdır. Bu, bəşəriyyətin normal fəaliyyət göstərməsinə, cəmiyyətin mütərəqqi inkişafına kömək edir. Lakin, beynəlxalq hüquqda təsbit olunmuş insan hüquq və azadlıqları praktikada həyata keçirilərkən başqalarının hüquq və azadlıqlarına, habelə şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin qanunla qorunan digər mənafelərinə xələl gətirməməlidir. Bu məqsədlə dövlətlər beynəlxalq və daxili hüquqdan istifadə etməklə həmin hüquqlarının həyata keçirilməsi hüdudlarını müəyyən etməyə məcbur olurlar. Bu konturların müəyyən edilməsi insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması ilə müşayiət olunur.

Müasir dünyada bəşəriyyət üçün beynəlxalq terrorizm, beynəlxalq mütəşəkkil cinayətkarlıq, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qeyri-qanuni dövriyyəsi və digər cinayətkar təcavüzlər kimi yeni qlobal təhlükələr yaranır ki, cəmiyyətin belə təhlükələrdən qorunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Burada insan hüquq və azadlıqlarının ağlabatan və zəruri məhdudlaşdırılması məsələsi ön plana çıxır, onun xüsusiyyətləri beynəlxalq hüquqla müəyyən edilir və dövlətlərin qanunvericiliyində birbaşa həyata keçirilir. Hüquq və azadlıqlara məhdudiyyətlər hər bir dövlət tərəfindən müstəqil olaraq daxili hüquqi aktlar əsasında müəyyən edilsə də, müasir şəraitdə beynəlxalq birlik bu problemi dövlətin daxili səlahiyyətlərindən kənara çıxarır. Beynəlxalq hüquq insan hüquq və azadlıqları ilə bağlı hamılıqla tanınmış standartları təmin etməklə, ümumi maraqlara riayət etmək üçün onların ağlabatan və zəruri məhdudlaşdırılması imkanlarını da müəyyən edir. Şübhəsiz ki, beynəlxalq hüququn qəbul etdiyi hüquq və azadlıqları məhdudlaşdıran tətbiq edilən tədbirlərin qanuniliyi şərtlərinin əksəriyyəti şəxs və müvafiq olaraq, beynəlxalq sənədlərdə istifadə edilən formulalar bir qədər ümumidir və əlavə düzəliş və dəqiqləşdirmə tələb edir.

İnsan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasını həyata keçirmək üçün istifadə olunan vasitələrdən danışarkən qeyd edilməlidir ki, elmi ədəbiyyatda bu məsələyə çox az diqqət yetirilir. Lakin bu məsələnin əhəmiyyətini qətiyyən də nəzərdən qaçırmaq olmaz, çünki insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması üçün istifadə olunan bütün vasitələrdən kənarda məqbul saymaq hüququ vardır. İnsan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması hər hansı normativ akt əsasında deyil, yalnız qanunla tənzimlənir. Bu qanun isə özü-özlüyündə bir sıra tələblərə cavab verməlidir. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin qərarlarının təhlili əsasında bu tələblərin siyahısı müəyyən edilə bilər; hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılmasını müəyyən edən qanun:

1) kifayət qədər əlçatan olmalıdır: vətəndaş tətbiq olunan hüquq normalarını nəzərə alaraq zəruri göstərişləri ala bilməlidir;

2) vətəndaşın davranışını tənzimləmək üçün kifayət qədər dəqiq tərtib edilmədiyi təqdirdə norma "qanun" sayıla bilməz: o, mövcud şəraitdə ağlabatan əsaslandırılmış dəqiqlik dərəcəsi ilə mümkün nəticələri qabaqcadan görməyi bacarmalıdır. müəyyən hərəkətlər, yəni qanunun tətbiqi proqnozlaşdırıla bilən olmalıdır;

3) qanun Avropa Konvensiyasına, o cümlədən orada qeyd olunan və ya nəzərdə tutulan ümumi prinsiplərə uyğun olmalıdır;

4) məhdudiyyətlərin qanuniliyi tələbi həm maddi, həm də prosessual hüquqa eyni dərəcədə şamil edilir;

5) qanunda bu tədbirlərin qanuni məqsədi nəzərə alınmaqla, hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılması üzrə icra hakimiyyətinin səlahiyyətlərinin həcmi və həyata keçirilməsi qaydası dəqiq müəyyən edilməlidir;

6) dövlət orqanlarının hüquqların həyata keçirilməsinə özbaşına müdaxiləsinə qarşı qanunda müəyyən müdafiə tədbirləri olmalıdır. (6, s.48)

Deməli, qoyulan məhdudiyyətlərin qanuniliyinə dair ümumi şərtə əməl etmək üçün hüququ məhdudlaşdıran vasitələr geniş mənada qanunilik tələbinə ciddi şəkildə uyğun gəlməlidir. Bu o deməkdir ki, qanunauyğunluq tələbi təkcə bütün hüquq subyektləri tərəfindən bütün hüquq normalarına və qanuni göstərişlərə ən ciddi və dönməz riayət edilməsi və həyata keçirilməsi tələbi deyil, həm də aşağıdakı tələblər deməkdir: Bütün digər qanunlara münasibətdə qanunun aliliyi, hamının qanun qarşısında bərabərliyi; bütün subyektlər üçün subyektiv hüquqların tam və real həyata keçirilməsinin təmin edilməsi; müstəqil və səmərəli ədalət mühakiməsi, eləcə də bütün hüquq-mühafizə orqanlarının səmərəli fəaliyyəti.

İnsan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması yollarından söhbət gedəndə, bir qayda olaraq, hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılmasının konkret texnika və üsullarını nəzərdə tutulur. Hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılması üsulları (formaları) müxtəlif ola bilər: a) hüququn (azadlıq, yəni davranış sərhədlərinin müəyyən edilməsi) həyata keçirilməsinin müəyyən variantına qadağa; (nisbi qadağa); b) ümumi olaraq hüququn (azadlığın) həyata keçirilməsinə qadağa (mütləq qadağa); c) səlahiyyətli dövlət orqanlarının hüququna (azadlığına) müdaxilə (dövlət orqanlarının aktiv hərəkətləri və passiv davranışı ilə səciyyələnir); d) vəzifə; e) məsuliyyət. (11, s.39)

Mütləq və ya nisbi qadağanın mahiyyəti qanunverici tərəfindən müəyyən edilmiş hüdudlarda müəyyən hərəkətləri tam və ya qismən etməkdən çəkinmək vəzifəsinin subyektin üzərinə qoyulmasıdır. Qadağalar qeyri-qanuni hərəkətlərdən çəkinmək öhdəliyindən ibarət olan hüquqi məhdudiyyətlərdir. Əslində qadağa dövlətin keşiyində dayandığı bir vəzifədir". Mütləq qadağa subyektin konkret dövlətin və bütün beynəlxalq birliyin maraqlarına zidd olan mənafelərinin təmin edilməsinə mane olur və sonuncunun maraqlarını həyata keçirməyə yönəlir. Mütləq qadağaya misal olaraq, beynəlxalq hüquq normalarından biri statusu almış və əsas, qeyd-şərtsiz və dəyişməz olan işgəncə və digər pis rəftar növlərinin tətbiqinin qadağan edilməsini göstərmək olar. Nisbi qadağanın nümunəsi, bir qayda olaraq, dinc və silahsız toplaşmaq hüququ ilə məhdudlaşdırılan toplaşmaq azadlığı hüququdur.

Hüquq və azadlıqların həyata keçirilməsi başqalarının hüquqlarını pozmamalıdır və ya başqa sözlə, bir şəxsin azadlığı başqalarının azadlıqları ilə məhdudlaşır. Bu nöqteyi-nəzərdən görkəmli alim A.B.Malko hesab edir ki, "hər bir insanın azadlığı yalnız digərinin azadlığının başladığı sərhədə qədər uzanır." Eyni zamanda, V.A.Tolstik qeyd edir ki, "real həyatda çox vaxt elə vəziyyətlər yaranır ki, bir şəxsin öz hüquqlarını həyata keçirməsi digər şəxsin bu hüquqları həyata keçirməsini qeyri-mümkün edir və ya başqalarının hüquqlarının pozulmasına gətirib çıxarır". Buna görə də məhdudiyyətlərin hədlərini müəyyən etmək üçün səmərəli əsaslar hazırlamaq lazımdır. (10, s.160-161)

Üstəlik, İ.D.Yaqofarovanın hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılması problemi ilə bağlı araşdırmalarının təhlili bu məhdudiyyətlərin müəyyən edilməsi üçün aşağıdakı prinsipləri ayırmağa imkan verir:

1) məhdudiyyətlərin öz məqsədləri ilə uyğunluğu prinsipi; 2) mütənasiblik prinsipi;

3) zərurət prinsipi və 4) məqsədəuyğunluq prinsipi. (4)

Məhdudiyyətlərin öz məqsədlərinə uyğunluğu prinsipi o deməkdir ki, insan hərəkətlərinin ümumi azadlığı yalnız qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün lazım olan həddə məhdudlaşdırıla bilər. Bununla belə, müəyyən məqsədə çatmaq üçün zəruri olan məhdudiyyətin əsassız ola biləcəyi vəziyyətinin yaranması istisna edilmir, yəni ictimai maraq və məqsədlər nəzərə alınmaqla, hüquq və azadlıqlara zəruri olandan artıq təsirin göstərilməsi, qeyri-mütənasib məhdudlaşdırmanın tətbiqi halı da baş verə bilir. Əgər məqsədə nail olmaq müxtəlif yollarla mümkündürsə, onda ən səmərəlisini seçmək lazımdır.

Mütənasiblik prinsipinin həyata keçirilməsinin nəticəsi isə istifadə olunan məhdudiyyətlərin və əldə edilən məqsədlərin ağlabatan tarazlığından ibarət olan harmoniya olmalıdır. Məqsədlə uyğunluq prinsipi mütənasiblik prinsipinə kifayət qədər yaxındır. Onun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müəyyən hərəkətlərin həyata keçirilməsində və ya fərdi hüquq və azadlıqlara toxunan qərarların qəbulu zamanı hakimiyyət orqanlarının qərarları və ya hərəkətləri ilə bu hərəkətlərin həyata keçirilmə məqsədləri arasında səbəb-nəticə əlaqəsinin olmasını tələb edir. Başqa sözlə, mütənasiblik prinsipi müvafiq məqsədlərdən kənara çıxmamalı olan məhdudiyyətlərin hüdudlarının əsasını müəyyən edir.

Zərurət prinsipi o deməkdir ki, əgər verilmiş məhdudiyyət məqsədinə nail olmaq üçün bir neçə mümkün vasitə varsa, o zaman qanunla qorunan dəyərlərə ən az təsirin gözlənildiyi birini seçmək lazımdır. (6, s.53-54)

Nəhayət, məqsədəuyğunluq prinsipi ondan ibarətdir ki, hüquq və azadlıqlar yalnız məhdudiyyətlərin məqsədlərinə uyğun gələn məhdudiyyətlərlə məhdudlaşdırıla bilər. Bu məqsədləri daha da məhdudlaşdırmaq artıq qanunsuzdur.

Hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılmasının göstərilən əsas prinsipləri ilə yanaşı, bəzən bəzi əlavələr də vurğulanır. Belə ki, L.Morozova siyasi hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılmasının sosial-hüquqi mahiyyətini təhlil edərək aşağıdakı prinsipləri müəyyən edir: məqsədəuyğunluq (obyektiv ehtiyacların olub-olmaması baxımından məhdudiyyətlərin həm forma, həm də həcmi baxımından); demokratizm (bəzilərinin hüquqlarını pozmaq və digər subyektlərin hüquqlarını genişləndirmək məqsədi ilə deyil, fərdin, cəmiyyətin və dövlətin mənafeyini qorumaq məqsədi ilə); qanunilik (normativ aktlarla deyil, yalnız qanunla müəyyən edilir); minimum kafilik (zəruri olduğu dərəcədə həyata keçirilməsi); birlik (hamı üçün eyni tələblərə uyğun olaraq, ayrı-ayrı subyektlərə üstünlük verilmədən); differensiasiya (məhdudiyyətlərin dərəcəsi və xarakteri onların hüquqi statusu, habelə həyata keçirildiyi zaman xüsusi siyasi və ya kriminogen xüsusiyyətləri, hərbi vəziyyət, fövqəladə vəziyyət və s. halların nəzərə alınması. (9, s.57)

Beynəlxalq sənədlərdə insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasının mümkün hədləri konkret göstərilməsə də, daha yaxından araşdırıldıqda həmin hədləri müəyyən etmək mümkündür. Belə ki, 1948-ci il Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində deyilir ki, məhdudiyyətlər Hər bir insan öz hüquq və azadlıqlarını həyata keçirərkən yalnız o məhdudiyyətlərə məruz qala bilər ki, onlar müstəsna olaraq, başqalarının hüquq və azadlıqlarının lazımı qaydada tanınması və onlara hörmət edilməsinin təmin edilməsi və demokratik cəmiyyətdə əxlaq qaydalarının, ictimai asayişin və ümumi rifahın ədalətli rəhbərlərin ödənilməsi naminə qanunla müəyyən edilmişdir. Bu halda, mümkün məhdudiyyətlərin həddi təyin olunur, bundan kənar məhdudiyyət qeyri-qanuni hesab edilir. (2)

1966-cı il tarixli İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 4-cü maddəsində “Bu Paktda iştirak edən dövlətlər etiraf edirlər ki, bu Pakta əsasən təmin etməyi öhdələrinə götürdükləri hüquqlardan istifadəni yalnız bu hüquqların təbiətinə uyğun olduğu qədər və yalnız demokratik cəmiyyətin ümumi rifahının yaxşılaşdırılması məqsədilə, qanunla müəyyənləşdirilən dərəcədə məhdudlaşdıra bilərlər” qeyd olunmuşdur. Həmçinin, 1966-cı il Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktda təsbit edilmişdir ki, məhdudiyyətlər "zəruri olduqda" tətbiq edilə bilər. Aydındır ki, bu halda bu məhdudiyyətlərin məqsədi, həddi, habelə qarşıya qoyulan məqsədlərə uyğunluğu nəzərə alınır. (2)

1950-ci il İnsan Hüquqlarının və Əsas Azadlıqların Müdafiəsi üzrə Avropa Konvensiyası müəyyən edir ki, orada təmin edilən hüquq və azadlıqlar yalnız Konvensiyada açıq şəkildə nəzərdə tutulan məhdudiyyətlərə məruz qalır. Bu, tez-tez “məhdudiyyətlərin məhdudlaşdırıcısı” adlandırılan 18-ci maddədən irəli gəlir ki, Konvensiyada qeyd olunan hüquq və azadlıqlara münasibətdə yol verilən məhdudiyyətlər onların məqsədlərindən başqa məqsədlər üçün tətbiq edilməməlidir. Bu maddənin məqsədi fərdi hüquq və azadlıqlara Konvensiyada nəzərdə tutulmuş həmin məhdudiyyətlərdən sui-istifadə etməklə Konvensiyanın pozulmasının qarşısının alınmasıdır. Konvensiyanın 17-ci maddəsi də hüquq və azadlıqların Konvensiyada nəzərdə tutulduğundan daha böyük dərəcədə məhdudlaşdırılmasının qarşısını alan əlavə hədd müəyyən edir. (1)

Beləliklə, hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılmasının hüdudları, bir qayda olaraq, belə məhdudiyyətlərin məqsədi göstərilməklə müəyyən edilir, eyni zamanda, hüquq və azadlıqların

beynəlxalq hüquqi sənəddə nəzərdə tutulduğundan daha böyük həddə məhdudlaşdırılması yolverilməzdir.

Fövqəladə vəziyyət zamanı hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılması ilə bağlı oxşar müddəalar İnsan Hüquqlarının və Əsas Azadlıqların Müdafiəsi haqqında 1950-ci il Avropa Konvensiyasında öz əksini tapmışdır. Konvensiya həmçinin Konvensiyadan irəli gələn öhdəliklərdən geri çəkilmə-deroqasiya prosedurunu nəzərdə tutur. Eyni zamanda, öhdəliklərdən yayınmaların hədləri mövcud təhlükəyə mütənasib olmalı və bütün hərəkət müddəti ərzində əsaslandırılmalıdır. Məhdudiyyətlər dövlətin beynəlxalq hüquq üzrə digər öhdəlikləri ilə ziddiyyət təşkil etməməlidir. Bundan əlavə, məhdudlaşdırıcı tədbirlər müvəqqəti xarakter daşımalıdır. Avropa Konvensiyanın 15-ci maddəsinin 1-ci bəndinin mətninə əsasən müharibə və ya millətin həyatını təhdid edən digər fövqəladə hallar zamanı Razılığa gələn Yüksək Tərəflərdən hər hansı biri onun beynəlxalq hüquqa müvafiq digər öhdəliklərinə zidd olmamaq şərtilə, yalnız vəziyyətin fövqəladəliliyinin şərtləndirə biləcəyi səviyyədə bu Konvensiya üzrə öhdəliklərindən geri çəkilən tədbirlər görə bilər. Bu halda dövlət öz tədbirlərinin xarakteri, müddəti, habelə Konvensiyanın müddəalarının tam həcmdə həyata keçirilməsinin bərpası barədə Avropa Şurasının Baş Katibinə xəbər verməlidir. (1)

Qeyd olunanları yekunlaşdıraraq, hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılmasına aşağıdakı ümumi qəbul edilmiş və ən uyğun hədlər daxilində icazə verildiyini demək mümkündür:

Məhdudiyyətlər yalnız onların tətbiq olunduğu məqsədlər üçün tətbiq oluna bilər, bundan başqa bu məqsədlər üçün məhdudiyyət qanunsuzdur; Məhdudiyyətlər qarşıya qoyulan məqsədlərə mütənasib olmalıdır; Məhdudiyyətlər digər hüquq, azadlıq və vəzifələrin həyata keçirilməsinə mane olmamalıdır; Hüququn məhdudlaşdırılması qanunun mahiyyətini pozmamalıdır; Məhdudiyyət ayrı-seçkiliyə çevrilməməlidir; Məhdudiyyətlər ümumi və hər bir konkret vəziyyətdə ağlabatan və zəruri olmalıdır; fövqəladə hallar zamanı tətbiq olunan məhdudiyyətlər bütün yuxarıda qeyd olunanlara əməl edilməklə müvəqqəti xarakterli olmalıdır.

Nəticə

Hüquq və azadlıqlara müəyyən məhdudiyyətlər tətbiq edilərkən hansı məqsədlərin güdüldüyünü, bu məhdudiyyətlərin hüdudlarının və prinsiplərinin necə müəyyən edildiyini və bu məqsədlər, məhdudiyyətlər və prinsiplər nəzərə alınmaqla hansı vasitə və üsulların seçildiyini nəzərə almaq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq hüquq yalnız müəyyən məqsədlə, konkret vasitələrlə və müəyyən məhdudiyyətlər daxilində müəyyən əsas insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasına icazə verir. Təbii ki, insan hüquq və azadlıqlarının əsas hüquqi fenomeni onların dövlətlə qarşılıqlı əlaqəsidir. İnsan hüquq və azadlıqlarının bərqərar olması, tanınması, həyata keçirilməsi və təmin edilməsində bilavasitə iştirak edən dövlətdir. Aydındır ki, insan hüquq və azadlıqlarının dövlət tərəfindən mümkün hüquqi məhdudlaşdırılması problemi xüsusi diqqətə layiqdir. Beynəlxalq hüququn əsas insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasının yolverilməzliyi problemini dövlətlərarası səviyyəyə çatdırması isə bu məsələnin xüsusi hüquqi əhəmiyyətini bir daha vurğulayır.

Bəzi hüquq və azadlıqlara gəldikdə isə, beynəlxalq aktlarda hüquq və azadlıqların məhdud-laşdırılmasının əsasları (halları) hərtərəfli formalaşdırılır. Başqalarına münasibətdə məhdudiyyətlərin yalnız konkret məqsədləri müəyyən edilir və bu hüquqların məhdudlaşdırılmasının ətraflı hüquqi tənzimlənməsi dövlət tərəfindən həyata keçirilir.

Başqa insanların hüquq və azadlıqlarına hörmət fərdi hüquq və azadlıqların həyata keçirilməsini məhdudlaşdıran ən mühüm əsaslardan biridir. Bu, insanı və onun hüquqlarını ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirmək mümkün olmadığına əsaslanır. Müasir inkişaf etmiş cəmiyyətlər sosial inkişafın mühüm amili olan fərdiliyin vacibliyini dərk edirlər. Bununla belə, fərdiyyətçilik başqalarının maraqlarına etinasızlıq kimi tənəzzülə uğramamalıdır. Cəmiyyət insana qeyri-məhdud azadlıq verə bilməz, çünki bu, fərdi maraqların toqquşmasına gətirib çıxaracaq. İnsanlar öz hüquq və azadlıqlarını sərbəst şəkildə həyata keçirərək bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olduqları üçün bəzi insanların mənafeyi, hüquqları, hərəkətləri başqalarının mənafeyinə, hüquqlarına və hərəkətlərinə yaxınlaşıb toqquşa bilir. Dövlətin qarşısında bu hüquqların uyğunlaşdırılması, insanların uyğun gəlməyən hüquqları (hərəkətləri) arasında kompromislərin əldə edilməsinə yardım etmək vəzifəsi durur.

İlk növbədə, öz hüquq və azadlıqlarını başqalarının hüquq və azadlıqları hesabına həyata keçirmək cəhdlərinə, eqoizmə, öz iradəsinə, hüquqlardan sui-istifadəyə maneçilik törətmək cəhdlərinə qarşı durmaq lazımdır. Hər kəs öz hüquqlarının başqalarınınmənafeyindən üstün olmadığını bilməlidir. Yəni, söz azadlığı təhqir və ya böhtan etməyə, eyni zamanda məlumatı sərbəst axtarmaq hüququ başqalarının şəxsi toxunulmazlığı hüququnu pozmağa əsas vermir. (8, s. 22-23) Buna görə də qanunvericinin vəzifəsi həm də digər şəxslərin hüquqlardan sui-istifadə etməsi nəticəsində digərlərinin hüquqlarının (azadlıqların) mümkün pozulmasının qarşısını almaq üçün subyektiv hüquqların sərhədlərini müəyyən etməkdir.

References

1. European Convention on Human Rights, 04.11.1950.
2. Mass of International Treaties on Human Rights. UN. - Baku: 1998.
3. Aliyev A. International legal protection of human rights. - Baku: 2009.-490 p.
4. Safikhanli A. “Fixation of human rights and freedoms established European Convention of Human Rights in the Legislative System of the Republic of Azerbaijan”, Baku, Azerneshr, 2003, 128 p.
5. Yagofarova I.D. The concept and limits of legal restrictions on human freedom (theoretical and legal aspect) // Law and education. 2004. № 3.
6. G. E. Evgenyevna - Legal restrictions on the right and freedom of human in international law // Dissertation. Moscow, 2009.
7. Mordovets A.C. Socio-legal mechanism for ensuring the rights of man and citizen. -Saratov, 1996.
8. Kvitko A. Restriction of rights and freedoms: goals, grounds, legal limits // Law and life. 2006. No. 105 (15).
9. Morozova L.Y. The Institute of Restricting the Political Rights and Freedoms of Law Enforcement Officials in the Russian Federation. M., 1996.
10. Tolstik V.A. Contradictions in the understanding and practice of limiting human and civil rights and freedoms // Theory and practice of limiting human rights under Russian law and international law.
11. Podmarev A.A. Constitutional foundations for limiting human and civil rights and freedoms in the Russian Federation. Saratov, 2001.
12. Principles, limits, grounds for limiting human rights and freedoms under Russian law and international law: Materials of the round table of the State and Law magazine // State and Law. - 1998. - No. 7.

Rəyçi: h.e.d. M.K.Abdullayev

Göndərilib: 01.12.2021 Qəbul edilib: 21.12.2021

DOI: https://www.doi.org/10.36719/2663-4619/73/103-107

Sabina Rasim Isgandarova
Azerbaijan University
master
kombc@mail.ru

MANAGING THE COORDINATION AND ORGANIZATION OF BUSINESS ACTIVITIES

Koordinasiyanın idarə edilməsi və iş fəaliyyətinin təşkili
Xülasə

Demokratik idarəetmə üslubu, işçilər biznes qərarları ilə bağlı rəy bildirə və ya məlumat verə bildikdə istifadə olunur. Avtokratik idarəetmə biznes sahibinə bütün qərarların qəbul edilməsinə və şirkətə biznes mühitində rəhbərlik etməyə cavabdeh şəxs olmasına imkan verir. Hər bir işçi üçün mümkün olan ən yaxşı iş mühiti yaradıldıqda, bu, paternalist idarəetmə kimi tanınır.
Açar sözlər: *marketinq, alqoritm, bizines, idarəçilik, işçi*

Resume

Democratic management style is used when employees are able to give feedback or input on business decisions. Autocratic management lets the business owner be the person in charge of making all decisions and leading the company through the business environment. When the best work environment possible is created for each employee, it's known as paternalistic management.
Key words: *marketing, algorithm, business, management, employee*

Marketing analysis of a market involves researching its structure in order to identify unreached segments and search for market opportunities. The past few years, the companies of the financial sector focus on the efficiency even better because of an economic crisis which can be experienced in a year. Because of this the many times obsolete benchmarking systems modernization became important. The main purpose of market analysis is to provide material sufficient to support the assumption that the offered product has a steady demand and can be sold in a competitive environment.

There are many options for market analysis with different numbers of stages and different content of these stages. The choice of the market analysis option is made based on the specifics of the tasks facing the marketer, as well as the specifics of demand and competition. Therefore, to conduct market analysis, you cannot simply take and fill in a certain ready-made template [1].

The standard market analysis algorithm usually consists of several main stages, which can be implemented in a different sequence:

Stage 1. Description of the product - implies a description of the scope of the product, its consumer properties and features. The analysis of these parameters is carried out in the form of a table based on objective parameters (weight, price, properties, etc.) or through an assessment in nominal scales (on a point system). Peer reviews, focus groups and consumer conferences are used as sources of information [2]. The purpose of the characteristics of the goods: to form a trade proposal, to formulate the advantages of the goods from the point of view of potential consumers.

Stage 2. Determination of the market capacity - implies a description of the target groups of product consumers (type, need, territory), the degree of market saturation and an assessment of effective demand. The sources of information are data from government statistics, consulting organizations and trade intermediaries, as well as the observation method. The purpose of determining the capacity of the market: to predict the potential and structure of sales, to identify the nature of consumer demand [1].

Stage 3. Analysis of competition - involves the analysis of marketing strategies and tactics of competitors, the share of the target market occupied by them is investigated [7]. The analysis of these parameters is carried out in tabular form by means of a quantitative (in rubles, pieces, etc.) or qualitative (in percentage) assessment. Observations or expert opinions of resellers are used as sources of

information. The purpose of the analysis of competition: to identify the features of competition in the market, to take into account the experience of competitors and to avoid waste of funds [3].

Stage 4. Determination of the commodity boundaries of the market - implies the calculation of the market share of the product in comparison with the products (analogues and substitutes) of competitors. The sources of information are data from government statistics, consulting organizations and trade intermediaries, as well as the observation method. The purpose of determining the commodity boundaries of the market: to identify the market share occupied and to determine the potential for its expansion due to the market share of competitors [8].

Stage 5. Determination of the geographical boundaries of the market - involves the analysis of the sphere of influence of the potential distribution infrastructure. Knowing this sphere of influence, the elimination method can identify that part of the market that is not covered by the existing distribution infrastructure. Ready-made external sources of information and internal statistics of the enterprise are used as sources of information. Totality provides an organization's efficiency to the employees' performance, so to the insurance of the efficient function essential the measurement of the single colleagues' performance [5].

Market segmentation. Market segmentation with the allocation of target markets, as well as the development of marketing complexes and marketing strategies for them is the result of marketing analysis. The task of marketing is to segment the market in such a way as to ensure the optimal location of outlets according to two main criteria: "proximity" and "popularity".

Therefore, firstly, segmentation is a strategy used by the seller to concentrate resources in the target market and optimize their use. Secondly, segmentation is an algorithm for analyzing the market by a seller to better take into account its features [4]. Two concepts should be separated:

- Signs of market segmentation are highlighted features of consumer behavior, by which one can judge that the market is amenable to segmentation. There may be many such signs, but all of them are based on one thing - the presence of imbalances in demand in the market [2]. For example, not all consumers are willing to regularly purchase diapers or motorcycle parts.

- Criteria for market segmentation are the criteria by which target audiences are distinguished from the set of market participants. There can also be many such criteria, but they are all focused on the needs

of potential buyers. For example, since baby diapers are most often bought for children under 2 years old, the presence of children under 2 years old in households is the basis for assigning households to a certain market segment [7].

Summarizing, it can be noted that market segmentation is a marketing method, with the help of which an enterprise divides the product market according to significant features for itself into segments that are isolated target audiences.

Market segmentation is designed to identify unmet needs of customers and offer goods to target groups of buyers on time [1]. Here it is appropriate to recall the words of the classic of American management theory Peter Drucker, "If a firm does not segment the market, then the market segments the firm."

For example, a customer urgently needs nails. He, most likely, will not look for advertisements for the sale of nails, compare prices and quality. He'll just go to the nearest nail shop he knows and make a purchase.

The main rule of segmentation in marketing is that segmenting should not be buyers, but their needs, supported by effective demand. Here it is important to remember the so-called. the Pareto effect: “80% of goods by volume of sales are bought by 20% of consumers” (industrial marketing) or “80% of sales are 20% of the most bought goods” (consumer marketing).

Market segmentation is carried out to identify target markets that require the development of special strategies for promoting goods, a unique organization of infrastructure and sales promotion. When conducting segmentation, any market environment can be represented as a combination of four main components:

1. Consumers as carriers of unsatisfied effective demand.
2. Counterparties, as partners in the joint promotion of goods to the market.
3. Competitors as an external alternative for consumer demand.
4. Suppliers, as the primary source of economic activity in the market.

All of the above entities have a decisive influence on the sales of products and at the same time are amenable to segmentation themselves. Therefore, it is advisable to conduct marketing analysis of the market in four directions at once:

I. Segmentation of consumers. The consumer market segment consists of consumers who have similar preferences when choosing products and react in a similar way to measures to generate demand. It is assumed that these are potential buyers with similar needs for the products offered.

It is not so important what characteristics (gender, age, income, etc.) potential buyers have. Much more important is how they relate to the product. For example, some buyers do not buy milk because of too large a package (1 l), or because of low fat content, or because of the dry concentrate used in the manufacture of the product.

The choice of buyers in favor of the proposed product will be only when the product meets the individual needs of each customer. Unsatisfied consumers are unreached market segments [3].

II. Segmentation of counterparties. The counterparty market segment is a sales channel for products. Its attractiveness is determined by its bandwidth and consumer coverage. Counterparties are intermediaries who, for a fee, perform functions of promoting goods to the market that the seller does not want or cannot perform on his own. Hence follows the simplest algorithm for segmenting counterparties:

- Division of counterparties according to the criterion of dependence into those with whom the enterprise is forced to interact and those who are forced to interact with it. Example: The counterparty is a large wholesaler or retailer who controls the distribution network and requires a cash bonus for “entering the market”. Or, on the contrary, the counterparty is experiencing difficulties in assembling the product range and is ready to make significant concessions.

-Separation of counterparties by the criterion of throughput depending on the actual or potential sales indicators. Example: The counterparty is able to provide the planned sales volumes of products on the terms of exclusivity (market consolidation). Or, conversely, in order to achieve the planned sales indicators, many competing counterparties are required.

-Division of counterparties according to the criterion of market coverage, depending on the market share occupied by each of them. Example: The counterparty controls a significant part of the market and has a developed distribution infrastructure. Or, conversely, the counterparty is one of the many entities operating in the selected market and depends on changes in market conditions.

There may be more specific criteria for the segmentation of counterparties (by service level, work experience, payment terms, urgency of contracts, etc.). The main thing here is to correctly determine the objective factors that determine the behavior of counterparties and offer the terms of cooperation that are most beneficial for both parties.

III. Segmentation of competitors. Competitors characterize the market for products. Their competitiveness is directly related to the product and market life cycle. Competitor performance is an indicator of a company's missed market opportunity.

Hence follows the simplest algorithm for segmenting competitors through the analysis of market opportunities:

1. Division of market opportunities into “already mastered” and “not mastered by anyone”. For example, the introduction to the market of a product with qualitatively new properties automatically forms a new market for it by reducing the existing market of competitors and potential consumers of their products.

2. Separation of "already mastered" market opportunities according to the degree of their development. We are talking about the use by the seller of his own competitive advantages (prices, sales and promotion methods) in relation to similar parameters of competitors operating in the market.

3. Allocation of "useful" and "useless" experience of competitors' market activities (benchmarking). In the case of using benchmarking, it is possible to single out the leader (s) of the market, whose successful experience will be generalized, analyzed and used for subsequent reproduction.

IV. Segmentation of suppliers. Suppliers define the basic component of marketing activities - costs. Suppliers are marketed to the same extent as other participants in the enterprise's marketing environment.

In this sense, vendor segmentation is similar to counterparty segmentation.

1. Separation of suppliers according to the criterion of dependence into those with whom the enterprise is forced to interact and those who are forced to interact with the enterprise. Example: Purchases from a supplier make up a significant proportion of its sales, which gives the company the opportunity to bargain favorable terms of delivery.

2. Separation of suppliers according to the terms of supply, depending on the distance, urgency of contracts, the amount of supplies, service, etc. Example: Suppliers are located at different distances from the plant and supply their products on different terms. The task of the marketer is to choose the best option. This activity belongs to the field of marketing logistics.

Traditionally, in Azerbaijan business practice, the function of selecting suppliers lies with the supply service of enterprises. The situation is somewhat simpler when segmenting the market for industrial goods. Here, the segments are distinguished according to the criterion of the scale of activity, geographical location, industry affiliation or the nature of the activity (manufacturer, importer, processing company, etc.).

In addition to the above, there may be other approaches to market segmentation. For example, targeted segmentation is possible in accordance with the requirements of the enterprise management (deal only with equipment manufacturers or wholesale consumers, etc.). However, subjectivity in decision-making inevitably increases the number of mistakes made and leads to stagnation and loss of market share.

Another variant. Segmentation can be carried out based on an analysis of past activities to determine the segments in which the highest profit was achieved (sales volumes, etc.). This is the so-called retrospective analysis based on a comparison of past sales figures. Its main drawback is its failure to analyze potential market opportunities. Tactically retrospective analysis is a quick and reliable method. Strategically, this approach sooner or later also leads to the loss of the market.

Key parameters of market segmentation: the relevance of the selected segment;quantitative parameters of the segment (market niche, capacity); the competitiveness of the product in the selected segment (positions won, image); the difficulty of mastering the selected segment; quantitative parameters of sales in the segment (profitability and cost); the prospects of the selected segment, etc.

The size of the target market as a result of successful segmentation is a critical metric for marketing performance [5]. Typically, a 10% increase in market share is accompanied by a 4-5% increase in average profit margins. At the same time, for different sectors of the economy, the effect of market share on total profit is different. On average, in markets with few competitors, the profitability of the business of market leaders is 20-30% higher than that of outsiders [8].

Evaluation of the effectiveness of market segmentation and adaptation of the sales system to it is carried out by analyzing the structure of sales. Two options are possible here:

Option 1. Analysis of the structure of sales by segments. Segmenting performance is low if the product's sales volume in the target market does not meet expectations. For example, after targeting a product for a certain category of consumers, they planned to occupy at least 60% of the market, but only 35%.

This means that the segmentation was carried out ineffectively and the marketing policy needs to be adjusted. If the targets are met or exceeded, it means that the market segments are defined correctly and everything is in order. This approach can be applied when it comes to promoting in one target market.

Option 2. General analysis of the structure of sales. Segmenting performance is low if the sales mix for the entire market does not meet expectations. For example, after entering a new market with a large assortment of products, deviations in sales indicators amounted to more than 15% of the planned ones. Somewhere there may be a value greater than planned, and somewhere less, but not as expected.

This means that either the capacity of the target markets was incorrectly determined, or the market segments were incorrectly identified [6]. This approach can be applied when it comes to entering a new market with a large assortment of goods.

References

1. Xalq qəzeti.- 2010.- 14 aprel.- S. 4.
1. Aleksej Heinze, Gordon Fletcher, Tahir Rashid. Digital and social media marketing 2020.
2. The 22 Immutable Laws of marketing. Al Ries and Jack Traut.2019
3. https://edustudio.az/ali-tehsil/marketinq-v%C9%99-reklam/
4. Munir, H., Jianfeng, C. and Ramzan, S. (2019). Personality traits and theory of planned behavior comparison of entrepreneurial intentions between an emerging economy and a developing country. International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research, 25(3), 554-580.
5. https://www.saponlinetutorials.com/what-is-sap-successfactors/
6. Karoliny M.né, – Poór J. (2010) Emberi erőforrás menedzsment kézikönyv 5. átdolgozott kiadás, Budapest: CompLex Kiadó
7. Antoncic, B., Hisrich, R.D., 2003. Clarifying the intrapreneurship concept. Journal of Small Business and Enterprise Development 10, 7–24.
8. Antoncic, B., Hisrich, R.D., 2001. Intrapreneurship: Construct Refinement and Cross-Cultural Validation. Journal of Business Venturing 16, 495-527.
9. Pérez-Pico, A. M. (2020). Innovation, entrepreneurship and knowledge in the business scientific field: Mapping the research front. Journal of Business Research, 115, 475-485.
10. An Entrepreneurial Commitment View. International Review of Management and Marketing, 9(6), 185–192.
11. http://marketingdefteri.blogspot.com/2006/12/sat-ve-marketing-sade-dilde-marketing.html

Rəyçi: dos.A.Quliyev

Göndərilib: 02.12.2021 Qəbul edilib: 21.12.2021

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Çapa imzalanmışdır: 23.12.2021
Kağız formatı: 60/84
H/n həcmi: 13 ç.v.
Sifariş: 460

"ZƏNGƏZURDA" çap evində çap olunub
Redaksiya ünvanı: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
Tel.: (050) 209 59 68; (055) 209 59 68; (012) 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru